

БІБЛІОТЕКА
ЗАМЕЖНОЙ
ПРОЗЫ

Альбер Камю
ЧУЖАНИЦА

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

Альбэр
Камю

ЧУЖАЊІЦА

РАМАН, АПОВЕСЦЬ,
АПРАВЯДАННІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1986

ББК 84.4ФР

К 18

Пераклад з французскай мовы
ЗМІЦЕР КОЛАС

Пераклад зроблены з выданняў:

Camus A. L'étranger.— Paris: Gallimard, 1962.— 179 p.

Camus A. La chute.— Paris: Gallimard, 1979.— 156 p.

Camus A. L'exil et le royaume.— Paris: Callimard, 1966.— 188 p.

К 470300000—064
М 302(05)—86 178—86

© Выдавецтва «Мастацкая
літаратура», 1986.

АДЗІНСТВА ЦІ АДЗІНОТА?

4 студзеня 1960 года па дарозе ў Парыж на вялікай хуткасці неслася машына спартыўнага тыпу. Ішоў дождж. Раптам аўтамабіль занесла, вадзіцель не справіўся з кіраваннем, і машына вылецела на абочыну і ўрэзалася ў магутны платан. Так нечакана абарвалася жыццё выдатнага літаратара і філосафа Альбэра Камю. З дня прысуджэння яму Нобелеўскай прэміі прайшло два гады два месяцы два тыдні і тыя няпоўныя чатыры дні новага года, які аказаўся апошнім радком у пісьменнікавай біяграфіі. Увесь гэты час Камю маўчаў, у часопісах і газетах друкаваліся толькі рэдкія яго інтэрв'ю. Але наўрад ці можна казаць пра нейкі крызіс, які нібыта ўласцівы творчасці пісьменніка пяцідзiesiąтых гадоў. Калі ўлічыць, што ў гэты перыяд Камю ў асноўным прысвяціў сябе тэатральнаму мастацтву, дзе выступаў і як аўтар, і як апрадоўшчык, і як рэжысёр, і як актор, калі ведаць, што некалькі месяцаў перад гібеллю ён працаваў над кнігай «Апошні чалавек», якую называў сваёю «Вайной і мірам», «раманам сваёй сталасці», то трэба прызнаць, што апошнія гады жыцця пісьменніка былі не крызісам, а бадай зацішшам перад бурай...

Альбэр Камю нарадзіўся 9 лістапада 1913 года ў маленькім гарадку Мандові на поўначы Алжыра. Яго дзяцінства прайшло ў беднасці і нястачы, бо бацька загінуў у самым пачатку першай сусветнай вайны ў бітве на Марне, а той пенсіі, якую атрымлівала сям'я за забітага кармільца, хапала зусім не намнога. Неўзабаве Альбэр з маці і старэйшым братам пераязджае жыць да сваёй бабкі ў прадмесце алжырскай сталіцы Белькур. Тут ён пайшоў у пачатковую школу і праз пяць гадоў скончыў яе на «выдатна». На гэтым, бадай, адукацыя хлопчыка са згалелай сям'і і скончылася б, каб не яго школьны настаўнік, сам былы ўдзельнік баёў на Марне, які дамогся Камю стыпендыі ў адным з найлепшых ліцэяў Алжыра. Апынуўшыся за ліцэйскай партай, Альбэр пачынае прагна чытаць, ён захап-

ляецца Жыдам і Ніцшэ, Мальро і Прустам, Дастаеўскім, антычнымі аўтарамі, вывучае Біблію... У апошнім класе ліцэя Камю сур'ёзна зацікавіўся філасофіяй. Гэтаму нямала паспрыяла знаёмства хлопца з маладым ліцэйскім выкладчыкам філасофіі і літаратуры Жанам Грэнье.

У 1932 годзе будучы пісьменнік паступае ў Алжырскі ўніверсітэт, дзе вывучае пераважна філасофію. Каб мець магчымасць займацца любімай справай, ён вымушаны адначасова працаваць — спачатку ў параходнай кампаніі, потым у прэфектуры, на ўніверсітэцкай метэастанцыі, ён дае ўрокі, гандлюе запаснымі часткамі да аўтамашынаў. У гэты ж час, па парадзе Грэнье, Камю пачынае рабіць дзённікавыя запісы, піша свае першыя нарысы і эсэ. Знаёмячыся з творчасцю Жыда, Кафкі, Мальро, Мантэрлана, з творамі Кьеркегора, Хайдэгера і Шапенаўэра, Камю паглыбляецца ў свет экзістэнцыялісцкай філасофіі, якая адкрывае яму абсурднасць чалавечага існавання. Гэтая абсурднасць тлумачыцца перш за ўсё хуткай мінучасцю ўсяго ў гэтым свеце — непазбежнасцю смерці. Які можа быць сэнс, якая мэта ў жыцця, калі канец заўсёды адзін? І смерць уяўляецца маладому студэнту не нечым аддаленым і няпэўным, ён паспеў ужо адчуць яе подых, яшчэ ў ліцэйскія гады цяжка захварэўшы на сухоты, якія так і не пакінулі яго да астатняга дня. Камю шукае нейкага выйсця, прагне шчасця і, рашуча адмаўляючыся ад хрысціянскай абяцанкі замагільнага жыцця, вырашае, што адзіны спосаб напоўніць сэнсам жыццё зямное — гэта бунт. Абсурдны бунт супраць смерці. На думку Камю, чалавек павінен адмовіцца ад фармальнай маралі грамадства. зліцца з прыродай, з морам і сонцам, жыць натуральна.

У 1936—1938 гадах Камю працуе над сваім першым вялікім творам — раманам «Шчаслівая смерць». Яго галоўны герой, Патрыс Мэрсо, — дробны алжырскі службовец, які па восем гадзін на дзень вымушаны аддаваць нуднай працы, каб зарабіць грошай на жыццё. Мэрсо жыве машынальна, кожны дзень у яго падобны на іншыя. Але яго душа імкнецца да шчасця, Патрыса вабяць мора і сонца.

Скончыўшы працу над першым раманам, Камю адмаўляецца ад яго публікацыі. Цяжка сказаць, што прымусіла аўтара прыняць такое рашэнне. Можа быць, тое, што, як меркавалі адны, твор меў пэўныя кампазіцыйныя хібы, ці тое, што, на думку другіх, ён быў выцеснены ў творчым уяўленні пісьменніка «Чужаніцай», задума якога выспела ўжо ў 1937 годзе. Так ці інакш, але сваім адмаўленнем

друкаваць раман малады Камю паказаў, наколькі сур'ёзна і прыдзірліва ён ставіцца да сваёй творчасці.

У 1937 годзе Камю абараняе дыплом. Але яго здароўе зноў пагаршаецца і не дазваляе яму ўдзельнічаць у конкурсных экзаменах. Ад кар'еры выкладчыка філасофіі ён вымушаны адмовіцца. Камю пачынае супрацоўнічаць у левай прэсе, выступае з літаратурна-крытычнымі артыкуламі, вядзе падрыхтоўчую працу да «Чужаніцы». У Еўропе разгараецца вайна. Толькі хвароба прымушае пісьменніка застацца ў Алжыры і не паехаць у Іспанію змагацца з фашызмам. У матэрыялах, што друкуюцца на старонках газет «Альжэ рэспублікен» і «Суар рэспублікен», Камю звяртаецца да ўрадаў еўрапейскіх краін, каб яны спынілі варожыя дзеянні, патрабуе «права абараняць чалавечую праўду» і заклікае сваіх чытачоў «не спаць, як і Хрыстос у Гефсіманскую ноч», не заплюшчваць вачэй на жаклівую і горкую рэальнасць, бо «веліч чалавека, яго годнасць, сіла і шчасце — у яго барацьбе з недаступным і нечалавечым. Ад лёсу няма чаго чакаць — усё ў руках чалавека». Але на газеты пачынае нападаць ваенная цэнзура. Камю абвінавачваюць у падрыўной дзейнасці і сімпатыі да камуністаў, не раз яго выклікаюць у штаб вайскавай акругі, прэфектуру і мэр'ю, дзе папракаюць за «адсутнасць патрыятызму», спрабуюць напалохаць або падкупіць. Але таленавіты журналіст не здаецца. І тады французскія каланіяльныя ўлады забараняюць выпуск спачатку «Альжэ рэспублікен», а праз некалькі месяцаў — «Суар рэспублікен», у якой галоўным рэдактарам быў Камю.

У пошуках працы пісьменнік вымушаны паехаць у Парыж, дзе ў маі 1940 года, перад самай акупацыяй Францыі нацысцкімі войскамі, канчае працу над «Чужаніцай». У акупаваным Парыжы кніга выклікала выбух, шум якога не аці і дагэтуль. Пра яе ўжо пісалася ў дзесятках, а можа, і сотнях артыкулаў і манаграфій, яе называлі і «найлепшым раманам пакалення Камю», і «адным з найбольшых міфаў у мастацтве гэтага стагоддзя», і нават — «адным з найбольш прывабных, пераканаўчых і найлепшым чынам пабудаваных раманаў у сусветнай літаратуры». Твор падзяляецца на дзве абсалютна роўныя часткі і мае тры полюсы — тры смерці: у пачатку — смерць пані Мёрсо, маці галоўнага героя; у сярэдзіне — забойства араба, што з'яўляецца нібыта цэнтральнаю восяю, па якой мяняюцца знакі і пераварочваецца ўся плынь рамана і жыцця яго персанажаў; і ў канцы — смяротны прысуд. У першай частцы паказана жыццё Мёрсо — такое, як ён яго жыве, кі-

руючыся толькі сваімі фізічнымі (або — фізіялагічнымі) патрэбамі і не прымаючы ніякіх маральных нормаў. У другой — тое самае жыццё, тыя самыя факты з пункту погляду маралі, прынятай чалавечым грамадствам. У рамане сутыкаюцца два лады, два спосабы жыцця — «натуральны» і «машынальны», тут змагаюцца дзве праўды — спрадвечная праўда прыроды і фармальнае праўда маралі. Носьбіт першай Мёрсо зліўся з прыродай і жыве па яе законах, ён выпаў з грамадства. Яго дзівяць тыя істоты, якія жывуць паводле «ўмоўных правілаў»: лялька-Перэс, які падчас пахавання рабіў усё, «як трэба», пакуль «не зламаўся»; жанчына-аўтамат, якая нягледзячы на тое, што месца за столікам пустое, пытаецца, ці можна ёй сесці, і, не задумваючыся, пазначае крыжыкамі амаль усе радыёперадачы ў газеце; прысяжныя на «трамвайнай лаўцы», што як заведзеныя круцяць галовамі і веерамі... Ён не разумее, чаму нельга выпіць кавы ці пакурыць каля труны маці-нябожчыцы, навошта трэба імкнуцца да кар'еры, чаму варта казаць *няпраўду*, каб *апраўдацца*. Ён жыве нібыта ў іншым свеце, а гэтакі свету ён — чужаніца. Аўтар дасягае стэрыльнай чысціні, пазбаўляючы Мёрсо ўсякіх маральных пачаткаў. Калі яго герой стамляецца — ён спіць, яму горача — ён плавае ў моры, бачыць прыгожае цела Мары — у ім запалаецца жаданне. Усё ідзе нібыта добра, пакуль плоскасці двух светаў не перасякаюцца, пакуль не парушаецца іх раўнавага, не ўваходзяць у сутыкненне сонца і чалавек. Прычынай забойства, якое зрабіў Мёрсо, было сонца. Але хто можа ў гэта паверыць? Суд шукае прычыну ў самім чалавеку і знаходзіць яе. Тое, што было герою рамана натуральнае, у вачах суддзяў выглядае жахам. Пракурор называе Мёрсо «амаральнай пачварай», якая «пагражае пагібельлю ўсяму чалавецтву», і патрабуе яго галавы. Але што лепей — «амаральная пачвара» ці «пачварная мараль»? Што больш пагражае чалавецтву? Урэшце, тут можна было б паставіць знак тоеснасці, каб Мёрсо судзілі сапраўды за забойства, але ж галоўная яго віна, як высвятляецца на судзе, у тым, што ён «купаўся ў моры» і «хадзіў у кіно з жанчынай»... І тут можна засумнявацца: ці можна называць «амаральнай пачварай» чалавека, які не прымае «пачварнай маралі»? Але Мёрсо не хоча апраўдвацца. Пільна глядзячы смерці ў вочы, ён разумее, што сам будаваў свой лёс. «Ад мяне патрабуюць плаціць, — кажа ён, — і я плачу. Больш ад мяне патрабаваць не могуць нічога». Мёрсо жыве сваім жыццём, і ў гэтым яго шчасце, ад якога ён не хоча адмаўляцца і за якое гатовы памерці.

Раманам «Чужаніца» Камю выказаў думкі цэлага пакалення, якое страціла веру ў ілжывую, гнілую мараль, якая за нейкія трыццаць гадоў дапусціла дзве самыя крываваыя вайны ў гісторыі чалавецтва. Гэтым творам пісьменнік завяршыў першы цыкл сваёй творчасці, які сам называў цыклам абсурду.

З пачаткам вайны Камю выпраўляе свой прынцып «уседазволенасці дзеля шчасця». Ён піша: «Быць шчаслівым, калі чалавецтва пакутуе — амаральна», нельга шукаць шчасця за кошт другіх. У 1942 годзе Камю пачынае працу над раманам «Чума». Вайна і набыты літаратурны вопыт прымушаюць пісьменніка стаць на пазіцыю барацьбы са злом адмовіцца ад бяздзейнасці і абывкавасці чужаніцы. Ён уваходзіць у рух Супраціўлення, робіцца адным са стваральнікаў і галоўным рэдактарам падпольнага органа гэтага руху — газеты «Камба». І перамена ў свядомасці аўтара знаходзіць увасабленне ў яго новым творы.

Раман «Чума» напісаны як хроніка падзей у адным горадзе — Аране. Яго жыхары жывуць кожны сваім жыццём, кожны заняты сваёю справай і па-свойму карыстаецца «ілюзіяй свабоды». Але вось свабодзе настае канец — прыходзіць чума, і людзі апынаюцца твар у твар з няўмольнаю смерцю. Адбываецца размежаванне жыхароў: адны, скаваныя страхам, бяздзейнічаюць і пакорна чакаюць сваёй чаргі, каб трапіць у печ, дзе паляць трупы хворых; другія выбіраюць барацьбу з пошасцю і ўступаюць у санітарныя атрады. Сюжэт рамана, як можна заўважыць, тоіць у сабе два падтэксты: канкрэтна-гістарычны і агульна-філасофскі. У канкрэтна-гістарычным плане чума — гэта карычневая чума фашысцкай навалы, печы — чорныя коміны крэматорыяў, санітарныя атрады — атрады змагароў руху Супраціўлення. У агульна-філасофскім — тым, што ў першую чаргу меў на ўвазе Камю, — горад Аран, дзе аб'яўлены каранцін і які не могуць пакінуць яго жыхары, — гэта ўсё чалавечае грамадства, з якога немагчыма вырвацца чалавеку, а чума — яго лёс, немінучая смерць. Чалавеку застаецца выбраць нешта адно: чакаць сваёй смерці або змагацца з ёю. Камю выбірае барацьбу.

У саракавыя гады Камю шмат працуе ў драматургіі. Ён правіць напісаную ім яшчэ ў 1938 г. п'есу «Калігула» і піша тры новыя — «Непаразуме́нне» (1944), «Аблога» (1948) і «Праведнікі» (1949). А пасля вайны — аддаецца тэатру, якім захапляецца яшчэ са студэнцкіх гадоў, робіць пераклады і апрацоўкі твораў Дастаеўскага, Кальдэрона, Фолкнера, Лопэ дэ Вэгі... Ён зноў вядзе пошукі шчасця.

У 1956 і 1957 гадах выходзяць дзве апошнія кнігі пісьменніка — аповесць «Падзенне» і зборнік апавяданняў «Выгнанне і царства».

«Падзенне» — вельмі цікавы твор, хоць крытыка дагэтуль яшчэ не можа сысціся на адной думцы: шэдэўр гэта ці, наадварот, няўдача пісьменніка. Ён цікавы тым, што ў пару сваёй літаратурнай сталасці Камю робіцца не такім катэгарычным у ацэнках і хутчэй канстатуе, а не дыктуе, паказвае, а не павучае. Герой «Падзення», Жан-Батыст Кляманс, — двухаблічны Янус, адначасова і пакаяльнік, і суддзя, ад яго прамоў цяжка аддзяліць словы самога аўтара, мэта якога — намаляваць партрэт сучасніка — ён выконвае. Галоўная лінія аповесці, яго заўважаў сам Камю, — лёс маладой дзяўчыны, якая ўтапілася ў Сене. Падзенне яе цела ў раку прымушае самаздаволенага адваката Кляманса зразумець сваё маральнае падзенне і пачаць шукаць нейкага выйсця. У канцы кнігі Кляманс кажа, што ён яго знайшоў. Але ў чым яно? У тым, каб быць здольным «змыць з сябе грэх і не зрабіць ніякага намагання, каб ад яго ачысціцца», ці ў тым, каб «пакаяцца і мець права судзіць»? У тым, каб «унікнуць прысуду», ці ў тым, каб «магчы ўсё сабе дазволіць»? Аўтар не дае ніякіх канчатковых вывадаў. Ён прапануе чытачу зірнуць у паказанае яму люстра і зрабіць выбар самому.

Пытанне такога самага выбару стаіць і перад героямі апавяданняў са зборніка «Выгнанне і царства». Яны хочуць жыць у царстве і адчуваюць сябе ў выгнанні, кідаюцца паміж злом і добром («Адступнік»), маўчаннем і спагадай («Нямкі»), сумленнем і абавязкам («Госць»), адзінствам і адзінотай («Ёна»). І калі ўжо здаецца, што яны падыходзяць да нейкай здагадкі, якую можна выказаць пэўным словам, жменя солі забівае ім рот, слова «лопаецца, як бурбалка», яго «немагчыма разабраць», ці іх разумеюць не так, і яны зноў застаюцца адны. Падвёўшы чытача да той уяўнай рысы, за якой можа хавацца выйсце, пісьменнік дазваляе яму самому ступіць гэты астатні крок.

Некалі Камю напісаў: «Шчасце — гэта калі чалавек можа часам забыць пра сябе дзеля другога». Значыць, і адзінства, і адзінота? Выбар ляжыць пасярэдзіне?

Зміцер Колас

ЧУЖАНИЦА

Раман

Частка першая

I

Сёння памерла мама. Ці, можа, учора, не ведаю. Я атрымаў тэлеграму з прытулку: «Сканала маці. Пахаванне заўтра. Шчыра спачуваем». Тут ладу не дойдзеш. Мабыць, і ўчора.

Прытулак для састарэлых — у Марэнга, за восемдзесят кіламетраў ад Алжыра. А другой гадзіне сяду ў аўтобус і надвячоркам буду там. Значыць, змагу пасядзець ля труны і заўтра ўвечары ўжо вярнуся. Папрасіў у патрона два дні. Вядома, ён не мог мне адмовіць, калі ўжо такая прычына. Але выгляд у яго быў незадаволены. Я нават сказаў: «Гэта ж не мая віна». Ён прамаўчаў. І я падумаў, што не павінен быў казаць яму гэтага. Урэшце, мне не было за што перапрошваць. Бадай, гэта ён павінен быў мне паспачуваць. Але, відаць, ён зробіць гэта паслязаўтра, калі ўбачыць мяне ў жалобе. А цяпер яшчэ мама нібы і не памерла. Вось пасля пахавання — тады ўжо справа будзе ясная, і ўсё пойдзе так, як яно прынята афіцыйна.

А другой гадзіне сеў у аўтобус. Спёка была страшэнная. А паеў, як звычайна, у шынку ў Селеста.

Яны там усе мяне шкадавалі, і Селест сказаў: «Маці ва ўсіх адна». Калі я сабраўся ісці, усе правялі мяне да дзвярэй. У галаве была нейкая затлума — яшчэ ж трэба было забегчы да Эмануэля пазычыць чорны гальштук і жалобную павязку на руку. У яго некалькі месяцаў назад памёр дзядзька.

Каб не спазніцца на аўтобус, увесь час бег. І, напэўна, ад гэтага спеху і беганіны, ды пасля яшчэ — ад трасення па калдобінах ды агіднага паху бензіну мяне размарыла, і амаль усю дарогу я праспаў. А калі прачнуўся, аказалася, што мая галава ляжыць на плячы ў нейкага вайскоўца. Той усміхнуўся і спытаў, ці здалёк я еду. Я адказаў: «Ну», — каб болей не размаўляць.

Прытулак быў за два кіламетры ад вёскі. Я пайшоў туды пешкі. Мне хацелася адразу пабачыць маму. Але брамнік сказаў, што спачатку трэба сустрэцца з дырэктарам. Той быў заняты, давялося трошкі пачакаць. Брамнік увесь час нешта балбатаў, але нарэшце з'явіўся дырэктар і запрасіў мяне ў кабінет. Гэта быў маленькі стары, са стужкай Ганаровага Легіёна ў пятліцы. Ён зірнуў на мяне светлымі вачыма. Потым паціснуў руку і так доўга яе трымаў, што я ўжо не ведаў, як яе вызваліць. Ён зірнуў у нейкія свае паперы і сказаў: «Пані Мёрсо прыйшла да нас тры гады таму. Вы былі яе адзіная падтрымка». Мне здалася, што ён мяне за штось папракае, і я пачаў быў тлумачыць. Але ён мяне спыніў: «Вам няма чаго апраўдвацца, мілае дзіця. Я прачытаў дасье вашай маці. Вы не маглі ўтрымліваць яе. Ёй быў патрэбны догляд. А заробак у вас сціплы. Урэшце, у нас яна была шчаслівейшая». Я сказаў: «Праўда, пане дырэктару». Ён дадаў: «Ведаеце, у яе тут былі сябры, яе веку. І ў іх былі агульныя інтарэсы, якія ядналі іх з мінулым. Вы малады, з вамі яна, мусіць, сумавала».

Ён меў рацыю. Калі мама была дома, яна ўвесь

час маўчала і адно сачыла за мной вачыма. А калі апынулася ў прытулку, першыя дні часта плакала. Проста ў яе не было звычкі. Праз некалькі месяцаў яна б заплакала, каб яе з прытулку забралі. І зноў жа ад звычкі. Можна, якраз таму ўвесь апошні год я туды амаль і не ездзіў. Дый гэта пазбаўляла б мяне нядзелі — я ўжо не кажу пра пакуты з паездкай на аўтобусе: спачатку купі білеты, а пасля трасіся дзве гадзіны.

Дырэктар нешта яшчэ гаварыў. Але я ўжо яго амаль не слухаў. Нарэшце ён сказаў: «Я думаю, вы хочаце ўбачыць маці». Я моўчкі ўстаў, і ён прайшоў наперад да дзвярэй. На лесвіцы ён пачаў тлумачыць: «Мы перанеслі яе ў нашу маленькую трупярню. Каб не траўмаваць іншых. Кожны раз, як у прытулку нехта памірае, усе астатнія пачынаюць нервавацца, і потым два-тры дні іх не супакоіш. Нам гэта ўскладняе працу». Мы прайшлі праз двор, там было шмат старых, якія гаманілі, разбіўшыся на гурткі. Калі мы праходзілі побач, гамонка заціхала. А потым, у нас за спінай, узнікала зноў. Было падобна да прыглушанага сакавання чародкі папугайчыкаў. Каля дзвярэй невялікага будынка дырэктар развітаўся: «Пакідаю вас аднаго, пане Мёрсо. Калі я вам спатрэблюся, я ў сябе ў кабінце. Ну а ўвогуле, пахаванне заўтра а дзесятай гадзіне раніцы. Мы падумалі, што такім чынам у вас будзе досыць часу пасядзець каля нябожчыцы. І апошняе: ваша маці, здаецца, часта казалася сваім прыяцелям у прытулку, што хоча быць пахаванай згодна з рэлігійным абрадам. Я ўжо загадаў зрабіць усё, што трэба. Але лічу сваім абавязкам вам пра гэта паведаміць». Я падзякаваў. Праўда, мама, хоць і не была бязбожніца, пры жыцці ніколі не думала пра рэлігію.

Я ўвайшоў. Пакой быў вельмі светлы, пабелены глінкай, з зашклёнаю столлю. З мэблі стаялі адно некалькі крэслаў і козлы. Пасярод пакоя, на козлах,—

труна з насунутым векам. На фоне цёмных, фарбаваных пад арэх дошак адразу кідаліся ў вочы бліскучыя, ледзь прыкручаныя шрубы. Каля труны сядзела арабка ў белым халаце і ў яркай хустцы.

Тут у мяне за спінай узнік брамнік. Ён, відаць, бег, бо вельмі задыхаўся. Крыху заікаючыся, ён сказаў:

— Мы накрылі, але я зараз здыму века, каб вы маглі на яе паглядзець.

Ён падышоў да труны, але я спыніў яго. Ён запытаўся:

— Вы не хочаце?

Я адказаў:

— Не.

Ён апусціў рукі, і мне зрабілася няёмка, бо я адчуў, што адмаўляцца было не трэба. Ён уважліва паглядзеў на мяне і спытаў:

— Чаму? — Але ў пытанні не было ніякага папроку, быццам ён проста хацеў даведацца.

Я адказаў:

— Не ведаю.

Тады ён пакруціў свой сівы вус і прамовіў, не глядзячы на мяне:

— Разумею.

У яго былі прыгожыя блакітныя вочы і крыху пачырванелы твар. Ён падсунуў мне крэсла і сам сеў трошкі ззаду. Арабка ўстала і пайшла да дзвярэй. Тады брамнік сказаў:

— Гэта ў яе ад шанкеру.

Я адразу не зразумеў, але, зірнуўшы на сядзелку, убачыў, што пад вачыма ў яе павязка. Там, дзе павінен быць нос, бінт ляжаў гладка. Замест твару была відаць адно белая марля.

Калі яна выйшла, брамнік сказаў:

— Я зараз пакіну вас аднаго.

Не ведаю, які я там зрабіў рух, але брамнік застаўся стаяць у мяне за спінай. Тое, што ён стаяў за-

ду, мяне неяк бянтэжыла. Пакой быў заліты яркім надвячэрнім святлом. Тыцкаючыся ў шыбу, гулі два чмялі. І я адчуў, што мяне пачынае хіліць на сон. Не азіраючыся на брамніка, я запытаўся:

— Вы тут даўно?

Ён адказаў адразу:

— Пяць год,— нібы ўвесь час чакаў гэтага пытання.

І потым загаманіў. Каб яму нехта раней сказаў, што ён скончыць брамнікам у прытулку ў нейкім Марэнга, ён бы вельмі здзівіўся. Цяпер яму шэсцьдзсят чатыры, сам ён з Парыжа. Тут я яго перапыніў:

— Дык вы не тутэйшы?

Але потым я прыгадаў, што перад тым, як правесці мяне да дырэктара, ён гутарыў са мной пра маму. Ён сказаў, што яе трэба хутчэй пахаваць, бо на раўніне цяпер вялікая спёка, асабліва ў гэтых краях. Тады ён і паведаміў, што раней жыў у Парыжы і ўсё ніяк не можа забыцца пра гэта. У Парыжы каля нябожчыка можна пабыць і тры, а то часам і чатыры дні. А тут — дзе там, няма калі! Яшчэ як след не ўразумееш, што здарылася, а ўжо — вунь, трэба бегчы за катафалкам.

Яго жонка сказала яму тады:

— Ды спіхні ты! Што ты такое гаворыш пану!

Стары пачырванеў і папрасіў прабачэння. Але я ўмяшаўся:

— Ды не, не, што вы.

Я падумаў, што ўсё тое, што ён кажа,— праўда, і мне гэта здалося цікавым.

У трупярні ён расказаў, што быў прыняты ў прытулак як чалавек бедны. Але адчуваючы сябе яшчэ здольным працаваць, папрасіўся ў брамнікі. Я зазначыў, што ён, значыць, такі самы жыхар у гэтым прытулку, як і ўсе. Але ён запырачыў — зусім не. І мяне ўразіў той тон, якім ён гаварыў: «яны», «гэтыя» ці,

радзей, «старыя», хоць многія, пра каго ён казаў, былі не старэйшыя за яго. Але, вядома, ён і яны — не адно і тое ж. Ён жа брамнік і, у пэўнай ступені, мае над імі ўладу.

У гэтую хвіліну вярнулася сядзелка. Неяк адразу звечарэла. Над шкляным дахам хутка згусцілася цемра. Брамнік павярнуў выключальнік, і мяне асляпіла нечаканая хваля святла. Брамнік запрасіў мяне схадзіць у сталоўку паабедаць. Але есці мне не хацелася. Тады ён прапанаваў прынесці шклянку кавы з малаком. Я згадзіўся, бо каву з малаком вельмі люблю, і неўзабаве ён вярнуўся з падносам. Я пачаў піць. І тады ў мяне ўзнікла жаданне закурыць. Але я спачатку вагаўся, бо не ведаў, ці можна мне курыць каля мамы. Я падумаў і вырашыў, што гэта не мае ніякага значэння. Я пачаставаў цыгарэтай брамніка, і мы з ім запалілі.

Праз нейкі час ён сказаў:

— Ведаеце, сябры вашай маці зараз таксама прыйдуць пасядзець каля яе. Так прынята. Дык я схаджу па крэслы і прынясу чорнай кавы.

Я запытаўся, ці можна пагасіць адну якуюсь лямпу. Мяне стамляла яркае святло, якое адбівалася ад белых сцен. Але ён сказаў, што гэта немагчыма. Так зроблена праводка: можна ўключыць ці ўсе адразу, ці наогул ніводнай. Ён выйшаў, потым вярнуўся і пачаў расстаўляць крэслы. На адным ён згрувасціў стос шклянак і кавярнік. Потым сеў насупраць мяне, па той бок мамы. Сядзелка таксама тулілася на крэсле ў дальнім куце, павярнуўшыся да мяне спінай. Мне было не відаць, што яна там робіць. Але па тым, як варушыліся яе рукі, можна было здагадацца, што яна вяжа. Было цёпла, кава сагрэла мяне. Праз адчыненыя дзверы ліўся водар летняй ночы і кветак. Я, напэўна, трошкі задрамаў.

Прачнуўся я ад нейкага шоргату. І калі расплю-

шчыў вочы, сцены ў пакоі здаліся яшчэ больш белымі і бліскучымі. Вакол не было ніякага ценю, і кожная рэч, кожны кут, усе выгіны вымалёўваліся да таго рэзка, што балюча было глядзець. Якраз у гэты момант прыйшлі мамыны сябры. Усяго іх было чалавек дзесяць, яны бясшумнаплылі ў гэтым сляпучым святле. Потым паселі, так ціха, што не рыпнула ніводнае крэсла. Я глядзеў на іх і бачыў так ясна, як ніколі яшчэ нікога не бачыў, я заўважаў кожную рыску на іх тварах, кожную складку на вопратцы. Але не чуў ні гуку, і мне нават не вельмі верылася, што яны сапраўдныя жывыя людзі. Амаль усе жанчыны былі ў фартухах, туга завязаных на поясе, ад чаго іх тоўстыя жываты здаваліся яшчэ большымі. Я раней ніколі не заўважаў, якія ў старых кабет бываюць вялізныя жываты. Мужчыны амаль усе былі худыя і трымалі ў руках кіёчкі. Больш за ўсё мяне ўразіла, што на іх тварах было не відаць вачэй — між глыбокіх маршчын прабівалася адно каламутнае, кволае святло. Калі яны парасселіся, большасць уперылася ў мяне і няёмка затрэсла галоўмі, бязгучна варушачы пры гэтым праваленымі ў бяззубы рот вуснамі; але я так і не зразумеў, ці то яны віталіся са мною, ці то быў проста нервовы цік. Па-мойму, яны ўсё ж віталіся. І толькі тут я заўважыў, што ўсе яны сядзяць якраз насупраць мяне, справа і злева ад брамнака, і моўчкі ківаюць галоўмі. У мяне на нейкую хвіліну ўзнікла дзіўнае ўражанне, быццам яны сабраліся мяне судзіць.

Трошкі пазней адна жанчына заплакала. Яна сядзела ў другім радзе, за спінаю ў сваёй прыяцелькі, і мне дрэнна было яе відаць.

Яна плакала доўга, моцна ўсхліпваючы праз аднолькавыя прамежкі часу, і мне здавалася, што яна ніколі не кончыць. Астатнія нібы не чулі яе. Яны сядзелі скурчаныя, пахмурныя і маўклівыя. Хто глядзеў на труну, хто на кіёк, хто яшчэ куды, кожны ўта-

ропіўся ў адну нейкую кропку і не зводзіў з яе вачэй. Жанчына яшчэ плакала. Мяне гэта вельмі здзіўляла, бо я зусім не ведаў яе. Мне вельмі хацелася, каб яна сціхла. Але я не адважваўся сказаць ёй гэтага. Брамнік нахіліўся і сказаў ёй некалькі слоў, але яна пакруціла галавой, нешта прамармытала і зноў пачала плакаць і ўсхліпваць з тымі ж прамежкамі. Тады брамнік абышоў труну і сеў побач са мной. Ён доўга маўчаў і нарэшце, не глядзячы на мяне, сказаў:

— Яна вельмі сябрала з вашай маці. Кажа, што яна была тут яе адзіная прыцелька і цяпер у яе нікога няма.

Прайшло яшчэ шмат часу. Жанчына ўздыхала і ўсхліпвала ўсё радзей. Цяпер яна больш шморгала носам. І нарэшце сціхла. Спаць ужо не хацелася, але я вельмі стаміўся, балела спіна. Мяне прыгнятала, што ўсе вакол маўчаць. Толькі час ад часу чуўся нейкі дзіўны гук, і я доўга не мог зразумець, адкуль ён. Урэшце я здагадаўся, што некаторыя старыя смочуць шчокі, і таму ў іх часам вырываецца такое дзіўнае цмоканне. Яны яго не заўважалі, бо былі вельмі паглыбленыя ў свае думкі. У мяне нават узнікла ўражанне, што нябожчыца, якая ляжала перад імі ў труне, не мела для іх ніякага значэння. Але цяпер я думаю, што гэта ўражанне памылковае.

Усе мы выпілі кавы, якую наліў брамнік. Што было далей, не ведаю. Прайшла ноч. Памятаю толькі, што ў нейкі момант я расплюшчыў вочы і ўбачыў, што ўсе старыя спяць, цяжка ссунуўшыся на крэслах, і толькі адзін абаперся на булавешку свайго кіёчка, паклаў падбародак на рукі і пільна глядзіць на мяне, нібы толькі і чакае, каб я прачнуўся. Потым я заснуў зноў. Прачнуўся я ад моцнага болю ў спіне. За шклёнаю столлю займалася на дзень. Неўзабаве прачнуўся адзін стары. Ён моцна закашляў і пачаў адхарквацца ў вялікую клятчатую насоўку. Здавалася, з кожным пляў-

ком з сярэдзіны ў яго вылятае кавалак лёгкага. Сваім кашлем ён разбудзіў астатніх, і брамнік сказаў, што ім ужо час ісці. Яны падняліся. Ад доўгага сядзення ў няёмкіх позах яны мелі вельмі стомлены выгляд, твары былі шэрыя, нібы з попелу. На маё вялікае здзіўленне, выходзячы, яны ўсе паціснулі мне руку — быццам гэтая ноч, за якую мы не абмяняліся ніводным словам, павялічыла нашу блізкасць.

Я стаміўся. Брамнік завёў мяне ў свой пакойчык, і я змог трошкі прывесці сябе ў парадак. Я выпіў яшчэ кавы з малаком, яна была вельмі смачная. Калі я выйшаў, ужо зусім развіднела. Над пагоркамі, якія аддзяляюць Марэнга ад мора, у небе гулялі ружовыя промні сонца. І вецер, які прылятаў адтуль, прыносіў пах солі. Пачынаўся выдатны, пагодны дзень. Я ўжо даўно не быў за горадам і з вялікім задавальненнем пайшоў бы цяпер прагуляцца, каб не мама.

Я застаўся чакаць на двары, пад платанам. Стаяў і ўдыхаў свежы водар зямлі, спаць ужо зусім не хацелася. Я падумаў пра сваіх прыцяляў па службе. Цяпер яны, напэўна, устаюць, каб ісці на працу — для мяне гэта заўжды быў самы цяжкі час. У мяне былі яшчэ нейкія думкі наконт гэтага, але ўвагу адцягнула бразгатанне звону, што даносілася аднекуль з багадзельні. За вокнамі пачалася нейкая валтузня, потым усё спіхла. Сонца паднялося вышэй і пачынала ўжо саргаваць ногі. Цераз двор прайшоў брамнік, ён сказаў, што мяне кліча дырэктар. Я пайшоў у кабінет. Дырэктар даў мне падпісаць даволі многа нейкіх папер. Я заўважыў, што ён апрануты ва ўсё чорнае, толькі штаны паласатыя. Ён узяў у рукі тэлефон і запытаўся:

— Службоўцы з пахавальнага бюро ўжо тут. Я зараз паклічу іх зачыніць труну. Мабыць, вы хочаце апошні раз зірнуць на сваю маці?

Я адказаў:

— Не.

Тады ён загадаў у трубку прыцішаным голасам:

— Фіжак, скажыце сваім, каб пачыналі.

Потым ён паведаміў мне, што таксама будзе на пахаванні. Я падзякаваў. Ён сеў за стол, закінуў адну на адну караценькія ногі і папярэдзіў, што, апроч нас, на пахаванні нікога не будзе, пойдзе яшчэ толькі адна санітарка. Паводле правілаў прытулку яго жыхары на пахаванне не дапускаліся. Ім дазвалялася толькі паяздзець каля труны. «Я лічу, што так яно чалавечней»,— сказаў ён. Але сёння дырэктар дазволіў аднаму з старых маміных сяброў правесці яе на могілкі. «Яго завуць Томас Перэс». Тут дырэктар усміхнуўся.

— Вы, вядома, разумеете. Гэта было нейкае такое дзіцячае дзівацтва. Але яны з вашаю маці былі неразлучныя. З іх у прытулку нават трохкі кпілі, казалі Перэсу: «Гэта твая нявеста». А ён смяўся. Ім абодвум гэта было прыемна. І трэба сказаць, што смерць пані Мёрсо вельмі яго засмуціла. Я быў няздольны яму адмовіць. Але паводле парады ўрача, які часта да нас прыходзіць, я ўчора забараніў яму сядзець каля труны.

Мы доўга сядзелі моўчкі. Дырэктар падняўся і зірнуў у акно. Потым ён некага там заўважыў і сказаў:

— Ну вось, з Марэнга ўжо прыйшоў свяшчэннік. Нешта ён рана.

Дырэктар папярэдзіў, што пешкі давядзенца ісці хвілін сорок пяць — тутэйшая царква аж у самай вёсцы. Мы выйшлі на двор. Каля трупарні стаяў свяшчэннік і два хлопчыкі з хораў. Адзін з іх трымаў у руцэ кадзіла, а свяшчэннік, схіліўшыся над ім, раўняў даўжыню срэбных ланцужкоў. Калі мы падышлі, свяшчэннік выпрастаўся. Ён назваў мяне «сын мой» і сказаў яшчэ некалькі слоў. Потым ён зайшоў у трупарню, я рушыў за ім.

Я адразу заўважыў, што шрубы на труне ўжо закручаныя і ў пакоі стаяць чатыры мужчыны ў чор-

ным. Дырэктар сказаў, што катафалк чакае на дарозе. Свяшчэннік пачаў чытаць малітвы. З гэтай хвіліны ўсё пайшло вельмі хутка. Людзі падышлі да труны, захінулі яе покрывам. Свяшчэннік, служкі і я з дырэктарам — выйшлі. Каля дзвярэй стаяла нейкая незнаёмая жанчына. Дырэктар мяне назваў: «Пан Мёрсо». Імя жанчыны я не пачуў і толькі зразумеў, што гэта і ёсць санітарка. Без ніякай усмешкі яна прыхіліла доўгі кашчавы твар. Потым мы расступіліся, каб даць вынесці цела, і рушылі следам за труной. За брамай стаяў катафалк. Ён быў доўгі, лакараваны і бліскучы і нагадваў вучнёўскі пенал. Побач з катафалкам стаяў распарадчык працэсіі — карантыш у дзівотным адзенні — і нейкі дзядок ненатуральнага выгляду. Я зразумеў, што гэта Перэс. На ім быў фетравы капялюш з круглым верхам і шырокім брылём (ён зняў яго, калі труну вынеслі з брамы), гарнітур з закручанымі вакол ног калашынамі штаноў, якія маршчыніліся над чаравікамі, і чорны, завязаны вузлом гальштук, які глядзеўся занадта маленькім пад шырокім каўнерам яго белае кашулі. Вусны старога дрыжалі пад навіслым, з чорнымі кропкамі носам. З-пад сівых, вельмі тонкіх валасоў тырчалі дзіўныя — вялыя і бясформенныя вушы, мяне ўразіў іх крывава-чырвоны колер, які ніяк не клаўся да змярцвела-бледнага твару. Распарадчык паказаў, дзе хто павінен ісці. Спачатку свяшчэннік, потым катафалк. Абапал, па рагах, чатыры мужчыны. Ззаду — мы з дырэктарам, і ў канцы працэсіі — санітарка і Перэс.

Неба было ўжо ўсё залітае сонцам. Пачынала прыпякаць, і спёка хутка мацнела. Не ведаю чаму, мы яшчэ доўга чагосьці чакалі. У цёмным гарнітуры мне было дужа гарача. Дзядок надзеў капялюш, але потым, відаць, перадумаў і зняў. Я трошкі павярнуўся, каб лепей яго разгледзець. А дырэктар зноў пачаў распавядаць. Ён сказаў, што мама і Перэс часта гулялі тут

увечары і часам даходзілі аж да самай вёскі. З імі хадзіла сядзелка. Я азірнуўся вакол. За шэрагамі гонкіх, высокіх кіпарысаў, якія ўзбягалі па ўзгорках пад самае неба, віднелася рудая, а дзе ўжо з зялёнымі парасткамі зямля, сям-там стаялі рэдкія, акуратныя хаткі. Я разумеў маму. Увечары гэты краявід, напэўна, выклікае ціхія, сумныя думкі. А цяпер, калі паветра дрыжыць пад спякотнымі промнямі сонца, ён выглядае занадта жорстка і нават прыгнятае.

Мы рушылі. Толькі цяпер я заўважыў, што Перэс трошкі накульгвае. Катафалк патроху паехаў шпарчэй, і стары пачаў адставаць. Адзін з мужчын, што ішлі абапал катафалка, адстаў таксама. Цяпер ён ішоў побач са мной. Мяне здзівіла, што сонца падымаецца так хутка. І раптам я пачуў, як у палях сакочуць і гудуць насякомыя, шапаціць трава. Па шчоках у мяне цёк пот. Капелюша не было, і абмахвацца прыйшлося насоўкаю. Адзін мужчына з пахавальнага бюро нешта сказаў мне, але я не пачуў. Трымаючы ў левай руцэ насоўку, ён выціраў голы чэрап, а правай крыху ўздымаў картуз. Я папытаўся:

— Што вы кажаце?

Ён паўтарыў, паказваючы на неба:

— Пячэ.

— Але,— сказаў я.

Трошкі пазней ён запытаўся:

— Хто ў вас памёр? Маці?

— Маці,— зноў сказаў я.

— Старая была?

Я адказаў:

— Не вельмі.— Я добра не ведаў, колькі маме год.

Тады ён змоўк. Я павярнуўся і ўбачыў, што стары Перэс ідзе далёка ззаду, метраў за пяцьдзесят ад нас. Ён вельмі хацеў нас дагнаць і таропка чыкільгаў, шырока махаючы капелюшом. Я паглядзеў на дырэктара.

Ён ішоў вельмі паважна, не робячы ніводнага лішняга руху. На лобе ў яго блішчалі кроплі поту, але ён іх не выціраў.

Мне здалася, што працэсія пачала рухацца яшчэ хутчэй. Вакол быў той самы, заліты сонечным святлом абшар. Неба невыносна зіхцела. Пэўны час мы ішлі па нядаўна адрамантаваным участку дарогі. Асфальт плавіўся пад сонцам. Ногі гразлі, па беразе разлівалася бліскучая мякаць. Над катафалкам калываўся цыратавы фурманаў капялюш, нібыта зроблены з гэтай чорнае масы. Ад безлічы манатонных адценняў мне рабілася ніякавата: сіняе неба, белыя аблокі, клейкачорны асфальт, змрочна-чорнае адзенне, бліскуча-чорны катафалк. А тут яшчэ сонца, пах скуры, конскага гною, лаку, кадзіла, стома ад бяссоннай ночы — ад усяго гэтага ў вачах і ў думках у мяне ўсё паплыло. Я зноў азірнуўся, і мне здалася, што Перэс ужо недзе вельмі далёка, ён губляўся ў спякотнай смуге і нарэшце знік зусім. Я пашукаў яго вачыма і ўбачыў, што стары збочыў з дарогі і ідзе напрасткі, цераз поле. Наперадзе была паваротка. Я зразумеў, што Перэс, добра ведаючы тутэйшыя мясціны, пайшоў найкарацейшай дарогай, каб нас дагнаць. На паваротцы яму гэта ўдалося. Потым мы зноў згубілі яго. Але ён зноўку дагнаў нас полем — і так было шмат разоў. Я ўжо адчуваў, як у скронях у мяне тахкае кроў.

Потым усё пайшло так хутка, з такою ўпэўненасцю і настолькі натуральна, што я ўжо нічога не магу прыгадаць. Бадай, адно толькі ўбілася ў галаву: на ўездзе ў вёску санітарка сказала мне некалькі слоў. У яе быў дзіўны голас — меладычны і трапяткі, ён ніяк не клаўся да яе кашчавага твару. Яна сказала:

— Калі ідзеш павольна — рызыкуеш атрымаць сонечны ўдар, а як ідзеш хутка, дык увесь спацееш, і потым, у царкве, ад сырасці можна прастудзіцца.

Яна мела рацыю. І так, і гэтак — выйсця не было.

У памяці захаваліся яшчэ некалькі ўспамінаў пра гэты дзень: напрыклад, памятаю твар Перэса, калі ён апошні раз дагнаў нас перад вёскай. Па шчоках у яго каціліся буйныя слёзы — відаць, ён вельмі нерваваўся і быў, апроч таго, стомлены. Твар у яго быў такі маршчыністы, што слёзы са шчок не сцякалі, а адно расплываліся, хаваліся ў зморшчынках і залівалі змардаванае аблічча суцэльным бляскам. Памятаю яшчэ, потым была царква, вязкоўцы на тратуарах, чырвоная герань на могілках, Перэс самлеў (паваліўся, нібы раскручаная лялька), на маміну труну сыпалася крывава-чырвоная зямля, дзе-нідзе ў ёй трапляліся белыя, нібы косткі, карэньчыкі раслін, потым зноў нейкі люд, галасы, вёска, чаканне каля кавярні, доўгае, безупыннае фырканне матора і нарэшце — радасць, калі аўтобус пакаціў між ліхтароў вячэрняга Алжыра, і я падумаў, што зараз лягу спаць і прасплю дванаццаць гадзін.

II

Прачнуўшыся, я зразумеў, чаму ў патрона быў такі незадаволены выгляд, калі я папрасіў два дні. Сёння ж субота! А я, што называецца, зусім пра гэта забыўся. І ўспомніў толькі цяпер, калі ўстаў. А патрон, відаць, яшчэ тады падлічыў, што мне выпадае чатыры вольныя дні (бо наперадзе ў нас нядзеля), і яму гэта, натуральна, не магло спадабацца. Але па-першае, у тым, што маму вырашылі хаваць учора, а не сёння, маёй віны няма, а па-другое — так ці інакш, субота і нядзеля ўсё роўна былі б мае. І ўсё ж патрона можна зразу мець.

Устаць было вельмі цяжка: дужа стаміўся за ўчорашні дзень. Пакуль галіўся, думаў, чым бы заняцца. Вырашыў пайсці на пляж. Сеў у трамвай і даехаў да купальняў у партовым заліве. Там я паднырнуў у пра-

ход і выплыў у мора. Было шмат моладзі. У вадзе я натрапіў на Мары Кардону, былую машыністку з нашай канторы. Тады мяне вельмі вабіла да яе. І яе да мяне, здаецца, таксама. Але яна хутка звольнілася, і нам не хапіла часу... Я дапамог ёй залезці на бакен і ў гэты момант дакрануўся да яе грудзей. Я быў яшчэ ў вадзе, а яна легла на бакене на жывот і павярнулася да мяне. На вочы ёй спадалі валасы, яна смяялася. Я ўскараскаўся на бакен і лёг побач. Было вельмі хораша. Нібы жартам, я адкінуў галаву назад і палажыў яе Мары на жывот. Яна нічога не сказала, і я застаўся ляжаць. Перад вачыма ў мяне было ўсё неба, яно было блакітнае і залачонае сонцам. Патыліцай я адчуваў, як жывот у Мары мякка пульсуе. Мы яшчэ доўга ляжалі на бакене, у салодкай дрымоце. Калі сонца пачало занадта пячы, Мары скочыла ў вадку, і я за ёй. Я дагнаў яе, абняў рукою за талію, і мы паплылі разам. Яна ўвесь час смяялася. На пляжы, пакуль мы сохлі, яна сказала:

— Я загарэла болей за вас.

Я запытаўся, ці хоча яна ўвечары схадзіць у кіно. Яна зноў засмяялася і сказала, што было б няблага паглядзець які-небудзь фільм з Фернандэлем. Мы апрагнуліся. Яна вельмі здзівілася, калі ўбачыла на мне чорны гальштук, і спытала, ці ж то я не ў жалобе? Я сказаў, што ў мяне памерла мама. Яна пацікавілася — калі, і я адказаў:

— Учора пахавалі.

Яна крыху адхіснулася, але нічога не сказала. Мне захацелася сказаць ёй, што я не вінаваты, але я змаўчаў, бо ўспомніў, што ўжо казаў гэта аднойчы — патрону. Увогуле, гэта не мела ніякага сэнсу. Чалавек заўсёды ў нечым трошкі вінаваты.

Увечары Мары пра ўсё забыла. Фільм быў часам забаўны, часам зусім нейкі бязглузды. Мары падсунула сваю нагу да маёй. Я лашчыў яе грудзі і пад ка-

нец сеанса пацалаваў, але атрымалася неяк няўдала. Пасля кіно яна пайшла да мяне.

Калі я прачнуўся, Мары ўжо не было. Яна казала, што павінна ісці да цёткі. Я падумаў, што сёння нядзеля, і мне зрабілася сумна: нядзелю я не люблю. Тады я перавярнуўся на ложку і, уторкнуўшыся ў падушку носам, адчуў пах марской солі, пакінуты валасамі Мары. Я зноў заснуў і праспаў да дзесяці гадзін. Потым да паўдня валяўся ў ложку і паліў цыгарэты. Ісці снедаць да Селеста, як гэта я рабіў звычайна, не хацелася. Яны там, вядома, пачнуць прыставаць да мяне з роспытамі, а я гэтага не люблю. Падсмажыў сабе яечню і з'еў проста з патэльні, без хлеба, бо хлеб скончыўся, а ісці ў лаўку не хацелася.

Пасля сьнедання — проста бадзяўся па кватэры. Было трошкі нудна. Калі мы жылі з мамай, у нас было ўтульна. А пасля мне адному кватэра зрабілася занадта вялікая, і я мусіў перацягнуць абедзенны стол у спальню. Так цяпер і жыву ў адным гэтым пакоі. У мяне тут стаіць некалькі праседжаных плеченых крэслаў, шафа з пажоўклым люстрам, туалетны столік і ложка з мядзянымі булавешкамі. Рэшта ўся занябаная.

Каб нечым заняцца, узяў старую газету, пачытаў, пагартаў. Дзеля забавы выразаў рэкламу слабіцельнай солі «Крушэн». Наклеіў яе ў старым сшытку — я ў ім збіраю розныя пацешныя рэчы з газет. Потым вымыў рукі і выйшаў на балкон.

Вокны ў маёй спальні выходзяць на галоўную вуліцу нашага прадмесця. Дзень быў пагодны. Але брук здаваўся чамусьці сырэм. Прахожых было мала, і ўсе яны некуды спяшаліся. Спачатку ішлі сем'і — на шпацыр. Наперадзе — два хлопчыкі ў марацкіх гарнітурчыках з кароткімі штонікамі крыху ніжэй каленяў (ім, відаць, было вельмі нязручна ў занадта накрухмаленай вопратцы) і дзяўчо з вялізным ружовым бантам і ў чорных лакіраваных пантофліках. Ззаду — дзябё-

лая, неабсяжная маці ў каштанавай ядвабнай сукенцы і маленькі недалужны мужычок — іх бацька, якога я, дарэчы, ведаў у твар. На ім быў пляскаты саламяны капялюш, на шыі — гальштук матыльком, у руцэ — кіёк. Калі я ўбачыў яго побач з жонкай, я адразу зразумеў, чаму ён, як кажучь у нашым квартале, такі далікатны і выхаваны.

Крыху пазней пайшла наша тутэйшая моладзь — валасы спырнутыя лакам, чырвоны гальштук, шчыгульны, па таліі пінжак, у кішэньцы — вышываная насоўка і модныя тупаносыя чаравікі на нагах. Я падумаў, што яны, пэўна, сабраліся ў кіно, куды-небудзь у цэнтр. Таму і выбраліся гэтак рана і цяпер бягуць з рогатам на трамвай.

Пасля іх вуліца патроху апусцела. Сеансы і відовішчы, значыць, ужо пачаліся. Акрамя катоў і крамнікаў, відаць больш нікога не было. Неба над фікусамі, што раслі абাপал вуліцы, было чыстае, хоць і не яркае. Гандляр з тытунёвай лаўкі насупраць вынес крэсла, паставіў яго каля дзвярэй і сеў, абапершыся рукамі на білца. Нядаўна поўныя бітком трамваі ехалі цяпер амаль пустыя. У маленькай кавярні «У П'єро», побач з тытунёвай лаўкай, гарсон падмятаў у бязлюднай зале падлогу, пасыпаючы яе вільготным пілавіннем. Сапраўды — нядзеля.

Я перакруціў крэсла і паставіў яго так, як гандляр з тытунёвай лаўкі. Па-мойму, так сапраўды сядзець было зручней. Потым выпаліў дзве цыгарэты, вярнуўся ў пакой, узяў кавалачак шакаладу і, не спяшаючыся, пачаў яго есці каля акна. Хутка неба пахмурнела, здалося, што зараз пачнецца навальніца, як яно часта бывае ўлетку. Але патроху праяснела зноў, і толькі вуліца, нібы ад пагрозы хмар, яшчэ заставалася цёмная. Я доўга стаяў каля акна і глядзеў на неба.

А пятай гадзіне зноў загрузаталі трамваі. На прыступках, адбойных брусах гронкамі віселі футболь-

ныя заўзятары. Яны вярталіся з прыгараднага стадыёна. Потым прыехалі і самі гульцы, я іх пазнаў па спартыўных торбах. Яны спявалі, раўлі на ўсё горла, крычалі, што іх клуб не прайграе ніколі. Некаторыя махалі мне рукамі. Адзін нават крыкнуў: «Далі мы ім дыхту!» Я заківаў галавой, нібы кажучы: «Добра». Потым адзін за адным паплылі аўтамабілі.

Дзень усё не канчаўся. Неба над дахамі трохкі пачырванела, і за вячэрнім прыцемкам вуліцы ажывіліся. Людзі няспешна вяртался з пагулянак. Сярод іншых я заўважыў і таго далікатнага пана. Дзеці плакалі, бацькі цягнулі іх за рукі. Амаль адначасова з усіх кінатэатраў квартала на вуліцу выліўся натоўп глядачоў. Юнакі нешта ўзбуджана паказвалі рукамі, і я падумаў, што ў кіно, відаць, круцілі прыгодніцкі фільм. Трошкі пазней вярнуліся і тыя, хто ездзіў у горад. Гэтыя ішлі больш самавіта. Часам нехта смяяўся, але зрэдку, большасць ішлі задумлівыя і нібы стомленыя. Дадому ніхто не разыходзіўся, усе так і хадзілі па тратуары па той бок вуліцы. Дзяўчаты, з распушчанымі валасамі, гулялі парамі, трымаючы адна адну за ручку. Хлопцы нібы незнарок заступалі ім дарогу, кідалі нейкія жарты, і тыя смяяліся, адварочваючы галаву. Некаторых дзяўчат я ведаў, і яны на мігах прывіталіся са мною.

Раптам запаліліся вулічныя ліхтары, і першыя зоркі, якія пачыналі ўжо мігцець у начным небе, пабляклі. Я доўга глядзеў на тратуары, пракожых, зыркае святло ліхтароў і адчуў, што вочы ў мяне стаміліся. Пад ліхтарамі блішчаў вільготны брук, праз роўныя прамежкі часу праязджалі трамваі. Яны кідалі водбліскі святла на чыесьці валасы, усмешку ці срэбную бранзалетку. Пасля трамваі пачалі радзець, над дрэвамі і ліхтарамі навісла чорная ноч, і квартал непрыкметна апусцеў. Вунь ужо першая кошка павольна прабегла па зноўку бязлюднай вуліцы. Я ўспомніў,

што трэба паесці. Доўга седзячы ў адной позе, абапёршыся на біла крэсла, я трошкі навярэдзіў сабе шыю. Я спусціўся ў лаўку купіць хлеба і локшыны, потым згатаваў вячэру і з'еў яе стоячы. Мне захацелася пакурыць каля акна, але паветра ўжо пахаладнела, і я трошкі празяб. Я зачыніў вокны і, вяртаючыся ў пакой, убачыў у люстры край стала, на якім стаяла спіртвая лямпа. Побач ляжалі кавалкі хлеба. Вось і пралацела яшчэ адна нядзеля, падумаў я, мама цяпер у магіле, а я заўтра зноў пайду на працу. Урэшце, нічога не змянілася.

III

У канторы сёння давялося добра папрацаваць. Патрон быў да мяне вельмі прязны, запытаўся, ці не надта я стомлены, і пацікавіўся, колькі маме было год. Каб не памыліцца, я адказаў: «За шэсцьдзесят». Яму адразу чамусьці палегчала, ён, відаць, палічыў, што справа на гэтым скончана і гаварыць больш няма пра што.

Стол у мяне быў завалены цэлай кучай паперы, рознымі дакументамі, і ўсё гэта трэба было неяк разабраць. Перад сьнеданнем, як заўжды, пайшоў памыць рукі. Апоўдні рабіць гэта вельмі прыемна — не тое што ўвечары: ручнік тады ўжо зусім мокры — усе ж карыстаюцца ім цэлы дзень. Адноўчы я сказаў пра гэта патрону. Але ён толькі паспачуваў і заўважыў, што, увогуле, гэта дробязь, не варта ўвагі. Сёння я выйшаў крыху пазней — а палове першай — з Эманюэлем, які працуе ў экспедыцыі. Кантора наша выходзіць на мора, і мы нейкі час яшчэ забавіліся каля дзвярэй, пазіраючы на гандлёвыя судны ў бліскучым ад сонца заліве. Тут з-за павароткі, бразгаючы ланцугамі і страляючы выхлапной трубой, выехаў грузавік. Эманюэль сказаў: «Давай мо падчэпімся?» І я пабег.

Грузавік паспеў праехаць крыху наперад, і мы кінуліся даганяць. З усіх бакоў нас агарнуў грук, ляскат і пыл. Я ўжо нічога не бачыў, нічога не адчуваў і адно як апантаны нёсся сярод лябёдак і партовых кранаў, паўз судны каля прычалаў і мачты, што танцавалі на хвалях каля далягляду. Я першы ўхапіўся за борт і з лёту ўскочыў у кузаў. Потым дапамог Эманюэлю. Мы абодва задыхаліся. Грузавік тросся па няроўным бруку сярод пылу і сонца. Эманюэль заходзіўся ад смеху.

Мокрыя, потныя, мы ўваліліся да Селеста. Той, як заўжды, сядзеў на сваім месцы, у фартуху, з тоўстым пузам і сівымі вусамі. Калі мы ўвайшлі, ён запытаўся: «Ну што, жыццё ўсё ж ідзе?» Я адказаў: «Ідзе», — і сказаў, што вельмі хачу есці.

Я хутка паснедаў і выпіў кавы. Пасля пайшоў дадому і крыху задрамаў, бо за снаданнем, відаць, выпіў лішку віна. Калі я прачнуўся, мне захацелася закурыць. Але было позна, і каб не спазніцца, прыйшлося бегчы на трамвай. Усю другую палову дня працаваў. У канторы было дужа гарача, і таму ўвечары, калі я вяртаўся дадому, было прыемна паволі брысці прыморскімі вулачкамі. Неба было зялёнае, на душы ляжаў ціхі спакой. Але я нікуды не заходзіў і пайшоў адразу дамоў, бо на вячэру хацеў згатаваць бульбы.

Падымаючыся па цёмнай лесвіцы, я натыкнуўся на свайго суседа, старога Саламано. Ён вёў гуляць свайго спаніэля. Вось ужо восем гадоў іх паўсюль бачаць разам. У сабакі нейкая скурная хвароба — шолудзі, па-мойму, ці што, — поўсць амаль уся аблезла і цела пакрылася балячкамі і бурай каростай. Стары Саламано жыве з ім у адным маленькім пакойчыку, і праз гэта ўрэшце сам зрабіўся да яго падобны. Акурат такая ж ружовая кароста на твары і валасы — бяжкія і рэдкія. А сабака пераняў звычайкі гаспадары — ходзіць таксама згорблены, з выткнутаю наперад мысай і напятаю шыяй. Можна падумаць, што

яны наогул адной пароды; але ўсё роўна — ненавідзяць адзін аднаго страшэнна. Два разы на дзень, у адзінаццаць і ў шэсць гадзін, стары выводзіць сабаку на шпацыр. І за ўсе восем год іх маршрут ніколі не мяняўся. Іх можна ўбачыць на Ліонскай вуліцы: сабака бяжыць наперадзе, цягнучы старога за сабой, і так напінае павадок, што Саламано нарэшце пачынае спатыкацца. Тады ён б'е сабаку і бэсціць яго на чым свет стаіць. Сабака баязліва прыціскаецца да зямлі і нехаця пляецца за гаспадаром. Цяпер ужо старому даводзіцца яго цягнуць. Але хутка сабака на ўсё забываецца і зноў валачэ свайго гаспадара, пакуль зноў на яго не пачынаюць сыпацца грымакі і праклёны. Пасля яны доўга стаяць пасярод тратуара і моўчкі глядзяць адзін на аднаго — сабака з жахам, стары з нянавісцю. І так кожны дзень. Калі сабака хоча да слупа, стары не дае яму часу і цягне за сабой, а за спаніэлем па ўсім тратуары застаецца дарожка з мокрых плям. Калі ж раптам сабака наробиць у пакоі, на яго зноў сыплюцца грымакі. Усё гэта — ужо восем год. Селест кажа, што «абодва яны няшчасныя», але хто ж яго ведае, як яно ёсць сапраўды. Калі я сустрэў іх на лесвіцы, стары бэсціў сабаку. «Свалата! — крычаў ён. — Падла!» — а сабака адно ціха скуголіў. Я сказаў: «Добры вечар», — але Саламано ўсё лаяўся. Тады я папытаўся, што яму сабака зрабіў. Стары зноў не адказаў і адно паўтараў сваё: «Свалата! Падла!» У прыцемку я ледзь разгледзеў яго. Стары схіліўся над сабакам і нешта папраўляў на аброжку. Я паўтарыў пытанне гучней. Тады, не азіраючыся на мяне, ён адказаў, ледзь стрымліваючы гнеў: «Калі ўжо ён здохне!» І пайшоў, цягнучы за сабой сабаку, які скавытаў і ўпіраўся ўсімі чатырма лапамі.

Якраз у гэту хвіліну зайшоў другі мой сусед па лесвічнай пляцоўцы. У квартале кажуць, што ён жыве за кошт жанчын. Аднак, калі ў яго пытаюцца пра пра-

фесію, ён называе сябе клапаўшчыком. Увогуле, яго не надта шануюць. Але са мной ён гутарыць даволі часта і нават калі-нікалі заходзіць пасядзець на хвілінку — бо я заўсёды гатовы яго паслухаць. Па-мойму, тое, што ён кажа, цікава. Дый зрэшты, у мяне няма ніякіх прычын не размаўляць з ім. Яго завуць Раймон Сэнтэс. Ростам ён не высокі, але плячысты і мае баксёрскі нос. Апранаецца заўсёды прыстойна. Гаворачы пра Саламано, ён таксама сказаў мне: «Ну ці ж не няшчасны ты!» І запытаўся, ці не прыкра мне глядзець на ўсё гэта, але я адказаў, што не. Мы падняліся па лесвіцы, і я ўжо хацеў развітацца, калі ён сказаў:

— У мяне ёсць крывянка і трэшкі віна. Можна, раздзеліце вячэру са мной?..

Я падумаў, што тады мне не трэба будзе нічога гатаваць, і згадзіўся. Кватэра ў яго таксама маленькая — адзін пакой, як у Саламано, ды кухня без акна. Над ложкам — бела-ружовы гіпсавы анёл, фатаграфіі нейкіх чэмпіёнаў і дзве ці тры голыя жанчыны. У пакоі было брудна, ложка не прыбраны. Раймон адразу запаліў газіцу, потым выцягнуў з кішэні даволі падзронай чысціні бінт і пачаў перавязваць правую руку. Я запытаўся, што гэта ў яго. Ён адказаў, што нядаўна пабіўся з адным тыпам, які не дае яму праходу.

— Вы ж разумееце, пане Мёрсо,— сказаў ён,— я чалавек не зласлівы, але часам магу пагарачыцца. А гэты кажа: «Выходзь, маўляў, з трамвая, калі ты мужчына». Я кажу: «Супакойся». А ён кажа: «Ты, маўляў, не мужчына». Ну, выйшаў я і кажу: «Адчапіся лепш, бо зараз дам». А ён пытаецца: «Што гэта ты мне дасі?» Ну, тады ўжо я не стрымаўся ды даў разок. Ён паваліўся. Я хацеў яго падняць. А ён ляжыць ды нагамі мяне брыкае. Ну, тады я каленам яму — раз! ды пару разоў кулаком сунуў. Тут у яго юшка і паплыла. «Ну што,— кажу,— задаволены цяпер?» — «Ага»,— кажа.

Расказваючы ўсё гэта, Сэнтэс перавязваў руку. Я сядзеў на ложку. Потым ён сказаў:

— Вы ж бачыце, я да яго не чапляўся. Ён першы да мяне палез.

Я згадзіўся і сказаў, што так яно ўсё і было. Тады ён заявіў, што хоча параіцца са мной наконт адной справы, — я, маўляў, сапраўдны мужчына, ведаю жыццё і мог бы яму дапамагчы, а ён затое пасля будзе мне сябрам. Я нічога не адказаў, і ён запытаўся, ці хачу я, каб ён быў маім сябрам. Я сказаў, што мне гэта ўсё роўна, і яго, відаць, такі адказ задаволіў. Ён дастаў кілбасу, падсмажыў яе на патэльні, потым расставіў шклянкі, талеркі, прынёс нажы з відэльцамі і дзве бутэлькі віна. Усё гэта ён рабіў моўчкі. Потым мы селі за стол, і ён пачаў расказаць мне сваю гісторыю. Спачатку, праўда, трохкі муляўся.

— Была ў мяне адна знаёмая... ну, каханка, так сказаць...

Чалавек, з якім ён пабіўся, быў брат той жанчыны. Сэнтэс сказаў, што яна жыла за яго грошы. Я змоўчаў. І тады ён прызнаўся, што ведае, якія чуткі пра яго ходзяць у квартале, але сумленне ў яго чыстае — ён сапраўды працуе клапаўшчыком.

— Дык вось, пра гэту каханку, — сказаў ён. — Заўважыў я аднойчы, што нешта яна махлюе.

Ён даваў ёй акурат столькі грошай, каб іх ставала на жыццё. Сам плаціў за пакой, дзе яна жыла, і яшчэ кожны дзень выдаткаваў дваццаць франкаў на ежу.

— Трыста франкаў за пакой, шэсцьсот — за ежу ды часам яшчэ пару панчоў ёй куплю — карацей, на месяц выходзіла тысяча франкаў. Паненка нават не працавала. А мне яшчэ скардзілася — ёй гэтага, бач, у абрэз, за такія грошы яна, маўляў, па-людску жыць не можа. Ну, я ёй кажу: «А чаму б табе хоць палову дня не працаваць? Пазбавіла б мяне ад усіх гэтых дробных выдаткаў. Я вунь табе і гарнітур не так даў-

но купіў, і дваццаць франкаў штодня даю, за пакой табе плачу, а ты? Ты ж адно каву са сваімі сяброўкамі можаш піць. Кавай з цукрам яна іх частуе, бачыце! Я табе грошы даю, я табе ўсё, а ты мне што — нічога? Але працаваць яна так і не пайшла, адно дзяўбла мяне ды дзяўбла — не можа яна жыць па-людску, і ўсё тут. Ну, тады я і ўцяміў, што нешта тут, відаць, не чыста, махлярства нейкае.

Раймон расказаў, што аднойчы знайшоў у яе ў сумцы латарэйны білет, а яна так ладам і не здолела растлумачыць, за якія такія грошы яго купіла. Пасля зноў — знайшоў квіток з ламбарда, а там напісана, што яна залажыла дзве бранзалеткі. Ён дык і ведаць не ведаў, што ў яе ёсць нейкія бранзалеткі!

— Ну, тут ужо я адразу ўбачыў — круціць. І кінуў яе. Спачатку, праўда, адлупцаваў як след. І сказаў усё, што пра яе думаю. Табе, кажу, адно карціць — каб у ложку бавіцца з кім папала, шлюха ты, вось і ўсё. Разумеець, пане Мёрсо, так ёй і сказаў: «Я табе ўсё даю, а ты не бачыш нічога, не бачыш, як табе зайздросцяць усе, шчасцю твайму. А вось калі зразумееш, якое шчасце ў цябе было, дык позна будзе».

Ён збіў яе да крыві. А раней ніколі не біў.

— Ну, лупцаваў, бывала, але так — любячы, як той казаў. Павішчыць трошкі. А я аканіцы зачыню, і на тым, як звычайна, усё і скончыцца. Але таго разу — сур'ёзна было. Па-мойму, я слаба яшчэ яе пакараў.

Ён сказаў, што менавіта таму і хоча са мною паіцца. Тут ён спыніўся і падкруціў knot — газніца пачынала курэць. Я сядзеў, слухаў яго і піў віно. Я выпіў ужо амаль цэлы літр. У скронях моцна пякло. Мае цыгарэты скончыліся, і я паліў Раймонавы. Па вуліцы праязджалі апошнія трамваі, зносячы прыціхлы шум вячэрняга прадмесця. Больш за ўсё ён сумаваў праз тое, што «ніяк не можа забыцца, як з ёй бы-

ло прыемна ў ложку». Але ён павінен яе правучыць. Спачатку ён думаў завесці яе ў нейкі гатэль і выклікаць паліцыю нораваў — хай бы пачаўся скандал і яе запісалі, як прастытутку. Але потым вырашыў звязца са сваімі знаёмымі — у яго ў тых колах ёсць сябры. Яны, праўда, нічога не выдумалі. «Ці ж варта наогул было пэцкацца з гэтым брудам», — заўважыў Раймон. Ён так ім і сказаў. І тады яны параілі «размаляваць ёй пысу». Але гэта было зусім не тое, што ён хацеў. Трэба было прыдумаць што-небудзь іншае. Вось ён і надумаў папрасіць мяне, — можа, я чым дапамагу. Але спачатку ён хацеў ведаць, што я думаю пра ўсю гэту гісторыю. Я адказаў, што нічога пра яе не думаю, але, па-мойму, гэта цікава. Тады ён папытаўся, ці не бачу я тут якога ашуканства. На маю думку, ашуканства, відаць, сапраўды было. А як я думаю — слухна будзе яе правучыць? Вось што б я зрабіў на яго месцы? Я сказаў, што гэта цяжка сказаць — што б зрабіў я, але тое, што ён хоча яе правучыць, я разумею. Я выпіў яшчэ крыху віна. Ён запаліў цыгарэту і сказаў, што хоча зрабіць. Ён думаў напісаць ёй ліст, «каб задаць добрага дыхту, але каб там было і такое, што прымусіла б яе пашкадаваць». А пасля, калі яна вернецца, ён ляжа з ёй у ложкак і «якраз у той самы момант» плюне ёй у твар і выганіць прэч. Я палічыў, што так яна сапраўды будзе добра пакараная. Але Раймон сказаў, што сам, бадай, не здолее скласці такога ліста, таму ён і падумаў — можа, я згаджуся напісаць. Я нічога не адказаў, і ён прапанаваў тады напісаць гэты ліст цяпер. Вядома, калі мне не цяжка. Я сказаў, што мне гэта не цяжка.

Тады ён выпіў шклянку віна, устаў, адсунуў талеркі і рэшткі астылай крывянкі, якую мы не даелі, і старанна выцер цырату на сталі. Потым дастаў з шуфляды ў начным століку лісток паперы ў клетачку, жоўты канверт, чырвоную драўняную ручку і канто-

вую бутэлечку з фіялетавым чарнілам. Ён назваў прозвішча жанчыны, і я зразумеў, што гэта арабка. Я пачаў пісаць. Пісаў я трохкі наўздагад, але стараўся, каб Раймону спадабалася — у мяне ж не было ніякай прычыны пісаць так, каб яму не спадабалася. Потым прачытаў напісанае ўголас. Ён уважліва слухаў, курыў і ківаў галавой, потым папрасіў прачытаць яшчэ раз. Ліст яму вельмі спадабаўся, і ён сказаў:

— Я заўсёды ведаў, што ты чалавек спрактыкаваны.

Я спачатку не заўважыў, што ён перайшоў са мной на «ты». І толькі калі ён заявіў: «Цяпер я бачу, што ты сапраўдны сябар», — мяне гэта ўразіла. Ён яшчэ раз паўтарыў гэтую фразу, і я адказаў: «Ага». Мне было ўсё роўна, сябар я яму ці не, але яму, відаць, вельмі гэтага хацелася. Ён запячатаў канверт, і мы дапілі віно. Потым яшчэ доўга сядзелі і курылі. На дварэ было ціха, пачуўся шолах аўтамабіля, які праехаў пад вокнамі. І я сказаў: «Позна». Раймон пагадзіўся. Ён адзначыў, што час бяжыць хутка, і, у пэўным сэнсе, меў рацыю. Мне хацелася спаць, але падняцца з крэсла было цяжка. Выгляд у мяне быў, відаць, змораны, бо Раймон сказаў, што не варта гэтак даваць волі нервам. Спачатку я не зразумеў. І тады ён растлумачыў, што ведае пра смерць мамы, але ўсё роўна — днём раней ці пазней — гэта павінна было здарыцца. І я таксама так думаў.

Я ўстаў, Раймон моцна паціснуў мне руку і сказаў, што мужчына мужчыну заўсёды разумее. Выходзячы ад яго, я зачыніў дзверы і пэўны час стаяў на лесвіцы ў поўнай цемры. У доме было ціха, з глыбіні лесвічнай клеткі павяваў змрочны, вільготны ветрык. Я адчуваў, як у вушах у мяне тахкае кроў. Я стаяў нерухома. Але ў кватэры ў старога Саламано раптам глуха заскавытаў сабака.

IV

Увесь тыдзень шчыраваў у канторы. Прыходзіў Раймон, сказаў, што ліст ён ужо адаслаў. Два разы хадзілі з Эманюэлем у кіно. Ён не заўсёды добра разумее, што адбываецца на экране. Тады прыходзіцца яму тлумачыць. Учора была субота, і да мяне, як мы і дамаўляліся, прыходзіла Мары. Я адразу вельмі захацеў яе, бо на ёй была прыгожая сукенка у чырвоную і белую палоску і скураныя сандалі. Пад сукенкай угадваліся пругкія грудзі, і ад сонечнага загару твар быў прыгожы, як кветка. Мы селі ў аўтобус і паехалі за некалькі кіламетраў ад Алжыра на маленькі пляж, заціснуты паміж скал і з усіх бакоў зарослы чаротам. А чацвёртай гадзіне сонца пякло ўжо не так моцна, але вада была цёплая і плёскалася на бераг доўгімі ленаватымі хвалькамі. Мары навучыла мяне адной гульні. Калі плывеш, трэба з самага грэбня хвалі ўхапіць глыток і набраць поўны рот шуму, а пасля — легчы на спіну і выпусціць яго ў неба. Тады ён разлятаецца пеністым веерам у паветры і знікае ці спадае цёплай імжой на твар. Але хутка ў роце ў мяне пачало пячы і на языку зрабілася горка ад марской солі. Мары падплыла, прыгарнулася да мяне ўсім целам і пацалавала ў вусны. Яе язык прыемна асвяжаў мне рот. Мы яшчэ крыху паплёскаліся на хвалях.

Потым выйшлі на пляж і апрануліся. Мары глядзела на мяне бліскучымі вачыма. Я абняў і пацалаваў яе. Пасля мы больш не размаўлялі. Я прыціснуў яе да сябе, і мы заспяшаліся на аўтобус, каб хутчэй вярнуцца ў горад, прыйсці да мяне і кінуцца ў ложак. Я пакінуў акно адчыненае, і было прыемна адчуваць, як летняя ноч абцякае нашы апаленыя сонцам целы.

Ранкам Мары засталася ў мяне, і я сказаў, што зараз мы будзем снедаць. Я схадзіў у лаўку па мяса і, вяртаючыся, пачуў у Раймонавай кватэры жаночы го-

лас. Потым да нас данеслася бурчанне старога Саламано, які бэсціў сабаку, і мы пачулі, як па драўняных прыступках на лесвіцы прагрукаталі яго абцасы і сабачыя пазуры. Знізу зноў данеслася: «Свалата, падла», — і яны выйшлі на вуліцу. Я расказаў Мары пра старога, і яна пасмяялася. Яна сядзела ў маёй піжаме з падкасанымі рукавамі. І калі яна засмяялася, мне захацелася яе зноў. Потым яна спытала, ці кахаю я яе. Я адказаў, што гэта, па-мойму, не мае ніякага значэння, але, здаецца, не кахаю. Твар у яе пасумнеў. Але потым, калі я рабіў сняданак, яна зноў смяялася — проста так, без усялякай прычыны, і гэта было так прыгожа, што я зноў пацалаваў яе. У гэтую хвіліну ў Раймонавым пакоі ўзняўся гвалт.

Спачатку мы пачулі пранізлівы жаночы крык і потым голас Раймона:

— Ты мяне зняважыла, ты зняважыла мяне! Я цябе навучу, як мяне зневажаць!

Пачуліся глухія ўдары, і жанчына зараўла, ды так жахліва, што лесвічная пляцоўка адразу напоўнілася людям. Мы з Мары выйшлі таксама. Жанчына ўсё галасіла, а Раймон па-ранейшаму біў яе. Мары сказала, што гэта жахліва, але я нічога не адказаў. Яна папрасіла мяне схадзіць па паліцыянта, але я адказаў, што паліцэйскіх не люблю. Аднак урэшце адзін усё ж прыйшоў. Яго прывёў водаправодчык з трэцяга паверха. Паліцэйскі пастукаў у дзверы, але яму ніхто не адказаў. Тады ён пастукаў мацней, і праз некаторы час жанчына заплакала і Раймон адчыніў. У роце ён трымаў цыгарэту, і выгляд у яго быў вельмі лагодны. Дзяўчына кінулася да дзвярэй і заявіла паліцэйскаму, што Раймон яе набіў.

— Прозвішча? — запытаўся паліцэйскі.

Раймон адказаў.

— Вымі цыгарэту з рота, калі са мной размаўляеш, — сказаў паліцэйскі.

Раймон завагаўся, зірнуў на мяне і зрабіў зацяжку. Тут паліцэйскі з усяго размаху ўляпіў яму звонкую і важкую поўху. Цыгарэта адляцела на некалькі метраў убок. Раймон перамяніўся ў твары, але нічога не адказаў і толькі пасля сціплым голасам запытаўся, ці можна яму падняць недакурак. Паліцэйскі адказаў, што можна, і дадаў:

— Другі раз будзеш ведаць, што паліцэйскі не лялька, з якой сабе можна дазваляць невядома што.

Дзяўчына ўвесь гэты час плакала і паўтарала:

— Ён мяне набіў. Ён сутэнёр.

— Пане паліцэйскі,— папытаўся тады Раймон,— ці ж гэта дазваляецца законам вось гэтак называць сумленнага мужчыну сутэнёрам?

Паліцэйскі загадаў яму «заткнуць зяпу». Тады Раймон павярнуўся да дзяўчыны і сказаў:

— Ну, чакай, дзіцятка, мы яшчэ стрэнемся.

Паліцэйскі зноў паўтарыў, каб ён заткнуўся, і сказаў, што дзяўчына можа ісці, а Раймон мусіць заставацца ў пакоі і чакаць, пакуль яго паклічуць у камісарыят. Потым ён дадаў, што Раймону павінна быць сорамна — да таго напіўся, што аж дрыжыць увесь. Але Раймон растлумачыў:

— Я не п'яны, пане паліцэйскі. Гэта проста перад вамі, ад нерваў, тут хочаш — не хочаш, задрыжыш.

Ён зачыніў дзверы, і ўсе разышліся. Мы з Мары кончылі гатаваць сняданак. Але яна есці не хацела, і я амаль усё з'еў адзін. А першай гадзіне яна пайшла, і я крыху паспаў.

Гадзіне а трэцяй у дзверы да мяне нехта пастукаўся. Увайшоў Раймон. Я яшчэ ляжаў, і ён падышоў і сеў на край ложка. Нейкі час ён сядзеў моўчкі, і я папытаўся, як у яго прайшло. Ён сказаў, што зрабіў усё так, як задумаў, але пад канец яна дала яму поўху, і ён за гэта яе пабіў. Рэшту ж усё я бачыў сам. Я сказаў, што цяпер, па-мойму, яна пакараная і ён

можа быць спакойны. Раймон пагадзіўся. Ён заўважыў, што паліцэйскі цяпер дарма стараецца — дыхту яна дастала, і нічога ён ужо не зменіць. І дадаў, што паліцэйскіх ён добра вывучыў і ведае, як сябе з імі паводзіць. Потым ён запытаўся — мабыць, я чакаў, што ён адкажа паліцэйскаму на поўху. Я адказаў, што нічога такога не чакаў і наогул — паліцэйскіх не люблю. Раймон, відаць, быў гэтым вельмі задаволены. Ён прапанаваў куды-небудзь схадзіць. Я падняўся і пачаў прычэсвацца. Ён сказаў, што трэба, каб я быў яму сведкам. Мне было ўсё роўна, але я не ведаў, што павінен буду сказаць. На думку Раймона, досыць было пацвердзіць, што дзяўчына яго ашукала. Тады я згадзіўся.

Мы выйшлі, у кавярні Раймон пачаставаў мяне чаркай гарэлкі. Потым яму захацелася згуляць партыю ў більярд, але я пудлаваў увесь час і прайграў. Пасля ён прапанаваў пайсці ў бардэль, але я адмовіўся, бо не люблю такіх рэчаў. Мы паціху пайшлі назад, і ён увесь час расказваў, які ён задаволены, што правучыў сваю кралю. Па-мойму, ён ставіўся да мяне вельмі прыязна, і я падумаў, што мы някеска прававілі час.

Яшчэ здалёк я заўважыў, што на парозе нашага дома стаіць стары Саламано і выгляд у яго нейкі ўзрушаны. Калі мы падышлі бліжэй, я ўбачыў, што ён без сабакі. Ён азіраўся вакол, круціўся на месцы, намагаўся нешта разгледзець у цемры пад'езда, мармытаў бязладныя словы і зноў пачынаў шнарыць па вуліцы пачырванелымі вочкамі. Раймон запытаўся, што здарылася, але стары нічога не адказаў. І я толькі цьмяна пачуў, як ён шапнуў: «Свалата, падла», — і зноў пачаў круціцца ва ўсе бакі. Я папытаўся, дзе яго сабака. Ён раздражнёна адказаў:

— Уцёк! — і раптам скорагаворкай забалбатаў: — Павёў я яго на Манёўравы пляц, як звычайна. А там

народу, кірмаш, балаганы з артыстамі прыехалі. Ну, спыніўся я — паглядзець «Караля-ўцекача». А як сабраўся пайсці, глянь, а яго ўжо і след прастыў. Праўда, даўно ўжо трэба было яму аброжак вужэйшы купіць. Ды каб жа я ведаў, што гэтая падла вось так возьме дый уцячэ.

Раймон пачаў яму тлумачыць, што сабака, мабыць, проста заблудзіўся і яшчэ вернецца. Ён раскажаў некалькі выпадкаў, калі сабакі прабягалі дзясяткі кіламетраў, каб вярнуцца да свайго гаспадара. Але стары яшчэ больш занепакоіўся:

— Ды як жа вы не разумееце, яго ж заб'юць. Хай бы яшчэ падабраў нехта. Ды дзе ўжо там — каму ён са сваімі шолудзямі патрэбен, усе гідзіцца будуць. Сцапаюць гіцлі — вось і ўсё.

Тады я сказаў, што яму варта схадзіць на скуралупню — заплаціць там штраф за паслугі, і сабаку яму аддадуць. Стары папытаўся — ці вялікі трэба плаціць штраф? Я не ведаў. Тады ён усхадзіўся:

— Даваць грошы за гэтую падлу! Ага! Ды хай сабе спруцянее!

Ён зноў пачаў лаяцца. Раймон засмяяўся і пайшоў у дом. Я рушыў следам, і на лесвічнай пляцоўцы мы развіталіся. Праз хвіліну пачуліся крокі старога. Ён падышоў да маіх дзвярэй і пастукаўся. Я адчыніў. Стары крыху памуляўся каля парога і сказаў:

— Прабачце... прабачце, калі ласка...

Я запрасіў яго зайсці, але ён не захацеў. Ён стаяў у дзвярах і глядзеў на наскі сваіх чаравікаў, яго шалудзівыя рукі дрыжалі. Не падымаючы галавы, ён спытаў:

— Скажыце, пане Мёрсо, яны ж не забяруць яго ў мяне? Яны ж яго аддадуць? Бо як жа я, што ж мне без яго?

Я сказаў, што на скуралупні сабак трымаюць тры дні — на выпадак, калі знойдзецца гаспадар, а тады

ўжо робяць з імі ўсё, што захочуць. Ён моўчкі паглядзеў на мяне. І потым сказаў:

— Дабранач.

Стары пайшоў да сябе, і я пачуў, як ён ходзіць сюды-туды па кватэры. Потым рыпнуў ложка. І па дзіўных, прыглушаных гуках, якія данесліся з-за сцяны, я зразумеў, што стары плача. Не ведаю чаму, я падумаў пра маму. Але заўтра трэба было рана ўставаць. Есці не хацелася, і я лёг спаць без вячэры.

V

У кантору да мяне затэлефанаваў Раймон. Ён сказаў, што гутарыў пра мяне з адным сваім прыяцелем і той запрашае нас на нядзелю паехаць за горад — у яго там свая хатка. Я адказаў, што ўвогуле не прырэчу, але паабяцаў ужо гэты дзень адной сяброўцы. Раймон адразу заявіў, што сяброўку таксама можна ўзяць з сабой. Прыяцэлева жонка толькі парадуетца, што будзе ў мужчынскай кампаніі не адна.

Я ўжо хацеў павесіць трубку, бо ведаю, як патрон не любіць, калі нам тэлефануюць з горада. Але Раймон папрасіў не спяшацца, запрашэнне ён мог бы перадаць і ўвечары і звоніць цяпер таму, што хоча папрасіць у мяне нешта яшчэ. Увесь дзень за ім ходзяць некалькі арабаў, і сярод іх — брат той яго былой канханкі.

— Калі будзеш вяртацца з працы і ўбачыш яго каля дома, папярэдзь мяне.

Я сказаў: «Добра, дамовіліся».

Неўзабаве мяне паклікаў патрон, і на душы ў мяне зрабілася неяк нудна — я падумаў, што зараз ён пачне гаварыць, каб я меней размаўляў па тэлефоне і лепей працаваў. Але аказалася — зусім не. Патрон сказаў, што паклікаў мяне, каб пагутарыць наконт адной справы. Яна, праўда, вырашана яшчэ не канчаткова, але ён

хоча ведаць маю думку. Справа вось якая — маецца намер адкрыць у Парыжы філіял канторы, які, непасрэдна на месцы, будзе кантактаваць з усімі тамтэйшымі буйнымі фірмамі. Дык вось — ці згодзен я туды паехаць? Жыць я буду ў Парыжы і, акрамя таго, — даволі часта змагу вандраваць.

— Вы малады, і вам, па-мойму, такое жыццё павінна спадабацца.

Я сказаў — так яно так, але, па сутнасці, мне ўсё роўна. Тады ён спытаўся — няўжо мне не цікава змяніць жыццё? І я адказаў, што адно жыццё на другое не зменіш, ды і, урэшце, усе яны аднолькавыя, а мне і з маім тут зусім няблага. Выгляд у патрона быў незадаволены, ён сказаў, што я заўжды ўхіляюся ад адказу і што ў мяне няма ніякага імкнення да кар'еры, а гэта вельмі дрэнна, калі займаешся справай. Тады я вярнуўся ў кабінет і зноў сеў за працу. Вядома, я не хацеў злаваць патрона, але мяняць жыццё ў мяне ніякай прычыны не было. Калі падумаць, я быў зусім не няшчасны. Праўда, у студэнцкія гады ў мяне былі розныя такія імкненні. Але калі прыйшлося кінуць вучобу, я вельмі хутка зразумеў, што, па сутнасці, ва ўсім гэтым няма ніякага значэння.

Увечары прыйшла Мары і спытала, ці хачу я з ёй ажаніцца. Я сказаў, што мне гэта ўсё роўна і што, калі яна так хоча, мы можам пажаніцца. Тады яна пацікавілася, ці кахаю я яе. Я адказаў, як ужо гаварыў аднойчы, што гэта не мае ніякага значэння, але, вядома, я яе не кахаю.

— Навошта тады ты збіраешся са мной ажаніцца? — спытала яна.

Я растлумачыў, што гэта не іграе ніякай ролі і, калі яна так хоча, мы можам пажаніцца. Дарэчы, яна сама мяне пра гэта просіць, а я толькі згаджаюся. Тады яна заўважыла, што шлюб — сур'ёзная справа. Я адказаў: «Не». Яна сціхла і нейкую хвіліну моўчкі

глядзела на мяне. Потым загаварыла зноў. Ёй проста было цікава, ці згадзіўся б я ажаніцца, каб мне тое самае прапанавала другая жанчына, з якой бы ў мяне былі такія ж адносіны, як і з ёй. Я сказаў: «Натуральна». Тады яна заявіла, што і сама не ўцяміць — кахае яна мяне ці не, але гэтага я ўжо наогул ведаць не мог. Яна зноў змоўкла і потым прамовіла ціхім голасам, што я нейкі дзіўны і за гэта яна мяне, безумоўна, вельмі кахае — але, мабыць, некалі менавіта праз гэта я ёй і абрыдну. Я маўчаў, бо дадаць не было чаго, а яна, усміхаючыся, абняла мяне і заявіла, што хоча выйсці за мяне замуж. Я адказаў, што мы зробім гэта, як толькі яна захоча. І расказаў ёй пра прапанову патрона. Мары сказала, што ёй бы вельмі хацелася ўбачыць Парыж, і я паведаміў, што ўжо некалі жыў там. Яна спыталася, як ён выглядае. Я адказаў:

— Там брудна. Галубы паўсюль, двары змрочныя. І людзі нейкія бледныя.

Потым мы пайшлі гуляць у цэнтр і прайшлі праз увесь горад. Было шмат прыгожых жанчын, і я папытаўся ў Мары, ці бачыць яна гэта. Яна сказала, што бачыць і разумее мяне. Потым мы пэўны час ішлі моўчкі. Але мне хацелася, каб Мары засталася са мной яшчэ, і я сказаў, што мы можам паабедаць у Селеста. Увогуле, яна не адмаўлялася, але, на жаль, мела нейкія справы. Мы былі ўжо каля майго дома, і я развітаўся. Яна паглядзела на мяне:

— Няўжо табе не цікава, якія ў мяне справы?

Мне, вядома, было цікава, але запытацца я чамусьці не падумаў, і менавіта таму яна зірнула на мяне нібы з папрокам. Відаць, я крыху збянтэжыўся, бо яна раптам засмяялася, прыгарнула да мяне ўсім целам і падсунула вусны.

Я пайшоў абедаць да Селеста. І пачынаў ужо есці, калі ў шынок увайшла нейкая дзіўная маленькая жанчына. Падбегла да майго століка і папыталася, ці

можна сесці. Сесці, натуральна, было можна. Нейкая дзіўная, сапраўды: рухі парывістыя, аблічча маленькае і круглае, нібы яблык, вочы блішчаць. Скінула камізэльку, села і пачала ліхаманкава праглядаць меню. Потым паклікала Селеста і скорогаворкай, але вельмі выразна, заказала адразу ўсё, што выбрала. Пакуль неслі закуску, яна адчыніла сумку, выняла аркушык паперы і аловак, усё загадзя палічыла, потым дастала кашалёк, адлічыла дакладную суму, дала на чай і паклала грошы на стол. Якраз прынеслі закуску. Яна праглынула яе ў адзін міг і, чакаючы наступнай стравы, зноў дастала сіні аловак, часопіс з праграмай радыёперадач на тыдзень і вельмі акуратна адну за адной пачала пазначаць крыжыкамі амаль усе перадачы. Часопіс быў вялікі, старонак на дванаццаць, і яна рупліва працавала ўвесь абед. Я даўно пaeў, а яна ўсё ставіла крыжыкі з ранейшым дбаннем. Потым устала, дакладным рухам, як аўтамат, накінула камізэльку і пайшла. Рабіць мне не было чаго, я таксама выйшаў і нейкі час ішоў за ёй. Яна стала на броўку тратуара і надзіва хутка і ўпэўнена пайшла дакладна па прамой, прычым ні разу не азірнулася. Нарэшце я згубіў яе з вачэй і павярнуў назад. Дзіўная нейкая, падумаў я, але хутка забыў пра яе.

На парозе каля маёй кватэры стаяў стары Саламано. Я запрасіў яго зайсці, і ён сказаў, што яго сабака згубіўся, бо на скуралупні яго няма. Тамтэйшыя службоўцы казалі, што ён, відаць, трапіў пад машыну. Стары запытаўся, ці можна пра гэта даведацца ў камісарыяце, але яму адказалі, што такія звесткі не захоўваюцца, бо рэч гэта звычайная і здараецца кожны дзень. Я сказаў старому Саламано, што ён мог бы ўзяць сабе іншага сабаку, але ён адказаў, што прывык ужо да гэтага, і, вядома, меў рацыю.

Я залез з нагамі на ложак, а Саламано сеў на крэсла каля стала, акурат насупраць мяне, і паклаў рукі

на калені. Свой стары капялюш ён зняў. Ён гаварыў, глытаючы канцы фраз, якія вязлі ў яго пажоўклых вусах. З ім было трохкі нудна, але рабіць усё роўна не было чаго і спаць не хацелася. Каб нешта сказаць, я пачаў распытваць яго пра сабаку. Ён сказаў, што набыў яго пасля жончынай смерці. Жаніўся ён даволі позна. А ў маладосці марыў працаваць у тэатры: калі служыў у войску, прымаў удзел у вадэвілях, што ставіліся ў іх палку. Але нарэшце — пайшоў на чыгунку і не шкадуе, бо цяпер у яго ёсць невялікая пенсія. З жонкай ён шчаслівы не быў, але ўрэшце вельмі прывык да яе. І калі яна памерла, адчуў сябе зусім самотным. Тады ён і папрасіў аднаго прыяцеля па працы прынесці яму сабаку. Той прынёс зусім малое шчаня, яго трэба было карміць з соскі. Але сабакі жывуць меней за чалавека, і яны састарэлі разам.

— Характар быў у яго кепскі,— сказаў Саламано.— Гыркалися мы з ім часам. Але ўсё роўна, сабака ён быў добры.

Я сказаў, што парода ў яго была выдатная, і старому, відаць, гэта спадабалася.

— Вы яшчэ не бачылі яго да хваробы,— падхапіў ён.— Якая ў яго была поўсць — любата!

Калі на сабаку найшла скурная хвароба, Саламано кожныя вечар і раніцу націраў яго спецыяльнаю масцю. Але на яго думку, сапраўднаю хваробай была старасць, а старасць не вылечыш.

Тут я пазяхнуў, і стары аб'явіў, што зараз пойдзе. Я сказаў, што ён можа застацца яшчэ — мне проста сумна ад таго, што здарылася з яго сабакам. Ён падзякаваў і сказаў, што мама вельмі любіла гэтага спаніэля. Калі ён гаварыў пра маму, ён называў яе «ваша бедная матуля». Ён сказаў, што я, напэўна, адчуваю сябе дужа няшчасным пасля маінай смерці, але я нічога не адказаў. Тады ён неяк замуляўся і скорогаворкай прамармытаў, што яму вядома, як дрэнна пра

мяне гавораць у квартале пасля таго, як я аддаў маму ў прытулак, але ён добра мяне ведае і знае, што маму я вельмі любіў. Я, сам не ведаю чаму, адказаў, што дагэтуль нават не чуў, каб пра мяне з гэтай нагоды гаварылі дрэнна,— калі я аддаваў маму ў прытулак, мне здавалася, што гэта натуральна, бо ў мяне не было грошай, каб наняць ёй сядзелку.

— Зрэшты,— дадаў я,— ёй ужо даўно не было пра што са мной гаманіць, і яна проста сумавала.

— Ваша праўда,— сказаў Саламано.— А ў прытулку, прынамсі, можна знайсці сабе прыяцеляў.

Потым ён папрасіў прабачэння — яму хацелася спаць. Жыццё цяпер у яго перамянілася, і ён нават не ведае, што рабіць далей. Упершыню за ўвесь той час, што я яго ведаў, ён нібы ўпотаі працягнуў мне руку, і я адчуў яго шурпатую скуру. Ён ледзь прыкметна ўсміхнуўся і на развітанне сказаў:

— Спадзяюся, што сёння ноччу сабакі брахаць не будуць. Бо мне ўвесь час здаецца, што гэта мой.

VI

У нядзелю я доўга не мог прачнуцца, і Мары давялося мяне тармасіць і крычаць у самае вуха. Есці мы не сталі — хацелася як мага раней пакупацца ў моры. Усярэдзіне ў мяне было абсалютна пуста, крыху балела галава. Цыгарэта здалася горкай. Мары пакпіла з мяне — выглядаю, маўляў, «нібы на хаўтурах». Яна была з распушчанымі валасамі, у белай палатнянай сукенцы. Я сказаў, што яна вельмі прыгожая, і яна засямялася ад задавальнення.

Мы выйшлі і пастукаліся да Раймона. Ён адказаў, што зараз выходзіць. На вуліцы — відаць, ад стомы і ад таго, што аканіцы ўсю раніцу былі зачыненыя,— зыркае сонечнае святло балюча ўдарыла мяне ў вочы. Мары скакала ад радасці і ўвесь час хваліла надвор'е.

Я пачуў сябе лепей і адразу заўважыў, што хачу есці. Я сказаў пра гэта Мары, але яна паказала мне сваю цыратовую торбу, у якой ляжалі толькі нашы купальныя гарнітуры і ручнік. Рабіць не было чаго, заставалася адно чакаць, і нарэшце мы пачулі, як Раймон зачыняе дзверы. Ён быў у сініх штанах і белай кашулі з кароткімі рукавамі. На галаве ў яго быў саламяны брыль, і гэта расмяшыла Мары. Рукі ў Раймона да локцяў аказаліся надзіва белыя, з чорнымі валасамі. Калі я гэта ўбачыў, мне зрабілася крыху брыдка. Спускаючыся па прыступках, ён свістаў, і выгляд у яго быў задаволены. Ён павітаўся: «Здароў, стары!» — і назваў Мары «паненкай».

Напярэдадні мы хадзілі ў камісарыят, і я засведчыў, што тая дзяўчына «ашукала» Раймона. Ён абышоўся папярэджаннем. Мае паказанні правяраць не сталі. Каля дзвярэй мы з Раймонам яшчэ крыху пагутарылі пра гэта і потым вырашылі пайсці на аўтобус. «Пляж не далёка, але так будзе хутчэй». Раймон сказаў, што яго сябар вельмі парадуецца, калі мы прыедзем рана. Мы ўжо хацелі ісці на прыпынак, калі Раймон зрабіў мне знак і паказаў на той бок вуліцы. Я ўбачыў гурток арабаў. Яны стаялі, абапершыся спінай на вітрыну тытунёвай лаўкі, і глядзелі на нас — але так, нібы мы былі ні больш ні менш як звычайныя камяні ці драўляныя цурбалкі. Раймон сказаў, што другі злева — той самы тып. Выгляд у яго зрабіўся заклапочаны. «Зрэшты, — дадаў ён, — цяпер з гэтым ужо кончана». Мары не надта разумела, пра што ідзе гутарка, і спытала, чаму мы стаім. Я растлумачыў, што тыя арабы маюць на Раймона зуб. Тады яна сказала, што адсюль трэба хутчэй ісці. Раймон ганарліва выпрастаўся, але потым засмяяўся і сказаў, што сапраўды трэба спяшацца.

Мы рушылі да аўтобуса на прыпынку, які быў побач, і Раймон сказаў, што арабы за намі не пайшлі.

Я зірнуў цераз плячо. Арабы стаялі на ранейшым месцы і глядзелі туды, дзе толькі што стаялі мы. Мы селі ў аўтобус. Раймон, якому, відаць, адразу палегчала, пачаў жартаваць з Мары. Я адчуў, што яна яму падабаецца. Але на Раймонавы жарты яна не адказвала. Адно зрэдку пазірала на яго ды пасмейвалася.

За горадам мы выйшлі. Пляж быў непадалёк ад прыпынку. Трэба было перайсці невялікі пагорак, які ўзвышаўся над морам, і спусціцца да берага. Увесь схіл быў усыпаны жоўтым каменнем і белымі асфадэліямі. Колер кветак здаваўся вельмі яркім на фоне густа-сіняга неба. Дзеля забавы Мары збівала з іх пялёткі, шырока махаючы цыратоваю торбай. Мы ішлі паўз маленькія вілы, агароджаня белымі ці зялёнымі тынамі; у некаторых веранды патаналі ў кустах тамарыксу, другія стаялі голая сярод маўклівых камянёў. Яшчэ не падыходзячы да краю пагорка, можна было ўбачыць нерухомае мора і крыху далей — вялікую грамаду мыса, які, здавалася, спаў у празрыстай вадзе. У ціхім паветры чуўся слабы рокат матора. І не дзе вельмі далёка мы заўважылі маленькую рыбацкую віціну, якая непрыкметна плыла па зіхатлівым моры. Між камянямі Мары знайшла некалькі касачоў. З адхона, які спускаўся да мора, мы заўважылі, што некалькі чалавек ужо купаюцца.

Раймонаў сябар жыў у маленькай хаціне на самым ускрайку пляжа. Тыльнай сцяной домік туліўся да скалы, а спераду — палі, на якіх ён стаяў, абмываліся салёнай вадой. Раймон нас пазнаёміў. Сябра звалі Масон. Гэта быў высокі здаравяк з магутным торсам і шырокімі плячыма. Яго маленькая, мілая і пухленькая жонка гаварыла з парыжскім акцэнтам. Масон адразу сказаў, каб мы размяшчаліся, як нам выгодней, — хутка будзе гатова смажаная рыба, якую ён сам налавіў гэтым ранкам. Я сказаў, што хатка, па-мойму, вельмі ўтульная. І Масон паведаміў, што праводзіць

тут кожную суботу і нядзелю, і апроч таго — увесь адпачынак.

— З жонкай, вядома, мы з ёю заўсёды ладзім, — дадаў ён.

Яго жонка, сапраўды, ужо смяялася і балбатала пра нешта з Мары. І мабыць, першы раз я ясна ўсвядоміў, што хутка ажанюся.

Масон прапанаваў пакупацца, але яго жонцы і Раймону не захацелася. Мы пайшлі ўтраіх, і Мары адразу кінулася ў ваду. Мы з Масонам трохкі пачакалі. Ён гаварыў марудна, і я заўважыў, што ў яго прывычка перад кожнай фразай паўтараць: «і я нават болей скажу», — нават тады, калі нічога новага ён, па сутнасці, не дадае. Пра Мары ён сказаў:

— Яна вельмі прывабная, і я нават болей скажу — проста чароўная.

Пасля я ўжо не зважаў на гэту дзівотную прыказку і ўсю ўвагу засяродзіў на сонечных прамянях, якія прыемна песцілі маё цела. Пясок пад нагамі пачынаў пячы. Мне вельмі хацелася плэхнуцца ў ваду, але я яшчэ крыху счакаў і нарэшце сказаў Масону:

— Ну што, пайшлі?

Я даў нырца, а ён паволі зайшоў у ваду і паплыў толькі тады, калі ногі ўжо не даставалі да дна. Плыў ён брасам, даволі кепска, і таму я пакінуў яго аднаго, а сам паплыў за Мары. Вада была халодная, і плыць было хораша. Мы з Мары далёка адарваліся ад Масона, і нам было прыемна адчуваць суладнасць нашых пачуццяў і рухаў.

Далёка ў моры мы леглі на спіну, я глядзеў на неба, і сонца хутка сушыла апошнія пырскі, якія збягалі мне ў рот. Мы ўбачылі, што Масон вярнуўся на пляж і лёг на пяску пад сонцам. Здалёк ён здаваўся яшчэ больш вялізным. Мары захацела паплаваць разам. Я прыладзіўся ззаду, узяў яе за талію, і мы паплылі: яна рукамі рассоўвала хвалі, а я дапамагаў

ёй нагамі. У ранішнім паветры вакол нас чуўся ціхі плёскаць вады. Але я ўрэшце стаміўся, пакінуў Мары і паплыў да берага. Я стараўся роўна махаць рукамі і дыхаць глыбока. На пляжы я лёг побач з Масонам на жывот і прыціснуўся шчакой да пяску. «Хораша», — сказаў я, і ён пагадзіўся. Хутка на бераг выйшла Мары. Я павярнуўся і глядзеў, як яна набліжаецца да нас. Яе цела блішчала ад салёнай марской вады, валасы былі адкінутыя назад. Яна легла побач са мной, і ад цеплыні яе цела і сонца я задрамаў.

Мары патрэсла мяне за плячо і сказала, што Масон ужо пайшоў і нам таксама трэба ісці: пара снедаць. Я адразу ўстаў, бо быў вельмі галодны, але Мары сказала, што я зранку яшчэ ні разу яе не пацалаваў. Гэта была праўда, і, дарэчы, мне самому хацелася пацалаваць яе.

— Хадзі ў ваду, — сказала яна.

Мы пабеглі да берага і плэхнуліся ў першыя маленькія хвалі. Потым адплылі крыху яшчэ, і Мары прытулілася да мяне ўсім целам. Я адчуў, як яна апяляе мае ногі сваімі, і ўва мне запалілася жаданне.

Калі мы падыходзілі да хаты, Масон ужо выйшаў нас клікаць. Я сказаў, што вельмі хачу есці, і ён адразу заявіў сваёй жонцы, што я яму падабаюся. Хлеб быў смачны, і я ўмомант праглынуў сваю порцыю рыбы. Потым прынеслі мяса са смажанай бульбай. Усе елі моўчкі. Масон раз-пораз адпіваў віно і безупынку падліваў мне. Калі прынеслі каву, галава ў мяне ўжо пацяжэла. Я многа курыў. Мы з Масонам і Раймонам дамовіліся ўвесь жнівень правесці тут — будзем жыць разам, у складчыну. Мары раптам сказала:

— А вы ведаеце, які час? Яшчэ толькі палавіна дванаццатай.

Мы ўсе вельмі здзівіліся, але Масон сказаў, што нічога дзіўнага тут няма — снедаць трэба тады, калі хочацца есці. Мары гэта чамусьці рассяшыла. Па-

мойму, яна проста выпіла лішку. Тады Масон запытаўся, ці не хачу я крыху прайсціся па пляжы.

— Жонка ў мяне заўсёды любіць трошкі адпачыць пасля снадання. А я дык не магу — мне трэба хадзіць. Я заўжды кажу ёй, што гэта лепш для здароўя. Але ўрэшце — ёй самой вырашаць.

Мары сказала, што застанецца дапамагчы пані Масон памыць посуд. А вясёлая парыжанка заявіла, што дзеля гэтага перш за ўсё трэба выставіць мужчын прэч. І мы ўтрох пайшлі.

Сонца было ў зеніце і бязлітасна паліла пясок, бліскі промняў на хвалях рэзалі вочы. На пляжы ўжо нікога не было. З хат, якія купіліся на краі пагорка, павісаючы над морам, даносіўся бразгат талерак, відэльцаў і нажоў. Ад спякотнага подыху камянёў, які падымаўся з зямлі, дыхаць было амаль немагчыма. Раймон з Масонам гутарылі пра нейкія справы, пра людзей, якіх я не ведаў, і я зразумеў, што яны даўно ўжо знаёмыя і нават жылі некалі разам. Мы рушылі да вады і потым пайшлі па беразе. Часам нейкая крыху мацнейшая хваля абдавала нашы палатняныя чаравікі пырскамі. Я ўжо ні пра што не думаў, спякотнае сонца паліла маю непакрытую галаву, і мяне хіліла на сон.

У гэты час Раймон нешта сказаў Масону. Я недачуў, але адначасна заўважыў, як вельмі далёка, на другім канцы пляжа, узніклі два арабы, абодва ў сінім. Яны набліжаліся. Я зірнуў на Раймона, і ён сказаў: «Гэта ён». Мы па-ранейшаму ішлі наперад. Масон здзівіўся — як гэта ім удалося дапільнаваць, што мы тут. Я падумаў, што яны, відаць, бачылі, як мы сядалі ў аўтобус з пляжнымі торбамі, але нічога не адказаў.

Арабы ішлі марудна, але былі ўжо намнога бліжэй. Мы не запавольвалі хады, і Раймон сказаў:

— Калі пачнецца бойка, ты, Масон, займіся дру-

гім. Пра свайго малойца я паклапачуся сам. А калі з'явіцца трэці — гэта ўжо твой, Мёрсо.

Я сказаў: «Добра». Масон сунуў рукі ў кішэні. Мне здалася, што распалены пясок стаў чырвоны. Роўнай хадой мы набліжаліся да арабаў. Адлегласць патроху скарачалася. Калі нас раздзялялі ўсяго некалькі крокаў, арабы спыніліся. Мы з Масонам замарудзілі крок. А Раймон пайшоў проста да свайго злосніка. Я не пачуў, што ён яму сказаў, але араб сагнуўся, нібы хацеў ударыць Раймона галавой. Тады Раймон ударыў першы і адразу клікнуў Масона. Масон падскочыў да другога і з усяе сілы ўдарыў яго два разы. Араб плазам упаў у ваду, уткнуўся тварам у дно і некалькі секунд ляжаў нерухома. Вакол галавы пузырыліся і лопаліся бурбалкі. Тым часам Раймон ударыў свайго ворага зноў, і па твары ў таго пацякла кроў. Раймон павярнуўся да мяне і сказаў: «Зараз ён у мяне ўбачыць!» Я крыкнуў: «Сцеражыся, у яго нож!» Але араб ужо разануў Раймона па руцэ і рассек губу.

Масон скочыў наперад. Але другі араб ужо падняўся і стаў за спіну таго, які быў з нажом. Мы не адважваліся варухнуцца. Яны паволі пачалі адступаць і ўвесь час пазіралі на нас, пагражаючы нажом. Калі адлегласць была ўжо даволі вялікая, яны павярнуліся і кінуліся наўцёкі. Мы па-ранейшаму нерухома стаялі пад сонцам, і Раймон заціскаў руку, з якой сачылася кроў.

Масон сказаў, што недзе побач ёсць доктар — ён кожную нядзелю прыязджае сюды адпачываць. Раймон захацеў адразу ж пайсці да яго. Але кожны раз, як ён разяўляў рот, каб нешта сказаць, вакол раны на губе пузырылася кроў. Мы ўзялі яго пад рукі і як мага хутчэй павялі ў Масонаву хату. Там Раймон заявіў, што раны ў яго неглыбокія і ён сам можа ісці да ўрача. Яны з Масонам пайшлі, а я застаўся, каб растлумачыць жанчынам, што здарылася. Пані Масон

плакала, Мары зблелела. Мне было прыкра распавядаць ім усё гэта. І нарэшце я змоўк, запаліў цыгарэту і пачаў глядзець на мора.

А палове другой Раймон з Масонам вярнуліся. Рука ў Раймона была перавязаная, на губе ў куточку быў прылеплены пластыр. Доктар сказаў, што нічога страшнага няма, але выгляд у Раймона быў змрочны. Масон паспрабаваў яго рассяшыць. Але ён нават не адгукнуўся і потым сказаў, што пойдзе на пляж. Я запытаўся — куды? Ён адказаў, што проста хоча падыхаць паветрам. Мы з Масонам заявілі, што пойдзем таксама. Тады Раймон ускіпеў і пачаў лаяцца. Масон сказаў, што цяпер яму лепш не пярэчыць — няхай сабе ідзе. Але я ўсё ж пайшоў за ім.

Мы доўга ішлі па пляжы. Сонца пякло невыносна. Яго промні секліся джгучымі стрэмкамі па пяску і па моры. У мяне склалася ўражанне, што Раймон ведае, куды ідзе, але я, вядома, памыляўся. Нарэшце, на самым канцы пляжа мы дадыбалі да маленькай крынічкі, якая выбівалася з-пад пяску ля высокай скалы. Там мы ўбачылі тых двух арабаў. Яны ляжалі на зямлі ў сваіх зашмальцаваных сініх робах. Выгляд у іх быў абсалютна спакойны і нават нібы задаволены. Калі мы падышлі, у паводзінах у іх нічога не змянілася. Той, што парнуў Раймона нажом, моўчкі глядзеў на яго. Другі найграваў на былінцы трыснёгу і скоса пазіраў на нас, увесь час выцінаючы з дудкі адны і тыя ж ноты, на якія яна была здольная.

Пэўны час наўкол былі толькі сонца і цішыня, якая парушалася адно цурчаннем крынічкі і трыма ноткамі трысняговае дудкі. Потым Раймон сунуў руку ў кішэню і дастаў рэвальвер. Араб не варухнуўся, і яны паранейшаму ўзіраліся адзін у аднаго. Я звярнуў увагу, што ў таго, які граў на дудцы, пальцы на нагах расставлены вельмі шырока. Тут, не зводзячы вачэй са свайго ворага, Раймон спытаў:

— Што, уходаць яго?

Я падумаў, што калі скажу не, ён толькі яшчэ больш распаліцца і тады ўжо пэўна стрэліць. Я прамо-віў:

— Ён яшчэ нічога не сказаў. Стрэліць проста так было б, па-мойму, подла.

Скрозь спёку і цішыню да мяне зноў даляцеў шolah вады і дудкі. Потым Раймон сказаў:

— Тады я зараз зняваю яго, а калі ён адкажа — прыб'ю.

Я адказаў:

— Слушна. Але пакуль ён не выцягне нож, стра-ляць не варта.

Раймон пачаў патроху распаліцца. Другі араб усё найграваў, але абодва яны пільна сачылі за кожным Раймонавым рухам.

— Не,— сказаў я Раймону.— Лепш сядзіся з ім сам-насам, а рэвальвер аддай мне. Калі другі сунецца ці гэты выцягне нож, я яго палажу.

Раймон перадаў рэвальвер мне, і сонечны промень бліснуў на яго гладкай паверхні. Мы па-ранейшаму стаялі нерухома, нібы ўвесь свет самкнуўся вакол нас. Не зводзячы вачэй з арабаў, мы пазіралі на іх, яны — на нас. І ўсё, здавалася, цяпер застыла — мора, сонца, пясок, падвойная цішыня дудкі і ручая. У гэтую хвіліну я падумаў, што, можа давядзецца стрэліць, а можа, і не давядзецца — якая розніца. Але арабы раптам падаліся назад і шмыгнулі за скалу. Тады мы з Раймонам павярнуліся і пайшлі дахаты. Яму нібыта палегчала, і ён сказаў, што трэба ісці на аўтобус і вяртацца ў горад.

Я правёў яго да Масонавага катушка, і ён па драў-няных сходках падняўся да дзвярэй. Я застаўся ўнізе: у галаве ўжо гуло ад спёкі, і ў мяне не было ніякай сілы адолець тыя некалькі прыступак ды пасля яшчэ гаманіць з жанчынамі. Але сквар быў такі, што ста-

яць нерухома пад асляпляльным вогненным дажджом, які шугаў з неба, было таксама немагчыма. Зрэшты, чакаць на месцы ці хадзіць — было ўсё роўна. Я пастаяў хвіліну, потым павярнуўся і пайшоў на пляж.

Гэтаксама блішчаў да чырвані распалены пясок. Нібы ў задышцы, мора лізала бераг языком сваіх шпаркіх кароткіх хвалек. Я паволі ішоў да скал і адчуваў, як галава пухне ад сонца. Спёка прыціскала мяне да зямлі, не пускала далей. Яе задушлівы подых апалаяў мне твар, але кожны раз я сцінаў зубы, сціскаў кулакі ў кішэнях, напружваўся ўсім целам, каб перамагчы бязлітаснае сонца і п'яную затлуму, што агортвала мяне з усіх бакоў, і ішоў. Кожная пячынка, кожная збялелая пад сонцам ракавінка ці асколак шкла кідалі ў мяне балючыя дзіды святла, і мае скіўцы яшчэ больш сціскаліся. Я ішоў доўга.

Воддаль паказалася цёмная веліч скалы, вакол яе зіхцела зыркае кола святла і вадзянога пылу. Я падумаў, што за скалой цячэ сцюдзёная крынічка. І мне захацелася зноў пачуць яе шэпт, схаватца ад сонца, стомы, жаночых слёз, знайсці нарэшце цень і адпачынак. Аднак, калі я падышоў бліжэй, я ўбачыў, што Раймонаў злоснік ізноў ляжыць там.

Ён быў адзін. Ён ляжаў на спіне, сунуўшы рукі пад голаў, тварам у ценю і ўсім целам на сонцы. Над сіняю робай ад спёкі ўздымалася пара. Я крыху здівіўся. Я думаў, што справа ўжо скончаная, і калі ішоў сюды, да крыніцы, зусім пра гэта не думаў.

Калі ён заўважыў мяне, ён адразу прыўзняўся і сунуў руку ў кішэню. Я, натуральна, таксама адразу намацаў Раймонаў рэвальвер, які ляжаў у мяне ў куртцы. Тады ён зноў адкінуўся на спіну, але рукі з кішэні не выняў. Я быў ад яго даволі далёка, метраў, мусіць, за дзесяць. Часам я адчуваў, як ён пазірае на мяне праз паўзаплюшчаныя павекі. Але часцей абрысы ягонага цела пачыналі скакаць прад маімі вачыма

ў гарачым паветры. Хвалі плёскаліся яшчэ марудней, яшчэ з большай лянотою, як апоўдні. Вакол былі ўсё тое ж сонца, усё той жа распалены бліскучы пясок. Вось ужо дзве гадзіны, як дзень застыў, не маючы сілы зрушыць далей, дзве гадзіны, як ён кінуў якар у неабсяжным акіяне расплаўленага металу. На даляглядзе прайшоў параход, і краем вока я ледзь заўважыў яго чорную плямку, бо ўвесь час неадрыўна глядзеў на араба.

Я падумаў, што варта мне толькі павярнуцца і пайсці, і ўсё на тым скончыцца. Але ўвесь спякотны пляж стоўпіўся за мною, дрыжаў на сонцы і не пускаў назад. Я ступіў некалькі крокаў да крыніцы. Араб не варухнуўся. Да яго было яшчэ досыць далёка. Мабыць, ад таго, што на твар яму падаў цень, здавалася, быццам ён усміхаецца. Я счакаў. Сонца паліла шчокі, я адчуваў, як пот буйнымі кроплямі сцякае на бровы. Спёка была такая ж, як у той дзень, калі я хаваў маму, як і тады, моцна балела галава, усе вены пад скурай набрынялі і шалёна пульсавалі. Я не мог болей вытрымаць гэтае спёкі і зрабіў рух наперад. Я ведаў, што гэта бязглузда, што я не пазбаўлюся сонца, калі зраблю адзін крок. Але я зрабіў гэты крок, адзін толькі крок наперад. І тады араб, не падымаючыся, выцягнуў нож і выставіў яго перада мной на сонцы. Прамень бліснуў па сталі і ўеўся мне ў лоб доўгім іскрыстым лязом. У тое ж імгненне пот рынуў з броваў, заліў павекі, захінуў іх цёплай вільготнай смугой. Вочы аслеплі пад салёным покрывам слёз. Я нічога не адчуваў, адно сонца ў галаве біла ў свой раз'юшаны бубен, ды недзе наперадзе са стальнога ляза вылятаў востры вогненны меч. Гэты джгучы клінок рассякаў мае вейкі, працінаў спакутаваныя вочы. І тады раптам усё скаланулася. Мора вынесла на хвалях цяжкі, гарачы ўздых. І мне падалося, што неба расчынілася на ўсю шырыню і на зямлю хлынуў вогненны дождж. Усё

напялося ўва мне, рука сціснула рэвальвер. Дзяржанне аказалася пукатае, гладкае, спускавы кручок падаўся, нешта шчоўкнула, пачуўся сухі аглушальны ўдар, і ўсё пачалося. Я скінуў з сябе сонца і пот. І зразумеў, што парушыў раўнавагу дня, надзвычайную цішу пясочнага пляжа, дзе я быў нядаўна шчаслівы. Тады я стрэліў яшчэ чатыры разы ў нерухомае цела, і кулі ўваходзілі ў яго, не пакідаючы слядоў. І гэта былі нібы чатыры кароткія ўдары, якімі я пастукаўся ў дзверы бяды.

Частка другая

I

Адразу пасля арышту мяне некалькі разоў дапытвалі. Але допыты тычыліся выяўлення маёй асобы і цягнуліся нядоўга. Першы раз, у камісарыяце, мая справа, здаецца, нікога не захапіла. Але ўжо праз тыдзень следчы глядзеў на мяне з цікаўнасцю. Спачатку ён запытаўся, як мяне завуць, дзе я жыву, чым займаюся, дзе і калі нарадзіўся. Пасля захацеў даведацца, ці выбраў я сабе адваката. Я прызнаўся, што не, і папытаўся — няўжо яго трэба мець за ўсёды.

— Чаму вы гэтак пытаецеся? — сказаў ён.

Я адказаў, што, па-мойму, справа мая вельмі простая. Тады ён усміхнуўся і сказаў:

— Можа, яно і так. Але ёсць закон. Калі вы не выбераце сабе адваката самі, яго вам прызначым мы.

Мне здалася вельмі зручным, што суд сам клапаціцца такімі дробязямі, і я гэта сказаў следчаму. Ён пагадзіўся са мной і заўважыў, што закон увогуле зроблены найвыдатнейшым чынам.

Спачатку я не прымаў яго ўсур'ёз. Наша размова

праходзіла ў змрочным пакойчыку, з усіх бакоў абвешаным штурамі, з адзінаю лямпай, якая стаяла на сталі і асвятляла фатэль. На гэты фатэль ён мяне і пасадзіў, а сам застаўся ў змроку. Я ўжо чытаў падобныя апісанні ў кніжках, і ўсё гэта мне здалося гульнівай. Аднак пасля размовы я прыгледзеўся да яго ўважлівей — гэта быў высокі мужчына, з тонкімі рысамі твару і глыбокімі блакітнымі вачыма, у яго былі доўгія сівыя вусы і пышная, амаль белая шавялюра. Мне здалося, што ён чалавек разважлівы і ўвогуле — нават прыязны, хоць і мае нейкія нервовыя цікі, ад якога ў яго час ад часу пацпеваюцца вусны. Выходзячы, я нават ледзь не працягнуў яму рукі, але свечасова прыгадаў, што я забіў чалавека.

Назаўтра да мяне ў турму прыйшоў адвакат. Ён быў маленькі, кругленькі, даволі малады, з дбайна прылізанымі валасамі. Нягледзячы на спёку (я сядзеў у адной кашулі), на ім быў цёмны гарнітур, крухмальны каўнер і нейкі дзіўны гальштук у шырокую чорна-белую палоску. Ён паклаў на мой ложак партфель, які прынёс пад пахай, назваў сваё імя і сказаў, што пазнаёміўся ўжо з маёй справай. Выпадак даволі даліканты, але ён не сумняваецца ў поспеху, калі, вядома, я буду яму давяраць. Я падзякаваў, і ён сказаў:

— А цяпер прайдзем непасрэдна да справы.

Ён сеў на ложак і паведаміў, што ўжо маюцца пэўныя звесткі пра маё прыватнае жыццё. Высветлілася, напрыклад, што нядаўна ў прытулку памерла мая маці. У Марэнга паслалі запытанне. І адтуль следчаму паведамілі, што ў дзень пахавання «я выявіў нячупласць».

— Самі разумеюць, — сказаў адвакат, — мне няёмка ў вас дапытвацца. Але гэта вельмі важна. І для абвінавачвання гэта будзе важкі аргумент, калі я не сумею нічога адказаць.

Ён хацеў, каб я дапамог яму, і запытаўся, ці было

мне цяжка ў той дзень. Гэта пытанне мяне вельмі здзівіла, і я падумаў, што мне было б вельмі няёмка, калі б я мусіў сам спытаць у каго-небудзь такое. Я адказаў, аднак, што ўжо крыху адвыкся займацца самакапаннем і што мне цяжка адказаць яму што-небудзь дакладна. Вядома, я любіў маму, але гэта яшчэ ні пра што не гаворыць. Усе здаровыя людзі рана ці позна жадаюць смерці тым, каго яны любяць. Тут адвакат перапыніў мяне і быў, здаецца, нечым вельмі ўсхваляваны. Ён прымусіў мяне паабяцаць, што я не скажу гэтага ні на судовым паседжанні, ні ў следчага. Аднак я вырашыў растлумачыць: ад nature я створаны так, што мае фізічныя патрэбы часта ўплываюць на мае пачуцці. А ў той дзень, калі я хаваў маму, я быў вельмі стомлены і хацеў спаць. І таму я не мог ясна ўсвядоміць, што адбываецца. Адзінае, што я магу сказаць пэўна, дык гэта тое, што я палічыў бы за лепшае, каб мама не памірала. Адвакат, відаць, застаўся незадаволены. Ён сказаў:

— Гэтага недастаткова.

Ён задумаўся. І потым спытаў у мяне, ці можна яму будзе сказаць на судзе, што ў той дзень я намагаўся стрымаць свае сапраўдныя пачуцці. Я сказаў:

— Не, бо гэта няпраўда.

Ён зірнуў на мяне неяк здзіўлена, нібы я выклікаў у яго агіду. І амаль са злосцю сказаў, што, ва ўсякім выпадку, дырэктар і службоўцы з прытулку будуць выкліканы на працэс як сведкі, а «гэта можа зрабіць мне вельмі благую паслугу». Я заўважыў, што гэта гісторыя не мае ніякага дачынення да маёй справы. Але ён адказаў, што я ніколі не сутыкаўся з правасуддзем і гэта відаць адразу.

Ён пайшоў раззлаваны. Я хацеў быў яго затрымаць, растлумачыць яму, што хачу ад яго спагады — не дзеля таго, каб ён абараняў мяне лепш, а проста так, як звычайна хочучь спагады ад кожнага чалавека. Тым

больш што я бачыў, як ён хвалюецца праз мяне. Бачыў, што ён не можа мяне зразумець і толькі злуецца. Я хацеў давесці яму, што я такі самы, як і ўсе, абсалютна такі самы. Але я паленаваўся, бо падумаў, што, па сутнасці, гэта не так ужо важна.

Праз некалькі дзён мяне зноў вадзілі на допыт. Была другая гадзіна дня, і кабінет гэтым разам быў заліты святлом, якое прабівалася скрозь празрыстыя фіранкі. Было дужа горача. Следчы прапанаваў сесці і вельмі абыходліва паведаміў, што «у сувязі з адной непрадугледжанай акалічнасцю» мой адвакат прыйсці сёння не можа. Але я маю права не адказваць на пытанні і чакаць адваката. Я сказаў, што магу адказваць і адзін. Тады следчы націснуў пальцам на кнопку на стале, і ў пакой увайшоў малады пісар. Ён сеў у мяне амаль за самаю спінай.

Мы ямчэй умасціліся ў фатэлях, і допыт пачаўся. Спачатку следчы сказаў, што ўсе, у каго ён ні пытаўся, апісваюць мяне, як чалавека змрочнага і замкнёнага. Ён хацеў ведаць, што я сам думаю на гэты конт. Я адказаў:

— У мяне проста няма нічога цікавага расказаць. І таму я звычайна маўчу.

Як і на першым допыце, ён усміхнуўся і пагадзіўся, што гэта самая лепшая прычына. І потым дадаў:

— Зрэшты, гэта абсалютна няважна.

Ён змоўк і зірнуў на мяне, але раптам даволі рэзка выпрастаўся і скарагаворкай сказаў:

— Мяне цікавіце вы, вы самі.

Я не вельмі зразумеў, што ён мае гэтым на ўвазе, і таму не адказаў.

— Сёе-тое ў ваших учынках мне застаецца яшчэ няясным,— дадаў ён.— Але я ўпэўнены, што вы дапаможаце мне зразумець гэта.

Я адказаў, што ўсё вельмі проста. Ён папрасіў мяне яшчэ раз з усімі падрабязнасцямі апісаць той дзень.

І я зноў пералічыў усё, што ўжо казаў яму мінулы раз: Раймон, пляж, купанне, свара, зноў пляж, крынічка, сонца і пяць стрэлаў з рэвальвера. Пасля кожнай фразы ён казаў: «Так, так». І калі я дайшоў да нерухомага цела на пяску, ён, нібы ўхваляючы, сказаў: «Добра». Ужо каторы раз мне даводзілася вось так паўтараць адну і тую ж гісторыю, і, бадай, ніколі яшчэ я гэтак доўга не гаварыў.

Пасля некаторага маўчання ён падняўся і сказаў, што хоча мне дапамагчы — я яго зацікавіў, і з боскаю дапамогай ён што-небудзь зробіць дзеля мяне. Але раней ён хоча задаць мне некалькі пытанняў. І без усялякага пераходу ён раптам спытаў, ці любіў я маму. Я сказаў: «Але, як і ўсе». Пісар, які дагэтуль роўна стукаў на машынцы, чамусьці зблытаўся — відаць, націснуў не на тую літару, і апошнія словы яму давялося перадрукаваць. Зноў без усялякай відавочнай сувязі следчы запытаўся, ці страляў я з рэвальвера ўсе пяць разоў запар. Я трохкі падумаў і сказаў, што спачатку стрэліў толькі адзін раз, а праз некалькі секунд — яшчэ чатыры разы.

— Чаму паміж першым і другім стрэламі вы зрабілі паўзу? — запытаўся ён.

Я зноў убачыў перад сабой чырвоны пляж і адчуў, як сонца пячэ мне чало. Але нічога не адказаў. Маё маўчання, відаць, занепакоіла следчага. Ён сеў, раскудлачыў валасы і, абaperшыся локцямі на стол, схіліўся да мяне з нейкім дзіўным выглядам:

— Чаму, чаму вы стралялі ў нерухомае цела?

Я зноў не здолеў яму адказаць. Следчы пацёр лоб рукамі і паўтарыў пытанне нейкім крыху разгубленым голасам:

— Чаму? Вы павінны сказаць мне. Чаму?

Я па-ранейшаму маўчаў.

Тады ён раптам устаў, шырокай хадой падышоў да краю стала, выцягнуў з тумбы шуфляду і дастаў з яе

срэбны крыж з распяццем. Трасучы ім, ён вярнуўся да мяне і абсалютна непазнавальным, амаль дрыготкім голасам закрычаў:

— Ці ведаеце вы, хто гэта?

Я сказаў:

— Натуральна, што ведаю.

Тады ён, захлынаючыся, палка прызнаўся мне, што ён верыць у бога, і ён упэўнены, што ніводзін чалавек на зямлі не вінаваты настолькі, каб бог не дараваў яму гэтага, але трэба, каб сваім раскаяннем чалавек ператварыўся ў дзіця, у немаўлятка, чыя душа — чыстая і адкрытая, і здольная ўспрыняць усё. Следчы ўсім целам наваліўся на стол. Ён махаў распяццем амаль над самай маёй галавой. Шчыра кажучы, я вельмі дрэнна сачыў за яго думкай — мне было горача, у кабінце лёталі мухі і часам садзіліся мне на твар. Апроч таго, следчы выклікаў у мяне страх. Я разумеў, што гэта смешна, бо сапраўдны злачынца тут — я. Але ён не сунімаўся. Увогуле я зразумеў, што ў маіх паказаннях, на яго думку, ёсць толькі адна цьмяная рэч — чаму я счакаў, раней чым стрэліць другі раз. З рэштай — усё выдатна, а вось тут ён не разумее.

Я хацеў быў сказаць, што ён не мае рацыі, на гэтую рэч не варта звяртаць такой увагі: яна наогул не мае вялікага значэння. Але ён перапыніў мяне. Ён выпрастаўся і з апошняю надзеяй вылучыць маю душу папытаўся, ці веру я ў бога. Я адказаў, што не. Ад такой знявагі ён сеў у фатэль. Ён сказаў, што гэта немагчыма, што ўсе людзі вераць у бога — нават тыя, хто адварнуў ад яго свой твар. І ён упэўнены ў гэтым, упэўнены, і калі хоць раз яму давядзецца ў гэтым за сумнявацца, яго жыццё страціць усялякі сэнс.

— Няўжо, — закрычаў ён, — няўжо вы хочаце, каб маё жыццё не мела сэнсу?

На маю думку, гэта мяне не датычылася, і я так яму і сказаў. Але ён ужо перагнуўся цераз стол, пад-

сунуў Хрыста пад самыя мае вочы і крычаў, як апантаны:

— Я хрысціянін! Я малю яго дараваць табе грахі твае! Як жа ты можаш не верыць, што ён пакутаваў дзеля цябе?

Я, вядома, заўважыў, што ён звяртаецца да мяне на «ты», але мне ўжо абрыдла яго слухаць. Гарачыня душыла ўсё мацней. І я зрабіў выгляд, нібы згаджаюся, як раблю заўсёды, калі хачу пазбавіцца ад надакучлівай размовы. На маё здзіўленне следчы шалёна ўзрадаваўся.

— Вось бачыш! Бачыш! — закрычаў ён. — Ты верыш у бога! І цяпер ты адкрыеш перад ім сваю душу.

Зразумела, я яшчэ раз сказаў, што не. І ён зноў паваліўся ў фатэль.

Выгляд у яго быў змораны. Нейкі час ён сядзеў моўчкі, і толькі машынка дастуквала апошнія словы з нашага дыялога. Потым следчы ўважліва і крыху тужліва зірнуў на мяне. І прамармытаў:

— Ніколі яшчэ я не бачыў настолькі счарсцвелаі душы, як ваша. Ніхто са злачынцаў, якія прыходзілі да мяне, не здолеў стрымаць сваіх слёз перад гэтым пакутным абліччам.

Я хацеў адказаць, што можа яно і так, але ж тое былі злачынцы. Але адразу падумаў, што і я — такі самы. Я ўсё ніяк не мог прызвычаіцца да гэтае думкі. Тут следчы ўстаў, паказваючы, што допыт закончаны. І напаследак, з гэтым жа стомленым выглядам, запытаўся, ці шкадую я таго, што ўчыніў. Я падумаў і адказаў, што не тое, каб шкадую, але, хутчэй, — проста мне непрыемна. Па-мойму, ён не зразумеў. Але ў той дзень на гэтым усё і скончылася.

Пасля мяне часта яшчэ вадзілі да следчага. Але кожны раз са мною цяпер быў адвакат. Яны патрабавалі ад мяне хіба што ўдакладніць сёе-тое ў маіх ранейшых паказаннях. Ці наогул — увесь час гаманілі

паміж сабой наконт розных абвінаваўчых пунктаў. Але сам я ў такія хвіліны ніколі па-сапраўднаму іх не цікавіў. Ва ўсякім выпадку, тон допытаў патроху змяніўся. Следчы, відаць, ужо адшукаў маёй справе нейкае тлумачэнне і страціў да маёй асобы ўсякую цікаўнасць. Ён болей не гутарыў са мною пра бога, і я ўжо ніколі не бачыў яго такім узбуджаным, як у той першы дзень. Некалькі пытанняў, кароткая размова з адвакатам — і допыт канчаўся. Справа мая, як любіў казаць следчы, пасоўвалася сваім парадкам. Часам, калі размова ішла на нейкую агульную тэму, мяне падключалі таксама. І тады мне дыхалася вальней. Усё было так натуральна, ішло так гладка і гаварылася так разумна, што ў мяне нават пачало складвацца ўражанне, што я тут — «свой чалавек». Следства цягнулася адзінаццаць месяцаў, і пад канец я амаль не мог даць сабе веры, што некалі ў мяне былі нейкія іншыя ўцехі, акрамя тых хвілін, калі следчы праводзіў мяне да дзвярэй і, лопаючы па плячы, па-сяброўску казаў: «Ну, на сёння досыць, пане Антыхрысце». І мяне перадавалі ў рукі жандарам.

II

Ёсць рэчы, пра якія мне ніколі не падабалася гаварыць. І калі я апынуўся ў турме, мне ўжо праз некалькі дзён стала ясна, што пра гэтую частку жыцця гаварыць мне будзе непрыемна.

Пазней, праўда, я ўжо не бачыў падстаў для агіды. Але першыя дні я па-сапраўднаму яшчэ не ўяўляў, што я — у турме: я падсвядома чакаў, што вось нешта адбудзецца і ўсё пойдзе інакш. Сапраўднае турэмнае жыццё пачалося толькі пасля першага і адзінага наведвання Мары. З таго дня, калі я атрымаў яе ліст (а яна пісала, што прыходзіць ёй больш не дазваляюць, бо яна мне не жонка), з таго самага дня я адчуў,

што камера і ёсць мой дом і ўсё маё жыццё канчаецца тут. Спачатку, адразу пасля арышту, мяне пасадзілі ў памяшканне, дзе ўжо было некалькі вязняў, больш — арабаў. Яны сустрэлі мяне рогатам. І пасля папыталіся, што я зрабіў. Я адказаў, што забіў араба, тады яны сціхлі. Але хутка настаў вечар, і яны растлумачылі, як лепей складаць цыноўку, на якой тут даводзілася спаць. Адзін край трэба было скруціць, і тады атрымлівалася нешта накшталт падушкі. Усю ноч па маім твары поўзалі клопы. Але праз некалькі дзён мяне перавялі ў адзіночку, і тут я спаў на драўняным ложку. У мяне была параша і бляшаная міса. Турма ўзвышалася над горадам, і праз маленькае акенца ў камеры можна было ўбачыць мора. Адночы, калі я, ухапіўшыся за краты, лавіў тварам сонечныя прамяні, увайшоў наглядчык. Ён сказаў, што да мяне прыйшлі. Я падумаў, што гэта, відаць, Мары. І гэта сапраўды была яна.

У пакой для спатканняў мяне вялі па доўгім калідоры, пасля па лесвіцы і, нарэшце, зноў па калідоры. Я ўвайшоў у вельмі шырокую залу з вялізным акном на ўсю сцяну. Дзве перагародкі ў краты рассякалі пакой на тры часткі. Пустая прастора, шырынёй метраў восем ці дзесяць, аддзяляла наведнікаў ад арыштантаў. Насупраць узнікла Мары, я заўважыў яе загарэлы твар і паласатую сукенку. Побач са мной у пакоі стаялі яшчэ некалькі вязняў, чалавек дзесяць, большасць былі арабы. З абодвух бакоў ад Мары таксама былі арабкі: з аднаго — сціснуўшы вусны, стаяла маленькая бабулька ва ўсім чорным, з другога — тоўстая кабета з распушчанымі валасамі, яна ўвесь час нешта моцна крычала і размахвала рукамі. З-за вялікай адлегласці паміж адгародкамі ўсім, хто быў у зале, даводзілася размаўляць вельмі гучна. Рэзкае святло, якое наскрозь працінала шыбы, і гуд галасоў адбіваліся ад голых сцен і мацнелі яшчэ больш. Калі я зайшоў, у

мяне нават закруцілася ў галаве. У камеры было на-
многа цямней і спакойней. І каб асвойтацца, мне спа-
трэбіўся пэўны час. Нарэшце я выразна ўбачыў кожны
твар, ярка асветлены сонцам. У канцы калідора паміж
адгародкамі на крэсле сядзеў наглядчык. Большасць
арабаў і іх крэўныя масціліся на кукішках адзін на-
супраць аднаго. Гэтыя не крычалі. Нягледзячы на стра-
шэнны гармідар, ім неяк удавалася разумецца, раз-
маўляючы амаль шэптам. Іх ціхае мармытанне, над
самай падлогай, утварала нешта накшталт глухога
басавітага фону для хору тых гучных поклічаў, што
гучалі над іх галавой. Усё гэта я заўважыў неяк адра-
зу, пакуль ішоў да Мары. Яна ўжо прыпала да кратаў
і з усяе сілы намагалася ўсміхнуцца. Яна мне здалася
вельмі прыгожай, але я не здолеў сказаць ёй гэтага.

— Ну што? — голасна крыкнула яна.

— Як бачыш, вось так.

— Табе нічога не трэба, у цябе ўсё добра?

— Так, усё.

Мы змоўклі. Мары ўсё ўсміхалася. Тоўстая кабета
нешта крычала майму суседу, высокаму бяляваму
здравяку са шчырымі вачыма. Відаць, гэта быў яе
муж. Сваю гаворку яны пачалі яшчэ да майго пры-
ходу.

— Жана не захацела яго ўзяць, — на ўсё горла
крычала кабета.

— Ну, ну, — адказваў муж.

— Я сказала, што ты, як вернешся, забярэш, але
яна ўзяць не захацела.

Мары крыкнула з-за кратаў, што Раймон перадае
прывітанне, і я адказаў: «Дзякуй». Але мяне перабіў
сусед, які пытаўся, «як у яго са здароўем». Яго жонка
засмяялася і адказала, што «лепей ён сябе ніколі не
адчуваў». Сусед справа, невысокі юнак з тонкімі ру-
камі, маўчаў. Насупраць яго я заўважыў маленькую
бабулю. Яны пільна ўзіраліся адно ў аднаго. Але па-

назіраць за імі яшчэ мне не ўдалося, бо Мары крыкнула:

— Трэба не траціць надзеі.

І я адказаў:

— Ага.

Я глядзеў на яе, і мне хацелася сціснуць яе плячо пад тонкай сукенкай. Мне хацелася адчуць пад сваёю рукою гэту мяккую і лёгкую тканіну, і я не ведаў, ці можна спадзявацца на нешта яшчэ. Але Мары, вядома, таксама хацела сказаць тое самае, яна ўвесь час усміхалася. І я ўжо не бачыў нічога, апроч бляску яе беласнежных зубоў і вясёлых зморшчынак ля вачэй. Мары зноў крыкнула:

— Ты выйдзеш, і мы пажэнімся!

— Ты так думаеш? — адказаў я, але сказаў так больш дзеля таго, каб увогуле нешта сказаць.

І тады, вельмі хутка і па-ранейшаму голасна, яна залапатала — але, але, мяне апраўдаюць, і мы зноў будзем плаваць у моры. Але кабета побач з ёю раўла безупынку. Яна казала, што пакінула ў канцылярый кошак з перадачай, і пералічвала ўсё, што там ляжыць. Трэба абавязкова праверыць — гэта каштуе немалых грошай. Другі сусед і яго маці па-ранейшаму маўчалі і ўзіраліся адно ў аднаго. На кукішках гэтак жа перашэптваліся арабы. Святло на дварэ нібы напіналася і ціснула ў шыбы.

Я адчуваў нейкую кволасць, немагчыма і быць бы рады пайсці. Ад шуму мне рабілася млосна. Але з другога боку, хацелася пабыць яшчэ, паглядзець на Мары. Не ведаю, колькі мінула часу. Мары расказвала пра сваю працу і ўсміхалася бесперастанку. Шэпт, крык, гамонка гучалі з усіх бакоў. Адзіны астравок цішыні заставаўся там, дзе, побач са мной, шчуплы юнак і яго маці моўчкі глядзелі адно на аднаго. Патроху арабаў пачалі выводзіць. Калі вывелі першага, амаль усе адразу аціхлі. Маленькая бабуля прыгарнула да кратаў,

і ў тую ж хвіліну наглядчык зрабіў знак яе сыну. Той сказаў:

— Да пабачэння, мама.

Яна прасунула паміж кратаў руку і павольна, мякка махнула яму наўздагон.

Бабуля пайшла, і на яе месцы адразу ўзнік мужчына з капелюшом у руцэ. Прывялі новага вязня, і яны ажыўлена загаманілі, але не крычалі, бо ў пакоі было ўжо ціха. Прыйшлі па майго суседа справа. Яго жонка, нібы не заўважаючы, што ўжо няма патрэбы крычаць, гучна сказала яму:

— Беражы сябе і будзь уважлівы!

Потым настала мая чарга. Мары рукою паслала мне пацалунак. Ад дзвярэй я яшчэ раз зірнуў на яе. Яна стаяла нерухома, прыціснуўшыся тварам да кратаў, і па-ранейшаму неяк напята, сутаргава ўсміхалася.

Неўзабаве пасля гэтага яна мне напісала. Тады і пачалося тое сапраўднае турэмнае жыццё, пра якое я ніколі не любіў гаварыць. Праўда, тут не трэба перабольшваць — жыць у турме мне ўдавалася лягчэй, чым іншым. Цяжка было хіба што першы час, бо трапіўшы ў турму, я захоўваў яшчэ думкі вольнага чалавека. Хацелася, напрыклад, на пляж, прагуляцца да мора. Я ўяўляў, як першыя хвалі плясочуць каля маіх ног, як вада прымае маё цела, і мне адразу робіцца лёгка і вольна. І раптам зноў бачыў турэмныя мury, і мне здавалася, што яны яшчэ шчыльней абступаюць мяне. Але праз некалькі месяцаў гэта прайшло. І пасля ў мяне былі толькі арыштанцкія думкі. Я чакаў, калі мяне павядуць на прагулку на двор або калі прыйдзе мой адвакат. Я няблага навучыўся прабаўляць і рэшту вольнага часу. Я часта думаў тады, што калі б мяне змусілі жыць у камлі старадрэвіны і адзіным заняткам маім было назіраць за барвамі неба над галавой, дык і тады б я патроху прызвычаіўся да

гэтага. Я чакаў бы, калі прыляцяць птушкі або з'явіцца хмары, як чакаю цяпер дзіўных гальштукаў майго адваката, а раней, на волі, чакаў суботы, калі можна было абняць цела Мары. Аднак, калі добра разважыць, — я не ў камлі старадрэвіны. Былі і болей няшчасныя за мяне. Зрэшты, гэта не мае — гэта маміны думкі. Гэта яна часта гаварыла, што ўрэшце чалавек да ўсяго прызвычайваецца. А я ў сваіх думках рэдка заходзіў гэтак далёка.

Першыя месяцы было цяжка. Але намаганне, якое трэба было рабіць над сабой, якраз і дапамагала таму, каб час бег хутчэй. Напрыклад, мне пакутліва хацелася жанчыны. Гэта натуральна, бо я быў малады. Я ніколі не думаў менавіта пра Мары. Я проста думаў пра жанчыну, наогул — пра жанчын, перабіраў у памяці ўсіх, каго ведаў, усе тыя абставіны, у якіх кахаўся з імі, і тады камера напаўнялася тварамі, і ў ёй рабілася цесна ад маіх жаданняў. З аднаго боку, гэта парушала маю душэўную раўнавагу. Але з другога — дапамагала прабавіць час. Патроху мне ўдалося заваяваць спагаду старэйшага наглядчыка, які разам з раздатчыкам з кухні хадзіў па камерах, калі разносілі ежу. Ён і пачаў са мною гаворку пра жанчын. Ён сказаў, што гэта самае першае, на што ўсе пачынаюць скардзіцца. Я адказаў, што я тут не выключэнне, але, па-мойму, такое становішча — несправядлівае.

— Але ж дзеля гэтага вас і садзяць у турму, — сказаў ён.

— Як гэта дзеля гэтага?

— Ну але ж! Бо вас пазбаўляюць свабоды, а свабода якраз у гэтым і ёсць.

Я ніколі не думаў пра гэта. І словы наглядчыка здаліся мне слухнымі.

— Ваша праўда, — сказаў я. — Іначай што б гэта было за пакаранне?

— Вядома! Вось вы разумееце. А іншыя — не.

Праўда, яны ўрэшце самі сабе робяць палёжку.

Пасля гэтага наглядчык пайшоў.

Была яшчэ праблема — цыгарэты. Калі я трапіў у турму, у мяне забралі рэмень, матузкі з чаравікаў, гальштук і ўсё, што ляжала ў кішэнях, у прыватнасці — цыгарэты. Апынуўшыся ў адзіночцы, я папрасіў, каб мне іх аддалі. Але мне сказалі, што гэта забаронена. Першыя дні было вельмі цяжка. Тое, што не было тытуню, прыгнятала мяне, мусіць, больш за ўсё. Я смактаў трэскі ад дашчанага ложка. Увесь дзень мяне нудзіла. Я не разумеў, чаму мяне пазбаўляюць таго, што нікому не прыносіць ніякай шкоды. Але пазней я ўцяміў, што гэта таксама ўваходзіць у пакаранне. Праўда, курыць на той час я ўжо адвык, і пакараннем мне гэта больш не было.

Калі ж не лічыць гэтых невыгод, я быў не такі ўжо няшчасны. Уся праблема зноў жа ўпіралася ў тое, якім чынам прабавіць час. І калі я навучыўся ўспамінаць сваё мінулае, мне нарэшце ўдалося пазбавіцца ад нуды. Часцей за ўсё я думаў пра свой пакой, я ўяўляў, што стаю ў адным куце, і пачынаў рухацца ўздоўж сцен. Я перабіраў у думках усё, што мне траплялася, пакуль не вяртаўся ў той самы кут. Спачатку ў мяне гэта выходзіла неяк хутка. Але кожны раз, як я пачынаў зноў, займала ўсё болей часу. Я перабіраў усю мэблю, дзе што стаіць, дзе што ляжыць — кожную рэч, кожную дробязь, дзе якая інкрустацыя, дзе расколінка, дзе край вышчарблены, што якога колеру, якое навобмацак. У той жа час я стараўся не зблытаць чарговасці і ні пра што не забыцца. Праз некалькі тыдняў я ўжо цэлымі гадзінамі мог займацца толькі тым, што пералічваў рэчы ў сваім пакоі. Чым больш я думаў і прыгадваў, тым больш у маёй памяці ўзнікала новых дробязяў, на якія раней я зусім не зважаў. І я зразумеў тады, што нават той, хто пражыў усяго адзін дзень, мог бы сто год спакойна правесці ў турме.

Яму б хапіла ўспамінаў, каб не збудзіцца. У пэўным сэнсе, успаміны — вялікая выгода.

Ну, і пасля яшчэ — сон. Спачатку ўначы я спаў дрэнна, а ўдзень — наогул не мог заснуць. Але патроху з ноччу справа наладзілася, ды і удзень спаць я таксама навучыўся. Апошнія месяцы я спаў шаснаццаць — васемнаццаць гадзін на суткі. Заставалася прабавіць толькі шэсць гадзін, на што ішлі ежа, натуральныя патрэбы, успаміны і гісторыя пра чэха.

Справа ў тым, што аднойчы я знайшоў на ложку прыліплы знізу да сенніка жоўты і амаль празрысты кавалак газеты. Гэта быў урывак з крымінальнай хронікі, пачатку не ставала, але дзея, відаць, адбывалася ў Чэхаславакіі. Нейкі чалавек пакінуў родную вёску, каб пашукаць шчасця ў іншых краях. Праз дваццаць пяць гадоў, ужо багаты, з жонкаю і дзіцём ён вярнуўся дадому. У роднай вёсцы яго сястра і маці трымалі невялічкі заезны двор. Каб здзівіць крэўных, ён пакінуў жонку з дзіцём у іншым месцы, а сам пайшоў да маці — і тая яго не пазнала. Тады, дзеля жарту, яму захацелася зняць пакой. Ён пахваліўся сваімі грашыма. А ўначы маці з сястрой забілі яго малатком, абрабавалі і выкінулі труп у раку. Раніцай прыйшла яго жонка і, нічога не ведаючы, паведаміла, хто быў гэты падарожнік. Маці павесілася. Сястра кінулася ў студню. Я перачытваў гэту гісторыю, мусіць, тысячу разоў. З аднаго боку, яна была неверагодная. Але з другога — абсалютна натуральная. Ва ўсякім выпадку, я думаю, што гэты чалавек атрымаў у пэўнай ступені тое, чаго заслужыў — ніколі не трэба прыкідвацца.

Вось так я гадзінамі спаў, успамінаў, чытаў урывак сваёй хронікі, святло пераходзіла ў цень, і час ішоў. Я, вядома, чытаў некалі, што ў турме паняцце часу знікае. Але тады я не бачыў у гэтым вялікага сэнсу. Я не разумеў, якім гэта чынам дзень можа быць адначасна кароткі і доўгі. Зразумела, ён быў доўгі —

бо доўга было яго перажыць, але нарэшце ўсе яны расцягваліся настолькі, што пачыналі наплываць адзін на адзін, зблытваліся і гублялі сваё імя і твой твар. Толькі словы «ўчора» і «заўтра» не страцілі яшчэ свайго сэнсу.

Аднойчы наглядчык сказаў, што я сяджу тут ужо пяць месяцаў, і я паверыў, але ўцяміць не змог. Для мяне ўсё гэта быў адзін дзень, ён хваляю набягаў у маю камеру і адыходзіў, нібыта прыбой, і мэта ўвесь час у мяне была адна. Калі наглядчык пайшоў, я ўзяў бляшаную місу і зірнуў на свой твар. Мне падалося, што ён застаецца сур'ёзны нават тады, калі я стараюся яму ўсміхнуцца. Я пачаў круціць місу ў розныя бакі, я трос яе. Я ўсміхаўся, але адбітак глядзеў на мяне па-ранейшаму змрочна і сумна. Дзень канчаўся, і гэта быў той час, пра які я не хачу гаварыць, час без імя, калі астатнія вячэрнія гукі ўздываюцца з усіх паверхаў турмы, каб хутка аціхнуць, пакінуўшы ўладу цішыні. Я падышоў да акенца і ў апошніх водблісках шарага святла зноў зірнуў на адбітак. Ён быў гэтакі ж сур'ёзны, і што тут дзівіцца, калі цяпер і я быў такі? Але раптам, першы раз за доўгія месяцы, я выразна пачуў свой голас. Ну але, гэта ён гучаў у маіх вушах усе гэтыя дні, і я зразумеў, што ўвесь гэты час я гутарыў сам з сабою. Тады я прыгадаў, што сказала сядзелка на маміным пахаванні. Праўда, выйсця не было, і ніхто не здольны ўявіць, што такое вечар у турме.

III

Можна сказаць, што, увогуле, адно лета вельмі хутка змянілася новым. Я ведаў, што з прыходам спёкі ў маім жыцці нешта пераменіцца. Мая справа была вынесена на апошнюю сесію суда, якая мелася скончыцца ў чэрвені. Калі працэс адкрыўся, на двары ўсё зіх-

цела ад сонца. Адвакат запэўніў мяне, што ўсё зойме не больш як два ці тры дні.

— Суд не будзе марудзіць з вашаю справай,— сказаў ён,— яна не самая важная ў сесіі. Адразу пасля вас будзе хлопец, які забіў свайго бацьку.

А палове восьмай раніцы па мяне прыйшлі, пасадзілі ў турэмную машыну і завезлі ў Палац правасуддзя. Два жандары правялі мяне ў невялічкі пакой, дзе пахла вільготнай цемрай. Мы селі і пачалі чакаць, з-за дзвярэй даносіліся галасы, крыкі, соўганне крэслаў, нейкая валтузня, і мне адразу падумалася праясковае свята, калі ў зале пасля канцэрта ўсё прыбіраюць, каб наладзіць скокі. Жандары казалі, што трэба чакаць, калі пачнецца паседжанне, і адзін прапанаваў мне цыгарэту, але я адмовіўся. Крыху пасля той спытаў:

— Дрэйфіш?

Я адказаў — не. Мне, у пэўным сэнсе, нават цікава зірнуць на працэс. Такой магчымасці ў мяне яшчэ не было.

— Праўда,— азваўся другі жандар,— але з часам гэта пачынае абрыдаць.

Праз некаторы час у пакоі пачуўся кароткі званок. З мяне знялі наручнікі. Дзверы адчыніліся, і мяне правялі за перагародку для падсудных. Зала была набіта бітком. Скрозь захінутыя шторы сям-там прабівалася сонца, паветра было задушлівае. Шыбаў не адчынялі. Я сеў, з абодвух бакоў мяне абступілі жандары. У гэту хвіліну я заўважыў насупраць шэраг твараў. Усе яны глядзелі на мяне, і я зразумеў, што гэта прысяжныя. Па-мойму, яны нічым не адрозніваліся адзін ад аднаго. У мяне тады ўзнікла ўражанне, быццам я зайшоў у трамвай, і тыя, хто ў ім ужо ехаў, утаропіліся на новага пасажыра, нібы хацелі знайсці ў ім нешта пацешнае. Я разумею, што гэта бязглуздая думка,— яны тут шукалі не пацешнага, яны прыйшлі дзеля зла-

чынства. Але ўсё роўна — невялікая розніца; прынамсі, мне так падумалася тады.

Мяне прыгнятала гэтае скопішча людзей у зачыненай з усіх бакоў задушлівай зале. Я паўзіраўся вакол, але не здолеў разгледзець ніводнага твару. Спачатку, відаць, да мяне яшчэ не даходзіла, што ўвесь гэты люд прыйшоў, каб убачыць мяне. Звычайна ніхто не цікавіўся маёю асобай. І мне давялося зрабіць намаганне, раней чым я ўсвядоміў, што ўся гэтая ажытацыя — праз мяне. Тады я сказаў жандару:

— Ну і народу!

Ён адказаў, што ўсё гэта з-за газет, і паказаў на гурт людзей, якія тоўпіліся вакол стала побач з лавай прысяжных.

— Вунь яны.

Я запытаўся:

— Хто?

Тады ён паўтарыў:

— Газетчыкі.

Ён ведаў аднаго журналіста, і той якраз заўважыў яго і накіраваўся да нас. Гэта быў пажылы сімпатычны чалавек з крыху маршчыністым тварам. Ён горача павітаўся з жандарам за руку. І тады я заўважыў, што ўсе вакол таксама паціскаюць адзін аднаму рукі, аклікаюць знаёмых, гутараць, — нібы ў нейкім клубе, дзе ўсе ведаюць адзін аднаго і рады сустрэчы з людзьмі свайго кола. Тады я зразумеў, адкуль у мяне такое дзіўнае пачуццё, нібы я тут лішні, як чужаніца. Але журналіст усміхнуўся, павярнуўся да мяне і сказаў:

— Спадзяюся, усё для вас скончыцца добра.

Я падзякаваў, і ён сказаў зноў:

— Вы, напэўна, ведаеце — мы крыху асвяцілі вашу справу ў прэсе. Для газет лета — пусты сезон. Апроч вас ды гэтага бацьказабойцы, нічога вартага не было.

Ён паказаў на гурт людзей, ад якіх толькі што адышоў, і кіўнуў на маленькага таўстуну ў вялікіх чорных акулярах, які быў падобны да добра адкормленай ласкі.

— Гэта спецыяльны карэспандэнт адной парыжскай газеты, — паведаміў ён. — Праўда, ён прыехаў не дзеля вас. Але ўсё роўна яму рабіць справаздачу на працэс бацьказабойцы, дык яго папрасілі напісаць і пра вашу справу.

Я зноў ледзь не падзякаваў яму. Але своечасова падумаў, што гэта выглядала б смешна. Журналіст сардэчна махнуў мне рукой і адышоўся. Мы чакалі яшчэ колькі хвілін.

Увайшоў мой адвакат, ён быў у мантыі, з усіх бакоў яго абступалі калегі. Спачатку ён рушыў да журналістаў і пачаў паціскаць ім рукі. Яны жартавалі, смяяліся і мелі ўвогуле даволі вясёлы і задаволены выгляд, пакуль у судовай зале не пачуўся званок. Тады ўсе разышліся на свае месцы. Адвакат падышоў да мяне, паціснуў руку і параіў на ўсе пытанні адказваць сцісла, самому ніякай ініцыятывы не выяўляць і ў астатнім пакласціся на яго.

Я пачуў, як злева рыпнула крэсла, і, павярнуўшыся, убачыў высокага, стройнага чалавека ў чырвоным, з прышчэпленым на носе пенснэ. Ён дбайна расправіў мантыю і сеў. Гэта быў пракурор. Судовы выканаўца абвясціў:

— Суд ідзе.

І адначасова пад столлю загулі два вялізныя вентылятары, а ў дзвярах узніклі тры суддзі — два ў чорным, трэці ў чырвоным. Пад пахай у кожнага тырчала папка. Яны вельмі хутка прайшлі да трыбуны, якая ўзвышалася над усёй залай, і селі. Той, што быў у чырвонай мантыі, сеў пасярэдзіне. Ён зняў сваю квадратную шапачку і, абцершы насоўкаю вузкі голы чэрап, абвясціў, што слуханне справы адкрыта.

Журналісты ўжо трымалі ручкі напaгaтoў. Ва ўсіх быў аднолькавы — абыякавы і крыху кплівы выгляд. Праўда, адзін, многа маладзейшы за астатніх, у шэрым фланелевым гарнітуры і сінім гальштуку, паклаў сваю ручку на стол і пазіраў на мяне. На яго трошкі перакошаным твары я не ўбачыў нічога, апроч двух вялікіх і вельмі светлых вачэй, якія ўтаропіліся на мяне без усялякага пэўнага пачуцця. У мяне ўзнікла ўражанне, нібыта я сам гляджу на сябе. Напэўна, ад гэтага дзіўнага ўражання і ад таго, што я проста не ведаў тутэйшых звычаяў, я не зусім добра зразумеў, што адбылося пасля: лёсаваннем выбралі прысяжных, старшыня задаў некалькі пытанняў адвакату, пракурор — засядацелям (кожны раз галовы прысяжных усе разам паварочваліся да суддзяў), потым хутка прачыталі абвінаваўчы акт, у якім я пачуў знаёмыя мне назвы мясцін і імёны людзей, і задалі яшчэ некалькі пытанняў адвакату.

Нарэшце старшыня сказаў, што суд пераходзіць да допыту сведак. Судовы выканаўца пачаў называць прозвішчы, якія прыцягнулі маю ўвагу. Я ўбачыў, як з дагэтуль яшчэ безаблічнага натоўпу адзін за адным уставалі і знікалі за бакавымі дзвярыма дырэктар прытулку, брамнік, стары Томас Перэс, Раймон, Масон, Саламано, Мары. Раней як выйшці, Мары ўсхвалявана махнула мне рукой. Мяне здзіўляла, чаму я не заўважыў іх раней. І тут назвалі апошняе прозвішча, гэта быў Селест. Ён устаў, і я ўбачыў побач з ім тую маленькую жанчыну, якую сустрэў у рэстаране. Яна была ў той самай камізэльцы і, як і тады, мела падцягнуты і рашучы выгляд. Яна пільна глядзела на мяне. Але я не паспеў нічога падумаць, бо слова зноў узяў старшыня. Ён сказаў, што цяпер пачнуцца сапраўдныя спрэчкі бакоў, і таму ён лічыць залішнім прасіць публіку захоўваць спакой. Ён тут, маўляў, дзеля таго каб бесстаронна кіраваць слуханнем справы і садзей-

нічаць яе аб'ектыўнаму разгляду. Прысуд, вынесены прысяжнымі засядацелямі, мае быць прыняты згодна з духам правасуддзя, і таму пры самым малым інцыдэнце ён, старшыня, вымушаны будзе ачысціць залу.

Спёка павялічвалася, я бачыў, як прысутныя ў зале абмахваюцца газетамі. З усіх бакоў чуўся няспынены шлох пакамечанай паперы. Старшыня зрабіў знак судовому выканаўцу, і той прынёс тры вееры з плеченай саломкі, якія суддзі адразу пусцілі ў ход.

Неўзабаве пачаўся мой допыт. Старшыня дапытваў мяне спакойна і нават, як мне здалося, з пэўнай сардэчнасцю. Мяне зноў папрасілі засведчыць маю асобу, і я, нягледзячы на некаторую прыкрасць, падумаў, што, урэшце, пытанне гэта даволі натуральнае, бо судзіць аднаго чалавека замест другога было б недаравальнай памылкай. Потым старшыня пачаў апавядаць пра тое, што я зрабіў, і праз кожныя тры фразы пытаўся ў мяне:

— Ці так гэта было?

Як таго раіў мне адвакат, я коротка адказваў:

— Так, пане старшыня.

Расказ цягнуўся доўга, старшыня імкнуўся не прапусціць ніякай дробязі. Журналісты ўвесь час пісалі. Я адчуваў на сабе толькі позіркі самага маладога і маленькай жанчыны, што сядзела нерухома, як аўтамат. Прысяжныя на трамвайнай лаўцы ўсе да аднаго глядзелі на старшыню. Нарэшце той кашлянуў, прагартаў яшчэ раз дасье і, абмахваючыся веерам, павярнуўся да мяне.

Ён аб'явіў, што мае задаць мне некалькі пытанняў, якія на першы погляд не тычацца дадзенай справы, але, відаць, звязаны з ёю самым непасрэдным чынам. Я зразумеў, што зараз ён зноў будзе пытацца пра маму, і мне зрабілася нудна. Ён спытаў, чаму я аддаў маму ў прытулак. Я адказаў, што ў мяне не ставала грошай, каб даглядаць яе дома. Тады ён запытаўся, ці

цяжка мне асабіста было перажыць нашую ростань, і я адказаў, што апошнім часам мы з мамай ужо нічога не чакалі адно ад аднаго, як, зрэшты, і ні ад каго наогул, і таму мы хутка прызвычаіліся да новых абставін у нашым жыцці. Тады старшыня сказаў, што болей не хоча паглыбляцца ў гэтыя акалічнасці, і спытаў у пракурора, ці мае ён задаць якія іншыя пытанні.

Той павярнуўся да мяне амаль што спінай і, нават не зірнуўшы на мяне, заявіў, што з дазволу пана старшыні яму цікава было б даведацца, ці меў я намер забіць араба, калі адзін вярнуўся да крыніцы. Я сказаў:

— Не.

— Тады чаму ж ён узяў рэвальвер і навошта пайшоў менавіта на гэтае месца?

Я сказаў, што гэта здарылася выпадкова. Пракурор з нейкаю злою ноткай у голасе прамовіў:

— Пакуль што ў мяне ўсё.

Далей усё пайшло крыху бязладна — прынамсі, мне так здалося. Але нарэшце, параіўшыся са сваімі памочнікамі, старшыня абвясціў, што слуханне справы перапыняецца і допыт сведак пераносіцца на другую палову дня.

Я не паспеў яшчэ нічога ўразумець, як мяне вывелі з залы, пасадзілі ў машыну і завезлі ў турму, дзе мяне чакаў абед. Праз некаторы час — якраз калі я, пад'еўшы, пачаў адчуваць, наколькі стаміўся, — па мяне прыйшлі, і ўсё пачалося зноў. Я зноў апынуўся ў той самай зале, перад тымі самымі тварамі. Але цяпер задуха была яшчэ большая, і ў руках у кожнага з прысяжных, у пракурора, адваката і некаторых журналістаў нібы цудам таксама ўзніклі саламяныя вееры. Малады журналіст і жанчына-аўтамат сядзелі на ранейшых месцах. Яны не абмахваліся і толькі моўчкі глядзелі на мяне.

Я абцёр пот, які заліваў мне ўвесь твар, але здолеў прыйсці ў сябе і крыху агледзецца толькі тады, калі ў

залу выклікалі дырэктара прытулку. У яго спыталі, ці былі ў мамы якія скаргі на мяне, і ён адказаў — былі, але ва ўсіх прытулкоўцаў гэта амаль што манія — скардзіца на сваіх крэўных. Старшыня папрасіў удакладніць, ці папракала мяне мама за тое, што я аддаў яе ў прытулак, і дырэктар зноў сказаў, што — было. Але гэтым разам нічога не дадаў. На наступнае пытанне ён адказаў, што на пахаванні яго больш за ўсё здзівіў мой спакой. Яго папрасілі растлумачыць, што ён разумее пад гэтым словам. Тады дырэктар зірнуў на свае чаравікі і сказаў, што ў той дзень я не выявіў жадання паглядзець на маму і ні разу не заплакаў, а потым — з'ехаў адразу пасля пахавання, не застаўшыся нават пасядзець каля магілы. І яшчэ яго ўразіла, што — як сказаў яму службовец з пахавальнага бюро — я нават не ведаў, колькі маме гадоў. На нейкі момант у зале запанавала цішыня, і старшыня папрасіў дырэктара пацвердзіць, што ўсё сказанае ім тычыцца менавіта мяне. Дырэктар не зразумеў пытання, і старшыня быў вымушаны растлумачыць:

— Гэтага патрабуе закон.

Потым старшыня запытаўся ў пракурора, ці будучь у яго якія пытанні да сведкі, але пракурор усклікнуў:

— О не! Гэтага дастаткова.

Яго твар свяціўся ад радасці, і ён кінуў на мяне такі пераможны позірк, што — упершыню за апошнія гады — у мяне ўзнікла недарэчнае жаданне заплакаць. Я раптам адчуў, наколькі мяне ненавідзяць усе гэтыя людзі.

Старшыня папытаўся ў прысяжных і адваката, ці, можа, у іх ёсць якія пытанні да дырэктара, і потым загадаў выклікаць брамніка. З ім, як і з усімі, паўтарылася тая ж цырымонія. Брамнік увайшоў, хутка зірнуў на мяне і, адвёўшы вочы, пачаў адказваць на пытанні. Ён расказаў, што я не хацеў паглядзець на

маму, што я курыў, спаў, што я піў каву з малаком. Я адчуў, як па зале пракацілася быццам нейкая хваля, і першы раз усвядоміў, што я — вінаваты. Брамніка папрасілі яшчэ раз паўтарыць расказ пра каву з малаком і цыгарэты. Пракурор пазіраў на мяне з іранічным бляскам у вачах. Але ў гэту хвіліну адвакат запытаўся ў брамніка, ці не курыў ён разам са мной. Пракурор адразу ўскочыў і катэгарычна запратэставаў супраць такога пытання:

— Нарэшце, хто тут злачынца, і што гэта за метады, якія імкнуцца адно зняславіць сведкаў абвінавачвання і прынізіць іх сведчанні, якія ў любым выпадку застаюцца не меней пераканаўчыя!

Нягледзячы на гэта, старшыня папрасіў брамніка адказаць на пытанне. Стары сумеўся і прабалбатаў:

— Я разумею, што не меў рацыі. Але калі пан прапанаваў мне цыгарэту, я не асмеліўся яму адмовіць.

Нарэшце ў мяне спыталі, што я хачу дадаць да ўсяго сказанага. Я адказаў:

— Нічога. Акрамя таго, што сведка кажа праўду. Цыгарэту сапраўды прапанаваў яму я.

Брамнік зірнуў на мяне крыху здзіўлена і з нейкай удзячнасцю. І пасля невялікага вагання заявіў, што каву з малаком прапанаваў мне ён. Адвакат адразу ўскочыў і пераможна абвясціў, што панове прысяжныя ацэняць гэтыя словы, як яны таго заслугоўваюць. Але пракурор тут жа ўзвіўся таксама і з гнеўным абурэннем сказаў:

— Так, панове прысяжныя ацэняць гэтыя словы. І яны прыйдуць да высновы, што чалавек пабочны мог прапанаваць кавы. Але сын мусіў адмовіцца ад яе перад цэлам той, хто спарадзіў яго на свет.

Брамнік вярнуўся на сваё месца ў зале.

Калі настала чарга Томаса Перэса, судоваму выканаўцу прыйшлося яго падтрымліваць, каб падвесці да

перагародкі перад суддзямі. Перэс сказаў, што, уласна, ведаў толькі маю маці, а мяне бачыў толькі раз, у дзень пахавання. У яго запыталіся, што я рабіў у той дзень, і ён адказаў:

— Разумеце, мне ў той дзень было вельмі цяжка. І я нічога не бачыў. Я не мог нічога ўбачыць праз вялікае гора. Бо для мяне гэта было сапраўды вялікае гора. Адночы я нават страціў прытомнасць. І таму я проста не здолеў разгледзець гэтага пана.

Тады пракурор спытаўся, ці бачыў ён, прынамсі, каб я плакаў. І Перэс адказаў — не. Пракурор павярнуўся да мяне і заявіў:

— Панове прысяжныя ацэняць гэта.

Але мой адвакат незалюбіў. Ён устаў і, як мне здалося, перабольшана абыходлівым голасам запытаўся ў Перэса, «ці бачыў ён, што я не плакаў». І Перэс сказаў:

— Не.

У зале пачуўся смяшок. І адвакат, закасаўшы адзін рукаў, катэгарычна заявіў:

— Вось вам аблічча гэтага працэсу. Усё тут праўда — і нічога не праўда!

Пракурор сядзеў пануры і моўчкі тыкаў алоўкам у вокладку на дасье.

Пасля пяціхвіліннага перапынку, за час якога адвакат паспеў мне паведаміць, што ўсё пакуль ідзе як найлепш, у залу выклікалі Селеста. Ён выступаў з боку абароны, гэта значыць — за мяне. Час ад часу ён кідаў на мяне позірк і камячыў у руках панаму. Ён быў у сваім новым гарнітуры, які часам надзяваў у нядзелю, калі мы разам хадзілі на скачкі. Але сёння, па-мойму, ён не надзеў крухмальнага каўняра, бо пінжак, каб схаваць кашулю, быў зашпілены зверху на медны гузік. У яго папыталіся, ці быў я яго кліентам, і ён адказаў:

— Так, але, апроч таго, ён быў маім сябрам.

Што ён думае пра мяне? Што, на яго думку, я — сапраўдны чалавек. Што ён пад гэтым разумее? Кожны сам разумее, што гэта значыць. Ці заўважыў ён, што я — чалавек негаваркі? Ён толькі можа прызнаць, што я ніколі не гаварыў, каб проста мянціць языком. Пракурор запытаўся, ці спраўна я плаціў па рахунках. Селест засмяяўся і сказаў:

— Гэтыя дробязі датычацца толькі нас.

Потым у яго папыталіся, што ён думае пра маё злачынства. Тады ён узяўся рукамі за перагародку, і ўсе адразу зразумелі, што ён нешта падрыхтаваў.

— Па-мойму,— сказаў ён,— гэта няшчасце. Гэта няшчасце, і ўсе разумеюць, што гэта такое. Ад яго не ўберагчыся нікому. Дык вось, па-мойму,— гэта проста няшчасце!

Ён хацеў быў сказаць нешта яшчэ, але старшыня падзякаваў і сказаў, што ён можа ісці. Селест крыху сумеўся і ўсё ж заявіў, што мае сказаць яшчэ некалькі слоў. Яго папрасілі быць сціслым. Тады ён зноў паўтарыў, што, на яго думку,— гэта проста няшчасце. Старшыня перапыніў яго:

— Ну, вядома, гэта нам ужо ясна. Мы і сабраліся тут, каб разбіраць падобнага роду няшчасці. Вельмі вам удзячны.

Селест, відаць, сказаў ужо ўсё, што думаў, усё, на што быў здольны. Ён павярнуўся да мяне, і мне здалося, што вочы ў яго наліліся слязьмі, яго вусны дрыжалі. Усім выглядам ён пытаўся, чым можа дапамагчы мне яшчэ. Я змаўчаў, я нават не зварухнуўся, але тое было першы раз у жыцці, калі мне захацелася пацалаваць мужчыну. Старшыня зноў загадаў Селесту заняць сваё месца ў зале. Той адышоўся і сеў. Усю рэшту суда ён сядзеў там, нерухомы, крыху схіліўшыся наперад, і, абпіраючыся локцямі на калені, камячыў у руках панаму і слухаў прамовы астатніх. Увай-

шла Мары. На ёй быў капялюшык, які вельмі ёй пасаваў. Праўда, мне больш падабалася, калі валасы ў яе распушчаныя. Са свайго месца я ўгадваў мяккі выгін яе грудзей, пазнаваў як заўжды крыху выпнутую ніжнюю губку. Было відаць, што яна хвалюецца. У яе адразу спыталі, калі яна са мною пазнаёмілася. І яна назвала той час, калі працавала ў канторы. Старшыня пацікавіўся, у якіх яна са мною адносінах. І Мары сказала, што яна мая сяброўка. На наступнае пытанне яна адказала, што сапраўды збіралася выйсці за мяне замуж. І тут пракурор, гартаючы свае паперы, неяк знянацку запытаўся, калі пачалася нашая сувязь. Яна назвала дзень. І пракурор нібы абьякавым тонам зазначыў, што гэта, здаецца, прыпадае якраз на заўтра пасля мамінага пахавання. Пасля, з лёгкай іроніяй, ён заявіў, што не хацеў бы настойваць на такіх далікатных абставінах і добра разумее няёмкасць, якую, відаць, адчувае Мары, але (і тут яго голас счарсцвеў) абавязак прымушае яго быць вышэй за гэтыя ўмоўнасці. Ён папрасіў, каб Мары сцісла распавяла, як прайшоў той дзень, калі я яе спазнаў. Мары не хацела нічога гаварыць, але ўсё ж саступіла настойлівасці пракурора і сказала, што спачатку мы былі на пляжы, потым хадзілі ў кіно, а пасля — пайшлі да мяне. Пракурор заявіў, што пасля паказанняў, якія Мары дала на следстве, ён пацікавіўся, што ішло ў кінатэатрах у той дзень. І дадаў, што зараз Мары сама скажа, што тады паказвалі. І яна, нейкім амаль зусім згаслым голасам, сказала, што гэта быў фільм з Фернандэлем. Калі яна змоўкла, у зале запанавала абсалютная цішыня. Пракурор вельмі велічна ўстаў і, як мне здалося, напраўду ўсхваляваным голасам, цягуча прамовіў, паказваючы на мяне пальцам:

— Вось, панове прысяжныя, чалавек, які назаўтра пасля пахавання сваёй маці ідзе купацца ў моры, а потым распачынае выпадковую сувязь і забаўляецца,

гледзячы камедыйны фільм. Больш мне няма чаго да-
даць.

Ён сеў. У зале па-ранейшаму стаяла цішыня. І тут, раптам, Мары не стрымалася і зарыдала, яна сказала, што ўсё гэта няпраўда, што ўсё гэта зусім не так, яе прымушалі казаць зусім не тое, што яна хацела, бо яна мяне добра ведае, і я ніколі не рабіў нічога благога. Але па знаку старшыні судовы выканаўца вывеў яе з залы, і слуханне справы пайшло далей.

Наступных сведкаў амаль ніхто ўжо не слухаў. Так было з Масонам, які заявіў, што я чалавек сумленны, «і ён нават болей скажа — чалавек прыстойны». Так было і з Саламано, які прыгадаў, што я заўсёды быў добры з яго сабакам, а на пытанне пра маму адказаў, што нам не было пра што гаварыць, і таму я аддаў яе ў прытулак.

— Гэта ж таксама трэба разумець, — казаў Саламано, — гэта ж таксама трэба разумець.

Але, здаецца, ніхто не разумеў. Яго вывелі.

Потым настала чарга Раймона, ён быў апошні. Раймон зрабіў мне прывітальны жэст і адразу заявіў, што я невінаваты. Але старшыня перапыніў яго і сказаў, што ад яго патрабуюць даваць не ацэнкі, а факты. І папрасіў Раймона адказваць толькі на зададзеныя пытанні. Тады ў яго спыталі, якія сувязі ў яго былі з ахвярай. Раймон скарыстаўся гэтым, каб заявіць, што араб ненавідзеў яго — асабліва пасля таго як ён даў поўху ягонай сястры. Але старшыня запытаўся, ці не было ў ахвяры прычын ненавідзець таксама і мяне. Раймон заявіў, што на пляжы я тады апынуўся выпадкова. Пракурор запырачыў — як жа тады адбылося, што ліст, які стаў вытокаам усёй гэтай драмы, быў напісаны маёю рукой? Раймон адказаў, што гэта таксама чысты выпадак. Але пракурор заявіў, што выпадак адыгрывае ўжо занадта кепскую ролю ў гэтай гісторыі. Ці выпадакова, што я не ўмяшаўся, калі Раймон даў

поўху сваёй каханцы? Ці выпадкова, што я быў яго сведкам у камісарыяце? І ці выпадкова, зноў жа, што сведчанні, як гэта было выяўлена, я даў толькі са спагады Раймону? Пасля ўсяго гэтага пракурор пацікавіўся, на якія сродкі Раймон жыве, і калі той адказаў: «Працую клапаўшчыком»,— пракурор павярнуўся да прысяжных і абвясціў, што — як гэта вядома ўсім — сведка займаецца сутэнёрствам! А я — яго памагаты і сябрук. Карацей кажучы, мы маем перад сабой надзвычай амаральную справу самага нізкага гатунку, абцяжараную ў дадатак яшчэ тым, што галоўны дзейнік у ёй — сапраўдная бездухоўная пачвара. Раймон хацеў быў пайсці ў абарону, адвакат таксама запрапаставаў, але іх папрасілі даць пракурору кончыць.

— Мне амаль няма чаго дадаць,— сказаў той і запытаўся ў Раймона: — Ці быў ён вашым сябрам?

— Так,— адказаў ён,— ён быў маім прыяцелем.

Тады пракурор задаў тое самае пытанне мне. Я зірнуў на Раймона, той глядзеў проста мне ў вочы.

— Так,— сказаў я.

Пракурор павярнуўся да прысяжных і абвясціў:

— Вось, гэта той самы, які назаўтра пасля пахавання сваёй маці аддаваўся бруднай распусце, а потым без дай прычыны забіў чалавека, каб прыхаваць сляды яшчэ адной амаральнай гісторыі, якой нават цяжка знайсці азначэнне.

Ён сеў. Мой адвакат з нецярплівацю ўскочыў і, узняўшы рукі да неба, так што з-пад рукавоў стала відаць накрухмаленыя манжэты белай кашулі, усклікнуў:

— Нарэшце! У чым вінавацяць гэтага чалавека? У тым, што ён пахаваў сваю маці, ці ў тым, што ўчыніў забойства?

У зале пачуўся смех. Але пракурор зноў устаў і, захінуўшыся ў мантыю, заявіў, што трэба мець вялікую вынаходлівасць шаноўнага абаронцы, каб не заў-

важаць, якая глыбокая, пачварная і непарыўная сувязь ляжыць паміж гэтымі на першы погляд рознымі фактамі.

— Але! — голасна ўсклікнуў ён.— Я вінавачу гэтага чалавека ў тым, што ён хаваў сваю маці з сэрцам злачынцы!

Гэтыя словы, здаецца, моцна ўсхвалявалі публіку. Адвакат паціснуў плячыма і выцер з ілба пот. Відаць, ён быў уражаны таксама, і я зразумеў, што справы мае ідуць кепска.

На сёння паседжанне было скончана. Выходзячы з Палаца правасуддзя, каб сесці ў турэмную машыну, я на кароткі час адчуў знаёмы пах і фарбы летняга вечара. І потым, седзячы ў сутонні маёй перасоўнай камеры, я нібы праз млявую смугу пазнаваў гукі некалі блізкага мне горада, які я любіў,— тыя гукі, што заўсёды чуліся ў гэты час, калі мне здаралася быць шчаслівым. Крык прадаўцоў газет у аціхлым ужо паветры, шчабятанне запозненых птушак у скверы, зазыўныя воклічы гандляроў піражкамі, трамвайны энк на крутых паваротах вуліц і шолах неба над портам, што рыхтуецца да блізкай ночы,— гэты добра вядомы мне шлях я рабіў цяпер, як сляпы. Так, гэта быў той час, калі я, ужо вельмі-вельмі даўно, адчуваў сябе шчаслівым. Я ведаў тады, што наперадзе мяне чакае сон, лёгкі сон без ніякіх мрояў. Але цяпер нешта змянілася, бо цяпер перад сустрэчай з заўтрашнім днём мяне чакала камера. І выходзіла так, што той знаёмы шлях, накрэслены ў летнім вячэрнім небе, мог весці да турмы, як раней вёў да ціхамірных сноў.

IV

Нават на лаве падсудных цікава паслухаць, што пра цябе кажуць іншыя. І магу вас запэўніць, што ў пракуроравай і адвакатавай прамовах пра мяне было

сказана нямала — бадай, нават больш пра мяне, як пра маё злачынства. Ды, зрэшты, ці так ужо яны ад-розніваліся, гэтыя прамовы, адна ад адной? Адвакат ускідаў рукі да неба і прызнаваў мяне вінаватым, але шукаў розных апраўданняў. Пракурор працягваў рукі да публікі і выкрываў маю вінаватасць, але ніякіх апраўданняў ёй не бачыў. Нешта мяне ўсё ж непакоіла. І нягледзячы на ўсе засцярогі, мне часам дужа карцела ўціснуць сваё слова, але ў такую хвіліну адвакат гаварыў:

— Маўчыце, гэтак будзе лепей для справы.

І справа абмяркоўвалася так, нібы мяне тут і не было. Без ніякага майго ўдзелу. Мой лёс вырашалі, не пытаючыся маёй думкі. Часам мне рупіла спыніць іх і сказаць: «Слухайце, нарэшце, хто тут падсудны? То ж не звычайная рэч — быць падсудным. Я таксама маю нешта сказаць». Але, як падумаць, мне не было чаго казаць. Дый, трэба прызнаць, жаданне займаць чыюсьці ўвагу трывае не вельмі доўга. Мяне, напрыклад, пракурорава прамова стаміла вельмі хутка. Уразілі і запомніліся толькі асобныя ўрыўкі, жэсты ці напышлівыя фразы, зусім, аднак, адарваныя ад усяго астатняга, што ён казаў.

Сэнс яго думкі, калі я добра зразумеў, зводзіўся да таго, што забойства было ўчынена мною наўмысна. Прынамсі, ён стараўся гэта давесці. Ён так і казаў:

— Я дакажу вам гэта, панове, і дакажу двойчы. Спачатку ў асляпляльным святле фактаў і потым — у змрочным святле псіхалогіі гэтай злачыннай душы.

Ён сцісла яшчэ раз пералічыў усё, што адбылося пасля маінай смерці. Нагадаў пра маю нячуласць, пра тое, што я не ведаў, колькі маме гадоў, і што назаўтра хадзіў на пляж, з жанчынай, а пасля — у кіно на Фернандэля, і прывёў з сабой дадому Мары. Тут я не адразу яго зразумеў, бо ён казаў пра «каханку», а

яна для мяне была проста — Мары. Нарэшце ён дайшоў да гісторыі з Раймонам. Я адзначыў, што яго разважанні не пазбаўлены логікі. Тое, як ён выстройваў факты, было вельмі верагодна. Па згодзе з Раймонам я напісаў ліст, каб завабіць яго каханку ў пастку і потым аддаць на гвалт чалавеку «сумніцельнай маралі». На пляжы я справакаваў бойку з Раймонавымі ворагамі і, калі той быў паранены, узяў у яго рэвальвер і вярнуўся адзін да крынічкі, каб ім скарыстацца. Там, як было задумана, я забіў араба. Потым счакаў. І «каб упэўніцца, што справа зроблена як мае быць», стрэліў яшчэ чатыры разы, ужо не спяшаючыся, упэўнена і нават, калі так можна сказаць, з развагай.

— Вось, панове, — сказаў пракурор, — я прасачыў перад вамі хаду падзей, якія прывялі гэтага чалавека да забойства — забойства наўмыснага і свядомага. І я настойваю на гэтым. Бо перад намі не звычайнае злачынства, не проста безразважны ўчынак, якому можна было б знайсці нейкія апраўданні. Гэты чалавек, панове, — разумны. Вы чулі, як ён гаворыць, праўда? Ён умее адказваць. Ён ведае цану слову. І пра яго нельга сказаць, каб ён дзейнічаў, не разумеючы, што ён робіць.

Я слухаў і, вядома, чуў, што мяне лічаць разумным. Але ніяк не мог зразумець, чаму звычайныя якасці звычайнага чалавека раптам абарочваюцца неабвержнымі доказам віны падсуднага. Гэта ўразіла мяне настолькі што я нават перастаў слухаць пракурора і зноў пачуў яго словы толькі тады, калі ён сказаў:

— Але ці раскайваўся ён ва ўчыненым? Не, панове, ніколі! Ніводнага разу за ўвесь той час, пакуль ішло следства, гэтага чалавека не ўсхвалявала думка, што ён зрабіў жахлівае злачынства.

Ён павярнуўся да мяне і, тыкаючы ў мой бок пальцам, зноў пачаў мяне прабіраць, хоць я, па праўдзе кажучы, не надта разумеў за што. Бадай, толькі ў адным

ён меў рацыю. Я сапраўды не вельмі раскайваўся ў сваім учынку. Але чаму гэта яго так раз'юшыла, мне было дзіўна. Мне б шчыра хацелася паспрабаваць растлумачыць яму, амаль па-сяброўску, што я наогул ніколі ні ў чым не раскайваўся па-сапраўднаму. Мне заўжды захапляла толькі тое, што яшчэ мусіла здарыцца — сёння ці заўтра. Але, вядома, у тым становішчы, у якое мяне паставілі, я не мог дазволіць сабе размаўляць з кім-небудзь падобным тонам. Я проста не меў права выяўляць сардэчнасць ці быць добрамыслівым. І я вырашыў слухаць пракурора далей, бо ён якраз пачаў гаварыць пра маю душу.

Ён сказаў, што паспрабаваў зазірнуць у яе, але на жаль — панове прысяжныя! — ён яе не знайшоў. У сапраўднасці ў мяне наогул няма душы і нішто чалавечае, ніякія маральныя прынцыпы, якія абараняюць людскія душы ад ліха, мне не даступныя.

— Мы, безумоўна, не можам папракаць яго за гэта, — дадаў ён. — Калі ў яго няма душы, нам застаецца толькі пашкадаваць, што ён не здолеў яе набыць. Але тут суд павінен адкінуць усякую памяркоўнасць, як непрыдатную ў гэтых абставінах, і абярнуць яе ў іншую дабрачыннасць, няхай болей цяжкую, але і болей высокую — правасуддзе. Тым больш калі пустэча душы гэтага чалавека ператвараецца ў прорву, што пагражае пагібеллю ўсяму чалавецтву.

І тут ён зноў пачаў гаварыць пра мае адносіны з мамай. Ён паўтарыў усё, што ўжо казаў у спрэчках. Але апісваў гэта намнога падрабязней і даўжэй за маё злачынства, так доўга, што я нарэшце перастаў яго слухаць і адчуваў толькі задушлівую ранішнюю спёку. Так было, прынамсі, да той хвіліны, калі пракурор раптам спыніўся і пасля кароткай паўзы загаварыў зноў ужо ціхім і пранікнёным голасам:

— Заўтра, панове прысяжныя, наш суд будзе раз-

біраць самае агіднае з усіх злачынстваў — бацьказабойства.

Ён заявіў, што чалавечае ўяўленне адступае перад такім пачварным замахам. Ён спадзяецца, што правасуддзе бязлітасна пакарае злачынцу. Але — ён не баіцца гэтага сказаць — жах перад гэтым забойствам амаль не саступае таму, які ён адчувае перад маёю нячуласцю. На яго думку, чалавек, які маральна забіў сваю маці, настолькі ж чужы грамадству, як той, што ўзнімае руку на свайго бацьку. Ва ўсякім выпадку, першы прадвызначыў учынкi другога, ён быў, у пэўным сэнсе, яго папярэднікам і ўзаконіў яго злачынства.

— Я ўпэўнены, панове, — дадаў ён, павысіўшы голас, — вы не палічыце маю думку занадта смелай, калі я скажу, што гэты чалавек, які сядзіць перад намі, вінаваты і ў тым забойстве, якое мы будзем судзіць заўтра. І таму ён мусіць быць пакараны.

Тут пракурор выцер твар, які ўжо ўвесь блішчаў ад поту. І нарэшце прамовіў: які б ні быў цяжкі яго абавязак, ён выканае яго цвёрда і без ваганняў. Ён заявіў, што мне не месца ў грамадстве, спрадвечныя маральныя нормы якога я ігнарую, і я не маю права чакаць літасці ад людзей, бо мне не вядомы самыя элементарныя людскія пачуцці.

— Я патрабую ў вас галавы гэтага чалавека, — заявіў ён, — і раблю гэта з лёгкім сэрцам. Бо нават калі мне за ўвесь той доўгі час, што я служыў правасуддзю, і даводзілася патрабаваць смяротнай кары, дык яшчэ ніколі я не адчуваў так, як сёння, што гэты мой цяжкі абавязак абумоўлены, падмацаваны і асвечаны непазбежнаю і ўладнай неабходнасцю і тым жахам, які выклікае ў мяне зварыны выскал твару ў гэтага чалавека.

Калі пракурор сеў, у зале яшчэ доўга стаяла цішыня. Мае думкі зблыталіся ад спёкі і здзіўлення. На-

рэшце старшыня крыху адкашляўся і ціха спытаўся, ці ёсць у мяне нешта сказаць. Я ўстаў, мне ўжо даўно хацелася загаварыць, і я сказаў, бадай, першае, што прыйшло ў галаву, — я зусім не хацеў забіваць араба. Старшыня сказаў, што гэта ўжо нейкае сцверджанне, бо дагэтуль ён кепска разумеў маю абарончую сістэму, але цяпер будзе рады, калі я да адвакатавай прамовы паспрабую растлумачыць, якія прычыны прывялі мяне да такога ўчынку. Крыху блытаючыся ў словах і разумеючы, наколькі ўсё гэта выглядае смешна, я паспяшаўся сказаць, што галоўнаю прычынай было сонца. У зале пачуліся смяшкі. Мой адвакат паціснуў плячыма, але яму якраз далі слова. Ён заявіў, што ўжо позна, а ў яго прмова на некалькі гадзін, і таму ён просіць перанесці паседжанне на другую палову дня. Суд пагадзіўся.

Пасля абедзеннага перапынку вялізныя вентылятары па-ранейшаму мясілі густое паветра ў зале і зноў, як заведзеныя, варушыліся ў руках у прысяжных маленькія шматкаляровыя веярочкі, усе з аднолькавай хуткасцю. Адвакатава прмова, здавалася, ніколі не кончыцца. Але ў нейкі момант я напружыў слых, бо ён сказаў:

— Напраўду, я забіў.

І далей, у тым жа духу, гаворачы пра мяне, ён паўсюль казаў «я». Мяне гэта здзівіла. Я нахіліўся да жандара і спытаў, чаму ён гэтак гаворыць. Той загадаў мне маўчаць, але праз пэўны час казаў:

— Адвакаты заўсёды так робяць.

І мне падумалася, што гэта — зноў дзеля таго, каб яшчэ больш аддаліць мяне ад справы, зусім ператварыць у нішто і нават, у пэўным сэнсе, замяніць мяне іншым. Зрэшты, я быў і так ужо вельмі далёка ад гэтых залы. І мой адвакат здаваўся мне смешным. Ён вельмі хутка прабалбатаў нешта пра тое, што я, маўляў, стрэліў у араба, каб абараніцца, бо той справака-

ваў мяне. Але затое пасля — вельмі доўга таксама гаварыў пра маю душу. І мне здалася, што таленту тут у яго намнога менш, чым у пракурора.

— Я таксама зазірнуў у гэту душу, — сказаў ён, — але насуперак шаноўнаму прадстаўніку пракуратуры, я многа знайшоў там і магу сказаць, што я чытаў у ёй, як у разгорнутай кнізе.

Ён прачытаў у маёй душы, што я сумленны чалавек, што я спраўны, нястомны і адданы сваёй фірме працаўнік, чалавек усімі паважаны, які са спагадаю ставіцца да няшчасця іншых. На яго думку, я быў узорны сын, які ўтрымліваў сваю маці, пакуль гэта было магчыма. Але нарэшце быў вымушаны аддаць яе ў прытулак, бо спадзяваўся, што там старая жанчына знойдзе большы камфорт, чым той, якім мне дазвалялі акружыць яе мае невялікія сродкі.

— Мяне здзіўляе, панове, — сказаў ён, — што вакол гэтага прытулку падняўся такі шум. Бо калі трэба знайсці нейкі доказ у неабходнасці падобных устаноў і ў іх высокім прызначэнні, дык досыць сказаць хоць бы тое, што грошы на іх выдаткуе сама дзяржава.

Аднак ён нічога не сказаў пра пахаванне, і я адчуў, што гэтага ў яго прамове яўна бракуе. Але пасля ўсіх гэтых доўгіх фраз, бясконцых дзён і незлічоных гадзін, калі ўсе гаварылі пра маю душу, у мяне ўжо круцілася ў галаве, нібы я глядзеў у глыбокі вір з каламутнай вадой.

Памятаю толькі, як пад канец адвакатавай прамовы праз усе сцены і дзверы, праз усе пакоі і залы да мяне даляцеў гук дудкі, якой вулічны гандляр марожаным зазываў пакупнікоў. І раптам мяне апанавалі ўспаміны, я прыгадаў тое жыццё, якое, на жаль, мне ўжо больш не належала, тое жыццё, дзе я знаходзіў самыя простыя і самыя незабыўныя свае радасці: летнія пахі, мой любімы квартал, колер неба перад захадам сонца, усмешкі і сукенкі Мары. Уся бязглуздзіца

майго знаходжання ў гэтай зале камяком падкаціла да горла, і я захацеў толькі аднаго — каб усё гэта скончылася як мага хутчэй, каб мне зноў апынуцца ў камеры, упасці на ложак і заснуць. Я невыразна пачуў, як на заканчэнне прамовы адвакат ускрыкнуў, што панове прысяжныя не захочуць аддаць смерці сумленага працаўніка, які загубіў сябе ў хвіліну раптоўнага зацьмення, і папрасіў прыняць пад увагу змякчальныя акалічнасці, бо я ўжо ўсвядоміў усю жудасць майго злачынства, найцяжэйшаю карай за якое мне будзе вечны дакор, што я пранясу скрозь усё жыццё. Абвясцілі перапынак, і адвакат упаў на крэсла, нібы ў яго зусім ужо не ставала сілы. З усіх бакоў да яго падбеглі калегі, кожны імкнуўся паціснуць руку. Я пачуў: «Цудоўна, мой дарагі, проста цудоўна!» Адзін нават узяў мяне ў сведкі: «Выдатная прамова, га?» Я кіўнуў, але ў маім ухваленні не было шчырасці, проста я вельмі стаміўся.

Між тым на дварэ пачынала шарэць, і спёка ўжо меншала. Па гуках, якія даляталі з вуліцы, я здагадаваўся, што там настае прыёмнае сутонне. Мы чакалі. Але тое, чаго чакалі мы ўсе, датычылася толькі мяне. Я зноў агледзеў залу. Усё было так, як і ў першы дзень. Я сустрэўся позіткам з маладым журналістам у шэрым пінжаку і з той жанчынай, што па-ранейшаму сядзела як аўтамат. І тут мне падумалася, што з самага пачатку працэсу я чамусьці ні разу не пастараўся знайсці ў зале Мары. Я зусім забыўся пра яе, але ж я быў такі заняты. Я адшукаў яе паміж Селестам і Раймонам. І яна адразу кіўнула, нібыта кажучы: «Нарэшце!» Я ўбачыў яе крыху трывожны твар і ўсмешку. Але ў сэрцы маім усё было сцята, і я нават не здолеў усміхнуцца ў адказ.

Вярнуліся суддзі. Вельмі хутка прысяжным быў прачытаны шэраг пытанняў. Я пачуў: «вінаваты ў забойстве...», «наўмысна...», «змякчальныя акалічнасці».

Потым прысяжныя выйшлі, і мяне завялі ў пакой, дзе я ўжо чакаў у першы дзень. Хутка да мяне прыйшоў адвакат, ён быў вельмі гаваркі і размаўляў са мною даверліва і нават сардэчна, чаго раней ад яго я ніколі не чуў. Ён меркаваў, што ўсё ідзе добра, і я, відаць, абыдуся некалькімі гадамі турмы або катаргі. Я запытаўся, ці можна падаць на касацыю, калі прыговор будзе нешчаслівы. Але ён сказаў — не. Тактыка яго прамовы заключалася ў тым, каб не висоўваць ніякіх пэўных прапаноў і тым самым не настройваць супраць нас прысяжных. Паводле яго слоў, у такіх працэсах, як мой, скасаваць прысуд не так проста, дзеля нейкіх дробязяў гэтага рабіць не стануць. Я палічыў, што гэта натуральна, і цалкам пагадзіўся з яго думкаю. Бо калі на справу зірнуць цвяроза, іначай і быць не павінна. Гэта колькі б звялі паперы, каб можна было скасаваць любы прысуд.

— Ва ўсякім выпадку, — сказаў адвакат, — можна падаць просьбу на памілаванне. Але я ўпэўнены, што ўсё для вас скончыцца шчасліва.

Чакалі мы доўга, хвілін, мусіць, сорок пяць. Але нарэшце пачуўся званок. Перад тым, як пакінуць мяне, адвакат сказаў:

— Зараз старшыня прачытае адказы прысяжных. Але вас упусцяць толькі, каб абвясціць прысуд.

З усіх бакоў заляскалі дзверы. Людзі пабеглі па лэсвіцах, было незразумела — ці то далёка, ці блізка? Потым з залы даляцеў глухі голас, які нешта чытаў. І калі зноў пачуўся званок, дзверы ў адгародку для падсудных адчыніліся і мяне ўразіла цішыня, што панавала ў зале, цішыня і гэтае дзіўнае пачуццё, якое ўзнікла адразу, як я заўважыў, што малады журналіст адвёў вочы ўбок. Я не зірнуў на Мары. Я проста не паспеў, бо старшыня ў нейкіх дзіўных выразях абвясціў, што ад імя французскага народа мне адсякуць галаву, што будзе зроблена публічна, на гарадской

плошчы. І тады, здаецца, я зразумеў, якое пачуццё было адбіта на ўсіх тварах. Па-мойму, гэта было нешта накшталт павагі. Жандары сталі са мной вельмі абыходлівыя. Адвакат паклаў мне далонь на руку. І ўсе думкі вылецелі з маёй галавы. Але старшыня запытаўся, ці ёсць у мяне што дадаць. Я падумаў. І сказаў:

— Не.

І тады мяне вывелі з залы.

V

Я трэці раз адмовіўся прыняць свяшчэнніка. Мне няма чаго яму сказаць, і наогул — не хочацца гаварыць, бо я і так ужо хутка яго пабачу. Цяпер мяне цікавіць іншае — ці можна вырвацца з гэтай машыны, ці ёсць нейкае выйсце з майго безвыходнага становішча. Мяне перавялі ў іншую камеру. І цяпер, калі я ляжу на ложку, я бачу неба, толькі неба. І цэлымі днямі гляджу ў яго твар і назіраю за зменаю фарбаў, якія вядуць ад ранку да ночы. Я ляжу, падаткнуўшы пад голаў рукі, і чакаю. Не ведаю, колькі разоў я задаваў сабе пытанне, ці былі выпадкі, каб асуджаны на смерць здолеў унікнуць гэтай бязлітаснай машыны, уцячы перад самым пакараннем, прарвацца скрозь паліцэйскія заслоны. І я папракаў сябе за тое, што не звяртаў раней увагі на тых апаবাদанні, дзе расказвалася, як адбываецца пакаранне. Такімі пытаннямі заўсёды трэба цікавіцца. Хто ведае, што з табой можа здарыцца ў жыцці. Вядома, як і ўсе, я чытаў у газетах судовую хроніку. Але ж ёсць, безумоўна, і спецыяльныя выданні, пацікавіцца якімі я, на жаль, часу не выбраў. А там, ужо напэўна б, я знайшоў не адно апісанне ўцёкаў. І напэўна б, даведаўся, што хоць адзін раз, ды быў такі выпадак, каб у гільяціне нешта заклінавала, што хоць адзін раз шанц і выпадак усё ж здо-

лелі нешта змяніць у гэтым няўхільным і наканаваным руху. Хоць адзін раз! Па-мойму, мне і гэтага было б досыць. Рэшту зрабілі б маё ўяўленне і сэрца. У газетах часта пісалі пра нейкі доўг, які злачынца нібыта вінен грамадству. І на іх думку, яго трэба было плаціць. Але што гэта дае ўяўленню? Іншая рэч — магчымасць уцячы, унікнуць няўмольнага ахвяравальнага абраду і бегчы, бегчы без памяці насустрач надзеі і ўдачы. Але ж вядома, якая тут надзея — на ўсім бягу атрымаць кулю ў карак на першым жа рагу вуліцы. Аднак, калі добра падумаць, нішто не абяцала мне нават гэтай раскошы, я быў пазбаўлены такога права, пачварная машына не выпускала мяне.

Каб я нават вельмі захацеў, я не мог пагадзіцца з такою наглаю непазбежнасцю. Бо паміж прысудам, які яе заснаваў, і тым спакоем, з якім разгортваліся падзеі пасля яго вынясення, існавала да смешнага недарэчная неадпаведнасць. Тое, што прыгавор быў прачытаны а восьмай, а не, скажам, а пятай гадзіне, тое, што ён мог быць зусім іншы, што прынялі яго людзі, у якіх сем пятніц на тыдні, што да яго прычাপілі чамусьці такое расплывістае паняцце, як французскі народ (хоць з такім самым поспехам тут можна было гаварыць і пра народ нямецкі або кітайскі), — усё гэта, па-мойму, у значнай ступені пазбаўляла сур'ёзнасці падобнае рашэнне. Аднак я мусіў прызнаць, што з той секунды, калі яно было прынята, яго вынікі рабіліся настолькі ж безумоўнымі і адчувальнымі, як наяўнасць гэтай сцяны, да якой я цяпер прыціскаўся спінаю.

У гэтыя хвіліны я прыгадваў гісторыю пра майго бацьку, якую расказвала мне мама. Сам я ніколі не бачыў яго. І ўсё, што больш-менш дакладна ведаў пра гэтага чалавека, было тое, што мне расказвала тады мама: аднойчы ён хадзіў глядзець на пакаранне нейкага забойцы. Яму рабілася млосна ад адной думкі,

што ён пойдзе туды. І ўсё ж ён пайшоў, а калі вярнуўся дахаты — ванітаваў амаль усю раніцу. Тады мне было крыху прыкра за такога бацьку. Але цяпер я разумеў яго — гэта ж было так натуральна. Як жа я мог не бачыць, што няма нічога больш важнага за смяротную кару і што, увогуле, гэта адзінае, на што чалавеку сапраўды цікава паглядзець! Калі мне пашчасціць выйсці з гэтай турмы, я буду хадзіць на ўсе публічныя пакаранні. Але мне, вядома ж, не варта было думаць пра такую магчымасць. Бо тады, ад адной толькі думкі, што я, вольны, буду стаяць на світанку за паліцэйскім заслонам — па іншы бок, калі так можна сказаць, — і глядзець на ўсё як просты глядач, які пасля мае права званітаваць ад убачанага, — ад адной такой думкі радасць горкаю хваляй залівала мне сэрца. А гэта было неразумна. Мне не варта было паддавацца такім летуценням, бо ўжо праз хвіліну мне рабілася настолькі холадна, што я ўвесь скурчваўся пад коўдрай. І кляцаў зубамі, не маючы сілы стрымацца.

Але ж вядома, што быць заўсёды разумным немагчыма. Вось і я — пачынаў часам складаць свае праекты законаў. Рэфармаваў крымінальны статут. Я раней яшчэ заўважыў, што самае галоўнае тут — пакінуць асуджанаму хоць адзін шанц на ратунак. Адзін з тысячы, яго было б дастаткова, каб уладкаваць вельмі многае. Напрыклад, можна было б знайсці такое хімічнае спалучэнне, якое забівала б пацыента (гэта я так казаў у думках: «пацыента») у дзевяці выпадках з дзесяці. І пацыент бы пра гэта ведаў — такая была б умова. Бо калі добра ўсё ўзважыць і зірнуць на справу спакойна, дык самая галоўная загана гільяніцы якраз у тым, што яна не пакідае ніякага шанцу, абсалютна ніякага. Карацей кажучы, яна гарантуе смерць пацыенту на ўсе сто працэнтаў. Справа тут вырашаная, ніякіх варыянтаў быць не можа, і ўсё адладжана настолькі, што ўжо і думаць няма пра што. І нават ка-

лі першы раз нейкім цудам штосьці выйдзе няўдала — нічога, паўтораць. Адсюль, як гэта ні сумна, вынікае, што асуджаны сам павінен спадзявацца на добрае функцыянаванне машыны. І гэта, як я ўжо казаў, — галоўная яе загана. Але так яно справядліва толькі з аднаго боку. Бо з іншага, мушу прызнаць, якраз тут і тоіцца сакрэт добрай арганізацыі пакарання. Асуджаны сам сваімі паводзінамі мусіць садзейнічаць яго дакладнаму выкананню. Бо менавіта ён зацікаўлены больш за ўсіх, каб справа была зроблена, як той казаў, без задзірынкі.

Апроч таго, я мусіў прызнаць, што меў даволі памылковыя ўяўленні пра тое, што звязана з пакараннем. Я доўга меркаваў — ужо сам не ведаю чаму, — што калі ідзеш на гільяніцу, трэба ўзыходзіць на эшафот, падымацца па прыступках. Відаць, гэта было пад уплывам рэвалюцыі 1789 года — я маю на ўвазе, пад уплывам таго, што нам пра яе расказвалі і паказвалі на карцінках. Але аднойчы ўранку я прыгадаў фатаграфію, якую бачыў у газетах, калі паўсюль пісалася пра адно вельмі нашумелае забойства і пакаранне злачынцы. Дык вось — гільяціна стаяла проста на зямлі (прасцей, сапраўды, бадай што не прыдумаеш) і была намнога меншая, чым я сабе ўяўляў. Дзіўна, чаму я не прыгадваў пра гэта раней. Бо тады, памятаю, мяне вельмі ўразіў яе выгляд — такі дасканалы, закончаны, нічога лішняга. Звычайна, калі чаго-небудзь не ведаеш, у думках заўсёды пачынаеш перабольшваць. А на справе ўсё наадварот выходзіць вельмі проста, так і тут: прылада ставілася якраз на адным узроўні з чалавекам. І ён падыходзіў да яе, ну, зусім так, нібы ішоў насустрач знаёмаму. Па-мойму, гэта было надта ўжо сумна. Іншая справа, калі ўзыходзіш на эшафот, уздымаешся ў неба, — тут ёсць за што ўчапіцца ўяўленню. А ў нашым выпадку адладжаная механіка ўсё толькі псавала: вас забівалі неяк вельмі ўжо сціпла,

нават крыху сарамліва, але затое з вялікай дакладнасцю.

Было яшчэ дзве рэчы, пра якія я ўвесь час думаў: гэта — світанак і просьба пра памілаванне. Я, праўда, стараўся быць болей разумным і не думаць пра гэта. Выпростаўся на ложку, глядзеў на неба, прымушаў сябе назіраць за яго фарбамі. Але вось яно зелянела, і наставаў вечар. Мне зноў даводзілася рабіць над сабой намаганне, каб збіць хаду думак. Я прыслухоўваўся да пульсавання сэрца. Немажліва было ўявіць, што гэты гук, які так доўга суправаджаў маё быццё, раптам можа спыніцца. Але ў мяне ніколі не было сапраўднага ўяўлення. Колькі я ні стараўся ўбачыць у думках тую секунду, калі ўдар сэрца ўжо не азваецца ў маёй галаве, — усё было дарэмна. Я не мог пазбавіцца ад думкі пра світанак і пра памілаванне. І нарэшце вырашыў, што разумней за ўсё будзе сябе не прымушаць.

Звычайна яны приходзяць на світанні, я гэта ведаў. І кожную ноч, увогуле, толькі тым і займаўся, што чакаў гэтага світанья. Бо я ніколі не любіў, каб мяне заставалі знянацку. Калі ўжо нешта павінна адбыцца, дык лепей, па-мойму, быць да яго заўсёды гатовым. Нарэшце, я амаль перастаў спаць, драмаў хіба што крыху ўдзень, а ўсе ночы напяралёт цярпліва чакаў, калі ў небе за кратамі пачне займацца на дзень. Самае цяжкае было перажыць той трывожны час, калі яны звычайна рабілі сваю справу. Ужо ад паўночы я пачынаў прыслухоўвацца і чакаў. Ніколі яшчэ мой слых не ўчуваў столькіх размаітых гукаў, столькіх ледзь прыкметных шолахаў. Зрэшты, мне, у пэўным сэнсе, шанцавала, бо за ўвесь гэты час я ні разу не пачуў чых-небудзь крокаў. Мама часта казалася, што чалавек ніколі не бывае безвыходна няшчасны. І я знаходзіў гэтаму доказ у турме, калі неба пачынала святлець і першыя промні праціскаліся ў камеру. Бо ўсё магло быць іначай — я мог бы пачуць грукат крокаў,

і маё сэрца раздзерлася б на кавалкі. Але нават тады, калі самы нязначны шоргат прымушаў мяне кідацца да дзвярэй, калі я стаяў, прыпаўшы да іх шчакой, і з жахам прыслухоўваўся, пакуль не адчуваў ужо нічога, апроч уласнага дыхання, якое палохала мяне сваёй сіпатою, падобнай да сабачага скавытання, нават тады — маё сэрца ўсё ж не раздзіралася і я выйграваў яшчэ дваццаць чатыры гадзіны на жыццё.

Цэлы дзень мае думкі круціліся вакол просьбы пра памілаванне. Але, па-мойму, яны прыносілі мне якраз найбольшую карысць. Я прыкідаў, якімі могуць быць вынікі, і ў сваіх разважаннях знаходзіў найбольшае сучашэнне. Спачатку я дапускаў самае горшае: просьба адхілена. «Што ж, значыць, я памру». Раней за іншых, што само сабой зразумела. Але ні для каго не сакрэт, што жыццё зусім не вартае таго, каб за яго чапляцца. Па сутнасці, вялікай розніцы няма, калі ты памрэш — у трыццаць гадоў ці ў семдзсят,— усё роўна пасля цябе застануцца жыць іншыя людзі, бо так яно заўсёды было і будзе яшчэ не адну тысячу год. Тут, увогуле, усё ясна. І калі б ты ні памёр, цяпер ці праз дваццаць гадоў, паміраць усё роўна давядзецца самому, замест цябе гэтага ніхто не зробіць. Адзінае, што мяне яшчэ крыху бянтэжыла ў маіх разважаннях — гэта нейкі незразумелы штуршок, які я адчуваў у сэрцы ад адной толькі думкі пра магчымасць пражыць яшчэ дваццаць гадоў. Такое пачуццё трэба было неяк заглушаць, і тады я казаў сабе, што яшчэ невядома, якія ў мяне будуць думкі праз тыя дваццаць гадоў, калі ўсё роўна прыйдзецца вярнуцца да гэтага самага пытання. А калі паміраць усё роўна прыйдзецца, дык як і калі гэта здарыцца — не мае, што само сабой зразумела, ніякага значэння. А значыць (і самае цяжкае было не забыцца, адкуль гэтае «значыць» вынікае), значыць, я павінен пагадзіцца з тым, што маю просьбу пра памілаванне адхіляць.

І вось цяпер — і толькі цяпер — я, калі так можна сказаць, меў права, я дазваляў сабе дапусціць другую гіпотэзу: мяне памілавалі. Прыкра было тое, што ў гэтым выпадку мне трэба было хоць крыху ўтаймаваць той гарачы парыў, які бударажыў мне кроў, працінаў усё цела, засцілаў вочы безразважнаю радасцю. Трэба было суцішыць гэты душэўны крык, пастарацца быць болей разумным. Трэба было, каб нават у гэтай гіпотэзе ўсё выглядала натуральна, бо іначай было б незразумела маё пакорлівае прыняцце першай. І калі гэта ўдавалася, я выгадваў цэлую гадзіну спакою. Гэта, між іншым, таксама нешта значыла.

Якраз у адзін такі момант я чарговы раз адмовіўся прыняць свяшчэнніка. Я ляжаў на ложку і па бляклай сіні ў небе здагадваўся, што за акном настае летні вечар. Толькі што я ў думках адхіліў сваю просьбу і цяпер адчуваў, як роўна пульсуе ў маіх жылах кроў. У мяне зусім не было патрэбы бачыць свяшчэнніка.

Упершыню за многія апошнія дні я ўспомніў пра Мары. Ужо даўно яна мне не пісала. І ў той вечар я падумаў і сказаў сабе, што яна, відаць, стамілася быць каханкай асуджанага на смерць. Мне падумалася таксама, што яна магла захварэць ці памерці. Гэта ж было верагодна. І я не мог бы даведацца пра гэта, бо па-за абалонкаю нашых разлучаных цел нас цяпер не звязвала нічога, нішто не нагадвала нам пра існаванне кожнага з нас. Зрэшты, калі б Мары памерла, успамін пра яе не ўзбудзіў бы ўва мне ніякіх пачуццяў. Мёртвая, яна мяне не цікавіла. Я лічыў гэта нармальным, як і цудоўна разумеў, што пасля маёй смерці на мяне ўсе забудуцца таксама. Нікому да мяне ўжо не будзе ніякай справы. І я не магу нават сказаць, каб гэтая думка была мне цяжкая.

Якраз у гэты момант зайшоў свяшчэннік. Я крыху ўздрыгнуў, калі ўбачыў яго. І ён, заўважыўшы гэта, папрасіў мяне не палохацца. Я сказаў, што звычайна

ён прыходзіў у іншы час. Ён адказаў, што зайшоў да мяне проста так, па-сяброўску, і гэта зусім не звязана з маёю просьбаю пра памілаванне, бо пра яе пакуль што яму нічога не вядома. Ён усеўся на маім ложку і запрасіў мяне сесці побач. Я адмовіўся. Але выгляд у яго быў, па-мойму, вельмі лагодны.

Нейкі час ён сядзеў, абапершыся локцямі на калені, і, панурыўшы галаву, глядзеў на свае рукі. Яны былі вузкія і моцныя і нагадвалі мне двух спрытных звяркоў. Ён паволі пацёр іх адну аб адну і зноў знерухомеў. Ён так доўга сядзеў у гэтай паставе, што я, па-мойму, на нейкую хвіліну нават забыўся пра яго.

Але раптам ён ускінуў галаву і зірнуў мне ў твар.

— Чаму вы адмаўляецеся ад сустрэчы са мною? — сказаў ён.

Я адказаў, што не веру ў бога. І тады ён пацікавіўся, ці цвёрда я ў гэтым упэўнены. Я адказаў, што лічу залішнім задаваць сабе такое пытанне — па-мойму, яно не мае ніякага значэння. Ён адкінуўся назад і, абапершыся спінаю аб сцяну, паклаў рукі на сцёгны. Потым, быццам звяртаючыся не да мяне, ён сказаў, што людзі часта мяркуюць, нібы яны ўпэўнены ў нечым, а на справе ўсё аказваецца іначай. Я маўчаў. Ён зірнуў на мяне і спытаўся:

— Што вы думаеце пра гэта?

Я адказаў, што, можа, яно і так. Ва ўсякім выпадку я не заўсёды магу з упэўненасцю сказаць, што менавіта мяне цікавіць, але ў тым, што мяне не цікавіць, я ўпэўнены абсалютна. Дык вось — тое, пра што ён кажа, мяне зусім не цікавіць.

Ён адвёў вочы і, па-ранейшаму не мяняючы паставы, запытаўся, ці не кажу я так ад вялікай роспачы. Я растлумачыў, што ніякай роспачы ў мяне няма. Проста мне страшна, і гэта ў маім становішчы абсалютна натуральна.

— Бог дапаможа вам, — азваўся ён. — Я ведаю, усе,

хто быў у вашым становішчы, вярталіся да яго.

Я пагадзіўся — гэта было іх права. Ці, можа, у іх быў на гэта вольны час. Што ж да мяне, дык я, папершае, не хачу, каб мне дапамагалі, а па-другое, у мяне проста няма часу, каб цікавіцца тым, што мяне не цікавіць.

Яго рукі нервова варухнуліся, але ён выпрастаўся і пачаў распраўляць на сутане складкі. Потым загаварыў і назваў мяне чамусьці «мой дружа»: ён гаворыць са мною пра бога зусім не таму, што я асуджаны на смерць; на яго думку, усе мы асуджаныя на смерць. Тут я яго перапыніў, я сказаў, што гэта зусім не адно і тое ж, і ва ўсякім выпадку, гэта не можа быць мне суцяшэннем.

— Вядома, — пагадзіўся ён. — Але нават калі вы не памраце сёння, вам усё роўна давядзецца памерці — пазней. І тады зноў перад вамі паўстане тое ж пытанне. З якімі пачуццямі вы сустрэнеце тады гэты пачварны іспыт?

Я адказаў, што сустрэну яго дакладна з такімі ж пачуццямі, з якімі сустракаю цяпер.

Пачуўшы гэта, ён устаў і зірнуў мне ў вочы. Я добра ведаў гэту гульню. Мне часта даводзілася забаўляцца ёю з Эманюэлем і Селестам, і звычайна яны першыя адводзілі вочы. Але свяшчэннік быў таксама добра спрактыкаваны, я гэта заўважыў адразу: яго вочы нават не міргалі. І голас не задрыжаў, калі ён прамовіў:

— Няўжо ў вас няма ніякай надзеі, і вы жывяце з упэўненасцю, што памраце ўвесь?

— Так, — сказаў я.

Ён зноў панурыў галаву і сеў. Ён сказаў, што яму шкада мяне. На яго думку, жыць з такою ўпэўненасцю чалавеку невыносна цяжка. Але я адчуў, што ён пачынае мне назаліць. Я адварнуўся і падышоў да акна. Я стаяў, абапёршыся плячом аб сцяну, і не вельмі

прислухоўваўся да таго, што ён кажа. Ён ізноў пачаў задаваць мне нейкія пытанні. Ён гаварыў паспешна, занепакоена, яго голас дрыжаў. Я зразумеў, што ён нечым усхваляваны, і пачаў слухаць уважлівей.

Ён выказаў упэўненасць, што маю просьбу задаволяць, але цяжар граху ўсё роўна будзе ляжаць на мне, і я мушу пазбавіцца ад яго. На яго думку, чалавечы суд — нішто, а суд божы — усё. Я зазначыў, што, тым не менш, прысуд мне быў вынесены судом чалавечым. Свяшчэннік адказаў, што гэтым ён яшчэ не змыў граху з маёй душы. Я сказаў, што мне наогул невядома, што такое грэх. Мне толькі давялі, што я вінаваты. Я вінаваты, і я плачу, больш ад мяне патрабаваць не могуць нічога. Тут ён зноў устаў, і мне падумалася, што камера, відаць, яму занадта вузкая. Ён прызвычаены рухацца, а тут такой выгоды няма. Можна толькі сесці ці ўстаць.

Я стаяў, утаропіўшы вочы ў падлогу. Ён ступіў да мяне адзін крок і спыніўся, нібы не адважваўся падысці бліжэй. Ён пазіраў на неба за кратамі.

— Вы памыляецеся, сыне мой, — сказаў ён. — Ад вас маглі б патрабаваць і большага. І можа быць, яшчэ запатрабуюць.

— Цікава, чаго ж гэта?

— Ад вас маглі б патрабаваць, каб вы ўбачылі.

— Ubачыў? Што?

Свяшчэннік азірнуўся вакол і адказаў з нейкаю нечаканай і вялікаю стомай:

— Я ведаю, гэтыя мury сплываюць болем. І я ніколі не мог глядзець на іх без пакутлівай скрухі. Але я знаю, я адчуваю ўсім сэрцам, што нават самыя нічэмныя сярод вас бачылі, як з глыбіні гэтага сутоння на іх пазіраў божы твар. І ад вас патрабуюць гэтага, вы павінны ўбачыць гэты твар.

Гэта мяне крыху ажывіла. Я сказаў, што ўжо многія месяцы гляджу на гэтыя камяні. Ва ўсім свеце ня-

ма нічога і нікога мне болей вядомага. І, мабыць, колісь, вельмі даўно, я сапраўды шукаў тут нечый твар. Але то быў твар, поўны сонечнага зьянення і палымянага жадання — то быў твар Мары. Я марна шукаў яго. Цяпер з гэтым кончана. Але што б там ні было, чым бы ні сплывалі гэтыя камяні, я ніколі не бачыў, каб з іх нешта ўзнікала.

Свяшчэннік зірнуў на мяне з нейкім смуткам. Я стаяў, ужо цалкам прытуліўшыся спінаю да сцяны, і святло мне лілося на лоб. Свяшчэннік прамовіў некалькі слоў, але я не пачуў, і потым, вельмі хутка, ён запытаўся, ці можна яму мяне абняць. Я адказаў:

— Не.

Ён адварнуўся, падышоў да сцяны і паволі правёў па ёй рукою.

— Няўжо вы так любіце гэту зямлю? — амаль шэптам сказаў ён.

Я не адказаў.

Даволі доўга ён стаяў, павярнуўшыся да мяне спінай. Мне было цяжка адчуваць яго прысутнасць, яна раздражняла мяне. Я ўжо збіраўся сказаць, каб ён пакінуў мяне, каб ён куды-небудзь пайшоў, калі ён раптам павярнуўся і амаль з надрывам ускрыкнуў:

— Не, я не магу даць вам веры! Я ўпэўнены, што вам даводзілася хацець, каб існавала нейкае другое, іншае жыццё.

Я адказаў, што гэта натуральнае жаданне, але ў ім не болей сэнсу як у марах, напрыклад, нечакана ўзбагаціцца, ці навучыцца вельмі хутка плаваць, ці раптам займець болей прыгожы рот. Усё гэта летуценні аднолькавага парадку. Але ён перапыніў мяне і папытаўся, якім жа я ўяўляю сабе гэтае іншае жыццё. Тут я ўжо закрычаў:

— Я ўяўляю яго такім, каб у ім можна было ўспамінаць пра жыццё цяперашняе!

І потым я сказаў, што з мяне досыць, мне абрыдлі

ўсе гэтыя размовы. Ён захацеў зноў загаварыць са мною пра бога, але я рушыў да яго і апошні раз пастараўся растлумачыць, што ў мяне застаецца занадта мала часу і я не хачу траціць яго на нейкага бога. Ён паспрабаваў перамяніць тэму і запытаўся, чаму я называю яго «пане», а не «айцец мой». Гэта мяне вывела з сябе, я сказаў, што ён мне ніякі не айцец і не бацька, і што ён наогул з іншага лагера, а не са мной.

— Не, сыне мой,— сказаў ён і паклаў мне руку на плячо,— я з вамі. Але вы не бачыце гэтага, бо ў вас сляпое сэрца. Я буду маліцца за вас.

І тады, сам не ведаю чаму, нешта абарвалася ўва мне. Я закрычаў на ўсё горла, я пачаў яго абражаць, я патрабаваў, каб ён не смеў за мяне маліцца. Я ўхапіў яго за каўнер доўгай папоўскай сутаны і з нейкім блытаным пачуццём радасці і гневу пачаў выліваць на яго ўсё, што набіралася ў маёй душы. У яго такі ўпэўнены выгляд! Ён такі ўпэўнены ў тым, пра што кажа! Але нішто, нішто з таго, у чым ён гэтак упэўнены, не варта адзінага жаночага воласа. Ды ён не можа нават пераканана сказаць, што тое, як ён жыве, ёсць жыццё, бо ён жыве як мярцвяк, як труп. Вось у мяне, здаецца, нічога няма за душой. Але я ўпэўнены ў сабе, упэўнены ва ўсім, упэўнены больш за яго, я ўпэўнены ў сваім жыцці і ў сваёй смерці, якая ўжо хутка прыйдзе па мяне. Так, апроч гэтага, у мяне больш нічога няма. Але я, прынамсі, усведамляю гэтую ісціну і не ўнікаю яе. І я меў рацыю, і цяпер маю рацыю, і праўда заўсёды са мной. Я жыў так, а не іначай, хоць мог бы жыць і іначай. І рабіў тое, і не рабіў гэтага. І рабіў так, але не рабіў гэтак. Ну і што з таго? Я нібы ўвесь час чакаў гэтай хвіліны і гэтага золкага ранку, калі майму жыццю нарэшце знойдзецца апраўданне. Нішто, нішто не мае значэння, і мне добра вядома чаму. І яму гэта таксама добра вядома. Скрозь усё маё бязглуздае жыццё, праз бясконцую чараду яшчэ непражытых

дзён да мяне з непраглядных глыбінь маёй будучыні падымаўся няясны і цьмяны подых, гэты подых усё раўнаваў на сваім шляху, ён пазбаўляў сэнсу ўсё, на-канаванае мне праз гады, такія ж нерэальныя, як і тыя, што я пражыў. Што мне да смерці іншых, што мне да матчынай любові, да ягонага бога, да жыцця і лёсу, які людзі нібыта самі сабе выбіраюць, калі ёсць толькі адзін лёс, адзін, і ён сам абірае мяне і, разам са мною, мільярды іншых выбраннікаў, якія называюць сябе, як і ён, маімі братамі. Ці разумее ён гэта нарэшце? Усе вакол — выбраннікі. Няма нікога, каго б не абраў гэты лёс. І ўсіх аднойчы чакае прысуд. Усіх! І яго таксама чакае. Якая розніца, што яго будучь судзіць за забойства, а пакараюць за тое, што ён не плакаў на матчыным пахаванні? Ці ж мае гэта значэнне? Старому Саламано сабака быў не менш дарагі, чым жонка. І тая жанчына, што сядзела ў зале як аўтамат, была настолькі ж ва ўсім вінаватая, як і парыжанка, з якой ажаніўся Масон, ці як Мары, якая хацела, каб з ёй ажаніўся я. Ці ж мае значэнне, што Раймон такі самы мой прыяцель, як Селест, хоць Селест сто разоў лепшы за яго? Ці мае значэнне, што сёння Мары падстаўляе свой рот нейкаму новаму Мёрсо? Ці разумее нарэшце ён, гэты асуджаны, што з непраглядных глыбінь маёй будучыні... Я задыхаўся ад крыку. Але наглядчыкі ўжо вырывалі свяшчэнніка з маіх рук і прыстрашалі мяне. Свяшчэннік, аднак, супакоіў іх. Нейкую хвіліну ён моўчкі глядзеў на мяне. Яго вочы былі поўныя слёз. Ён адварнуўся і выйшаў.

Калі ён знік, да мяне зноў вярнуўся спакой. У страшэннай знямозе я паваліўся на ложка. Па-мойму, я заснуў, бо, калі ачуўся, у твар мне глязелі зоры. Да мяне даляталі ціхія вясковыя гукі. Пахі зямлі, солі і ночы асвяталі мне скроні. Цудоўны спакой за-калыханага летняга змроку хваляю, нібы прыліў, на-паўняў мае грудзі. І ў гэту хвіліну з начнога прадон-

ня над портам завылі сірэны. Яны абвяшчалі, што караблі адплываюць у далёкі свет, які цяпер назаўжды ўжо страціў для мяне значэнне. Упершыню за многія дні я падумаў пра маму. Мне здалося, што я разумею, чаму перад смерцю яна гуляла, нібы зноў пачынае жыццё, і чаму завяла «жаніха». Бо і там, у гэтым прытулку, дзе згасае жыццё, вечар нагадвае кароткі і сумны спачын. У самым канцы жыцця мама мусіла адчуваць сябе вольнай, пазбаўленаю ад усяго і гатоваю перажыць усё зноў. Ніхто, ніхто не меў права плакаць над ёю. І цяпер я таксама, як і яна, адчуваў, што гатовы перажыць усё зноў. Нібы гэты нядаўні гнеў ачысціў мяне ад злосці і пазбавіў астатніх надзей, я зірнуў у начное неба, усеянае зорнымі знакамі, і першы раз расчыніў душу насустрач пяшчотнай абьякавасці свету. І адчуўшы, наколькі ён падобны да мяне, наколькі ён мне па-брацку блізкі нарэшце, я зразумеў, што быў заўсёды шчаслівы і застаюся шчаслівы цяпер. І каб добра ўсё завяршыць, каб адчуць сябе меней самотным, мне заставалася пажадаць, каб у дзень майго пакарання было шмат гледачоў і каб яны сустрэлі мяне ровам нянавісці.

Канец

ПАДЗЕННЕ

Аповесць

Прабачце, пане, вы не палічыце за назоўлівасць, калі я прапаную вам свае паслугі? Бо іначай, баюся, вам не ўдасца згаварыцца з гэтым шаноўным гарылаю, што кіруе лёсам у тутэйшай карчомцы. На жаль, ён размаўляе толькі па-галандску. І калі вы не дазволіце мне растлумачыць яму ваш інтэрас, ён наўрад ці здагадаецца, што вы хочаце выпіць ядлаўцовай гарэлкі. Ну вось, асмелюся спадзявацца, ён мяне зразумеў; тое, як ён кіўнуў галавой, павінна азначаць, што мае довады яго пераканалі. Бачыце? Сапраўды — пайшоў, і нават спяшаецца, але з якою ўмудронаю сталасцю ён гэта робіць! Вам, трэба сказаць, пашанцавала — ён не забурчаў. Бо калі ён хоча адмовіць кліенту, яму досыць буркнуць, і настойваць ужо ніхто не рашаецца. Лічыцца толькі з сваім гуморам — прывілей вялікіх звяроў. Але дазвольце адвітацца, быў вельмі рады вам дагадзіць. О, што вы, што вы, пане, я вам вельмі ўдзячны і з прыемнасцю прыняў бы гэтае запрашэнне, але баюся, што і так ужо надакучыў вам. Вы вельмі прыязны. Што ж, стаўлю свой кілішак побач з вашым.

Ваша праўда, яго маўклінасць проста аглушае. Яна падобна да цішыні вячыхстых лясоў, пагрозлівай, як гармата, зараджаная па самае жарало. Часам мяне здзіўляе, як упарта наш пануры сябар грэбуе цывілізаванымі мовамі. Бо яго ж рамяство — якраз у тым, каб прымаць у гэтым амстэрдамскім бары — які ён, дарэчы, д'ябал ведае чаму, назваў «Мехіка-Сіці» — маракоў з усяго свету. З такім заняткам яго невуцтва, як бы мовіць, не надта стасуецца, вы не лічыце? Уявіце сабе краманьёнца, які трапіў у Вавілонскую вежу! Той, прынамсі, смуткаваў бы па родных мясцінах. А гэты — не, гэты зусім не адчувае сябе ў выгнанні, ён спакойна ідзе сваёю дарогай, яго нічога не абыходзіць. Адзін з тых рэдкіх выразаў, якія я чуў ад яго, зводзіўся да таго, што, маўляў, хочаш — пагаджайся, не хочаш — не мяшайся. З чым трэба пагаджацца, у што не мяшацца? Тут наш сябар, несумненна, меў на ўвазе самога сябе. Прызнаюся, мяне заўсёды вабілі такія натуры, нібыта высечаныя з суцэльнай глыбы. Калі паводле прафесіі ці прызвання шмат разважаеш пра людзей, здараецца часам адчуваць пэўную настальгію па прыматах. Ужо ў іх не было прыхаваных думак.

Праўда, у нашага гаспадара, хоць ён і сам толькі цьмяна здагадваецца пра гэта, але такія ўсё ж маюцца. У яго, ведаецца, вельмі недаверлівы нораў, а ўсё таму, што ён абсалютна нічога не разумее, што пры ім кажуць. Адсюль і такая пахмурна-паважная пыса — нібы ён, прынамсі, займеў падазрэнне, што ў чалавечым грамадстве не ўсё ідзе гладка. Калі ў чалавека такі настрой, з ім не надта лёгка гутарыць пра тое, што не тычыцца яго рамяства. Дарэчы, зірніце на тую сцяну, углыбіні,— бачыце, над самай яго галавой квадрат, нібы там вісела карціна. А там, сапраўды, раней вісела карціна, і вельмі цікавая, сапраўдны шэдэўр. Дык вось, я быў сведка таго, як тутэйшы гаспадар яе набыў і як потым збыў. У абодвух выпадках гэта ра-

білася з аднолькавай падазронасцю, пасля некалькіх тыдняў перадумвання і перажоўвання. З гэтага пункту погляду грамадства, трэба прызнаць, крыху папсавала некранутую прастату ягонай натуры.

Заўважце, я зусім не папракаю яго. Я нават паважаю ў ім гэтую абгрунтаваную недаверлівасць і з ахвотаю падзяліў бы яе, каб мне не замінала, як вы самі маглі пераканацца, мая прыродная таварыскасць. На жаль, я балбатун і вельмі лёгка сыходжуся з людзьмі. Праўда, я ўмею трымаць прыстойную дыстанцыю, але каб пазнаёміцца, любы выпадак лічу прыдатным. Калі я жыў у Францыі, я не мог прамінуць ніводнага разумнага чалавека, каб адразу не наладзіць з ім сяброўскіх зносін. Ага, як бачу, вам крыху не прывычны гэты дзіўны выраз? Што ж, прызнаюся, ёсць у мяне слабасць да такіх выслоў'яў, як і да ўсякіх моўных выкрутасаў наогул. І я сам папракаю сябе за гэтую слабасць, паверце. Я, зрэшты, выдатна разумею, што густ да тонкай бялізны зусім не абавязкова азначае, што ў вас брудныя ногі. І ўсё-ткі! Вычварны стыль, як і кужаль, вельмі часта хавае каросту. Адзінае, чым я суцяшаю сябе — што і нягеглыя мямлі таксама не чысцейшыя за нас, гаваруноў. О, вядома, возьмем яшчэ па кілішку.

Вы доўга будзеце ў Амстэрдаме? Прыгожы горад, праўда? Чароўны? Вось слоўца, якога я даўно ўжо не чуў. Бадай, з тых часоў, як пакінуў Парыж, а колькі ўжо мінула! Але ў сэрца свая памяць, і я не забыў нашай мілай сталіцы, яе набярэжных над Сенай. Парыж! Чысты міраж, бліскучая дэкарацыя, у якой рухаюцца і жывуць чатыры мільёны чалавечых істот. Ужо пяць, паводле апошняга перапісу? Што ж, і гэтыя хутка народзяць сабе малых. Мяне гэта не здзівіць. Мне заўсёды здавалася, што ў нашых суайчыннікаў дзве непазбыўныя страсці: юрыць і мысліць. Дзе папала і калі папала, як той казаў. Але не будзем іх за

гэта судзіць: яны не адны, уся Еўропа такая. Я часам уяўляю сабе, што скажуць пра нас будучыя гісторыкі. Ім хопіць адной фразы, каб апісаць сучаснага чалавека: ён юрыў і чытаў газеты. І гэтую ёмістай фармулёўкай, асмелюся далажыць, будзе сказана ўсё.

Галандцы? О не, яны зусім не такія сучасныя. У іх надта многа вольнага часу. Ды вы самі зірніце. Што яны робяць? Ну, вунь тыя паны, напрыклад, жывуць коштам тых вунь кабет. Але ўсе яны, вядома — і самцы, і самкі, — дужа буржуазныя людзі, яны прыходзяць сюды ад прагі да таямнічага. Альбо проста ад дурасці. Іначай кажучы — ад лішку ці браку ўяўлення. Часам гэтыя імасці забаўляюцца ножыкам ці рэвальверам, але не думайце, што ім гэта так ужо трэба. Гэтага патрабуе роля, вось і ўсё, і яны паміраюць ад страху, выпускаючы астатні набой. І ўсё ж я лічу іх болей маральнымі за тых, хто забівае паціху, у сям'і, бярэ бліжніх на змор. Вы не заўважалі, што наша грамадства выдатна прыстасавана да такога роду знішчэння? Вы, натуральна ж, чулі пра тых дробненькіх рыбак, што жывуць у бразільскіх рэках: яны тысячамаі кідаюцца на неабачлівага плыўца і ўраз абгрызаюць яго сваімі вострымі зубкамі, пакідаючы адзін голы шкілет. Што ж, так ужо яны створаны, такі ў іх лад. «Хочаце жыць чыста? Як усе?» Вы кажаце — вядома, натуральна. Як тут скажаш — не. «Добра. Зараз мы вас абгрызём. Вось вам работа, вось вам сям'я, вось — арганізаваны адпачынак». І вострыя зубкі кідаюцца на цела — і да касцей, да касцей. Але я не маю рацыі. Трэба казаць: не яны — мы так створаны. Гэта наш лад жыцця: галоўнае — хто каго абгрызе першы.

Ну вось, нарэшце нясуць нам нашую ядлаўцоўку. Каб вам добра жылося! Ага, вы бачылі — наш гарыла разявіў рот, ён назваў мяне доктарам. У гэтых краях усе дактары. Ці прафесары. Галандцы любяць паваяжаць — праз сваю дабрыню ці праз сціпласць. Зласлі-

васць, прынамсі, у іх зусім не нацыянальная рыса. А я, дарэчы, не ўрач. Да прыезду сюды, калі вас гэта цікавіць, я працаваў адвакатам. А цяпер вось — судзя-пакаяльнік.

Але дазвольце ж назваць сваё імя: Жан-Батыст Кляманс, ваш пакорны слуга. Рады пазнаёміцца. У вас тут, несумненна, нейкія справы? Амаль што? Выдатны адказ! І галоўнае — слушны, бо мы ўсе і ва ўсім усяго толькі «амаль што». Паслухайце, дазвольце я згуляю з вамі ў дэтэктыва. Вы амаль што майго ўзросту, у вас спрактыкаванае вока саракагадовага чалавека, які амаль што ўсё паспеў зведаць у жыцці, вы амаль што добра апрануты — ці менавіта так, як у нас апранаюцца ўсе, — і нарэшце, у вас гладкія, дагледжаныя рукі. Значыць... значыць, вы — буржуа, амаль што! І буржуа вытанчаны! Вам непрывычны мае выкручатыя фразы? Што ж, гэта толькі двойчы даказвае вашу высокую культуру, бо, па-першае, вы ўсё-ткі разумееце іх сэнс, а па-другое, яны вас абураюць. І нарэшце, хваліцца не буду, але, па-мойму, я вас зацікавіў, а гэта сведчыць пра пэўную шырыню вашага розуму. Прымаючы ж усё сказанае пад увагу, прыходзім да высновы, што вы — амаль што... Зрэшты, якое гэта мае значэнне? Прафесіі мяне цікавяць меней за секты. Дазвольце, я задам вам пару пытанняў? Калі палічыце іх нясціпнымі — не адказвайце. Вы багаты? Збольшага? Добра. І вы не падзяліліся сваім багаццем з жабракамі? Не. Значыць, вы належыце да тых, каго я называю садукеемі. Праўда, калі вы не чыталі Святога Пісання, вам гэта наўрад ці што скажа. Нешта гаворыць? Дык вы ведаеце Святое Пісанне? Слухайце, вы сапраўды вельмі мяне цікавіце.

Што ж да мяне... Ну, тут ужо мяркуюць самі. Плячыма, ростам і сваім, па агульным прызнанні, лютым тварам я хутчэй нагадваю рэгбіста, праўда? Аднак калі меркаваць па гаворцы, мне нельга адмовіць у пэў-

най вытанчанасці. Поўсць, з якой зрабілі тканіну на маё паліто, састрыглі, відаць, з кароставага вярблюда, затое пазногці ў мяне дагледжаныя. Чалавек я спрактыкаваны, як і вы, але здаюся на вас без ніякай перасцярогі, цалкам давяраючыся толькі вашаму твару. І нарэшце — нягледзячы на свае добрыя манеры і вычварную мову, я сталы наведнік матроскіх бараў у Зэйдыку. Але кінце, можаце не шукаць адказу. У мяне дваістая прафесія, вось і ўсё. Як і ўся мая натура наогул. Я ж вам казаў: я — суддзя-пакаяльнік. Са мною толькі адно проста: у мяне абсалютна нічога няма. Праўда, раней я быў багаты, але не, я не дзяліўся сваім багаццем з іншымі. Пра што гэта сведчыць? Што я быў такі самы садукей, як і вы... О! Чуеце — сірэны ў порце? Сёння ноччу будзе туман над Зэйдэрзее.

Вы ўжо збіраецеся? Прабачце, калі затрымаў. З вашага дазволу я за ўсё заплачу сам. У «Мехіка-Сіці» вы мой госць, і мне вельмі прыемна вас пачаставаць. Вядома, заўтра я таксама буду тут, як, зрэшты, і ў любы іншы вечар. З удзячнасцю прыму вашае запрашэнне. Кудой вам ісці?.. Ну-у... Але, калі не палічыце за назойлівасць, я правяду вас да порта? Так будзе прасцей за ўсё. Адтуль вам застанецца абагнуць жыдоўскі квартал, і вы выйдзеце на тых чароўных вулачкі, дзе бегаюць трамваі, поўныя кветак і аглушальнай музыкі. На адной з іх — яна называецца Дамрак — ваш гатэль. Не, не, толькі пасля вас, прашу. А я, дарэчы, жыву ў жыдоўскім квартале — прынамсі, так ён называўся, пакуль яго не падчысцілі нашыя браты-гітлераўцы. Вось ужо дзе пашчыравалі! Семдзесят пяць тысяч яўрэяў вывезена ці забіта на месцы — як той казаў, чысценька падмялі! Мяне захапляе такая руплівасць, такая цярплівая метадычнасць. Калі не маеш характару, трэба выпрацаваць у сябе, прынамсі, нейкую метуду. Тут яна, бяспрэчна, зрабіла цуды, і вось я жыву на месцы аднаго з самых вялікіх злачын-

стваў у гісторыі. Мусіць, якраз гэта дапамагае мне разумець нашага гарылу і прычыны яго недаверлівасці? Дзякуючы гэтаму я магу змагацца з сваёю прыроднаю схільнасцю, да ўсіх ставіцца спагадна. Калі я бачу новы твар, нехта крычыць ува мне: «Цішэй. Небяспека!» І нават калі мяне вабіць да каго-небудзь неадольна, я па-ранейшаму пільны.

Ведаеце, падчас адной карнай экспедыцыі ў нашай вёсцы нямецкі афіцэр вельмі ласкава папрасіў старую кабету, каб яна сама выбрала, каторага з яе двух сыноў расстраляць як заложніка. Каб сама выбрала — вы ўяўляеце? Гэтага? Не — таго. І потым глядзець, як яго павялі. Не будзем кідацца ў крайнасці, але, паверце, у гэтым свеце ўсё магчыма. Я ведаў, аднаго крыштальна чыстага чалавека, які ўсім сваім нутром не прызнаваў недаверу. Гэта быў пацыфіст, прыхільнік неабмежаванай чалавечай свабоды, ён любіў непадзельнай любоўю ўсё чалавецтва і ўсіх звяроў на зямлі. Выбраная душа, гэта ўжо пэўна! І вось, калі пачаліся сучасныя рэлігійныя войны ў Еўропе, ён падаўся на вёску. І на парозе сваёй хаты напісаў: «Адкуль бы вы ні прыйшлі, уваходзьце, вы тут — жаданыя госці!» Хто ж, на вашу думку, адгукнуўся на гэта ласкавае запрашэнне? Фашысцкія памагатыя. Яны ўвайшлі да яго, як у сваю хату, і выпусцілі яму кішкі.

О, прабачце, пані! Зрэшты, яна нічога не зразумела. А як людна, га? І гэта нягледзячы на тое, што ўжо позна і некалькі дзён бесперастанку лье дождж. На шчасце, ёсць ядлаўцоўка, адзіны светлы праменьчык у гэтым змроку. Вы адчуваеце, як яна запальвае ў вас свой залаціста-жоўты агонь? Люблю вось так, вечарамі, хадзіць па горадзе і адчуваць, як ядлаўцоўка грэе мне кроў. Часам я магу хадзіць цэлую ноч і ўсё думаю, мару. Ці размаўляю сам з сабой. Вось як цяпер, ваша праўда. Але баюся, я вас ужо натаміў? Дзякуй, вы вельмі ласкавы. Я, ведаеце, увесь перапоўнены, до-

сыць разявіць рот, і словы цякуць, цякуць... Бадай, мяне натхняе гэта краіна. Я люблю гэты люд, што кішыць на тратуарах, заціснуты ў вузкай прасторы паміж каналаў і дамоў, абложаны з усіх бакоў туманам, настылай зямлёй і морам, над якім падымаецца пара, як над лугаванай вадой. Я люблю яго за тое, што ён таксама дваісты. За тое, што ён тут і недзе вельмі-вельмі далёка.

Праўда-праўда! Не верыце? Вы, пэўна, бачыце, як важка яны ступаюць па гэтым брудным бруку, як грузна плішчуцца між сваіх дробных крам, заваленых залачонамі селядцамі і каштоўнасцямі колеру апалага лісця, і думаеце, што ў гэты вечар яны тут? Значыць, вы — як усе. Вы прымаеце гэтых слаўных людзей за племя сіндыкаў і гандляроў, якія лічаць свае грошы, спадзеючыся на вечнае жыццё, і робяцца лірыкамі адно тады, калі надзяюць капялюш з шырокім брылём, каб крыху павучыцца анатоміі. Але вы памыляецеся. Яны сапраўды праходзяць побач з намі, але зірніце, дзе іх галовы: яны там, у гэтай неонавай смуге, што пахне ядлоўцам і мятай, спускаючыся з чырвоназялёных шыльд. Галандыя — гэта сон, пане, залацісты, смужлівы сон, больш залацісты ўначы, болей смужлівы ўдзень, але і ўдзень і ўначы ён населены Лаэнгрынамі — вось такімі, як гэтыя, што летуценна коцяць на сваіх чорных веласіпедах з высокімі рулямі — бы на жалобных лебедзях, што безупынна кружаць па ўсёй краіне, уздоўж каналаў і марскіх берагоў. Яны мрояць, ахунутыя ў мядзяную смугу, дрымотна кружацца на месцы і шэпчуць свае малітвы ў залатым туманным фіміяме. Яны ўжо не тут. Яны — за тысячы кіламетраў, на дарозе да далёкага вострава Явы. Яны моляцца гэтым вычварным інданезійскім бажкам, якімі ўпрыгожаны ўсе іх вітрыны, гэтым бажкам, якія лунаюць цяпер па-над намі, раней чым учэпяцца, нібы раскошныя малпы, за нейкую шыльду ці ступеньчаты дах, каб

нагадаць гэтым самотным каланістам, што Галандыя — не толькі гандлёвая Еўропа, але і мора — мора, якое вядзе да Сіпанга і да тых астравоў, дзе людзі па-міраюць звар'яцелыя ад шчасця.

Але я зноў даю сабе волю, бачыце — зноў пачынаю абараняць. Ужо прабачце, калі ласка. Што зробіш, прывычка, васпане, прызванне! І апроч таго, мне вельмі хочацца растлумачыць вам, у чым дух гэтага горада, у чым сутнасць рэчаў наогул! Бо гэтая сутнасць — тут, вакол нас. Вы заўважылі, што канцэнтрычныя каналы ў Амстэрдаме нагадваюць колы пекла? Буржуазнага пекла, вядома, населенага кепскімі снамі. Калі падыходзіш да яго звонку і пачынаеш праходзіць колы адно за адным, то заўважаеш, як жыццё з яго зладействамі паступова гусцее, змрачнее на вачах. Тут мы ў апошнім коле. У коле тых, хто... Га! Дык вы ведаеце? Халера, вас сапраўды не так лёгка класіфікаваць. Значыць, вы разумееце, чаму я кажу, што менавіта тут сканцэнтравана сутнасць усіх рэчаў, хоць мы на самым ускрайку кантынента. Чулівы чалавек разумее такія дзівацтвы. Ва ўсякім выпадку чытачы газет і юрліўцы не могуць пранікнуць далей, ім гэта — край. Яны сцякаюцца сюды з усіх куткоў Еўропы і спыняюцца на палінялым пяску вакол гэтага марскога заліва. Яны прыслухоўваюцца да сірэн, марна імкнуцца ўбачыць абрысы караблёў у тумане і потым зноў брыдуць уздоўж каналаў, да сябе. Прамоклыя пад дажджом, здранцвелыя ад холаду, яны заходзяць у «Мехіка-Сіці», каб на ўсіх мовах свету папрасіць шклянку ядлаўцоўкі. Тут я іх і чакаю.

Ну што ж, да заўтрага, мілы пане і дарагі мой сучасны. Не-не, цяпер вы лёгка знойдзеце дарогу, дазвольце развітацца каля гэтага моста. Уначы я ніколі не хаджу па мастах. Такі ўжо даў зарок. Уявіце, што некаму раптам узбрыдзе кінуцца ў ваду! Тут адно з двух: або вы кідаецеся за ім — а пасля гэтага такой

халоднай парой нічога добрага чакаць не даводзіцца,— або праходзіце міма, і тады ўспамін пра ўсплёск над вадой выклікае ў вас часам нейкую дзіўную ламоту ў спіне. Ну, дабранач! Што? Вас цікавіць, што гэта там за кабеты за шыбамі? Гэта сон, пане, прыемны сон за невялічкую ўзнагароду, вандроўка да Індыі! Гэтыя паненкі пахнуць духмянымі прыправамі ўсходніх краін. Вы заходзіце, яны захінаюць шторы, і плаванне пачынаецца. Багі сыходзяць да аголеных цел, міма плывуць астравы, звар'яцелыя, увянчаныя раскудлачанымі на ветры пасмамі высачэзных пальм... Вы паспрабуйце.

Што такое суддзя-пакаяльнік? Ага! Як бачу, я вас заінтрыгаваў. Але паверце, я зрабіў гэта без ніякага злага намеру і гатовы цяпер жа ўсё растлумачыць. У пэўным сэнсе, гэта нават уваходзіць у мае абавязкі. Але спачатку — некалькі фактаў з майго жыцця, яны дапамогуць вам лепей зразумець мой расказ.

Некалькі год назад я быў адвакатам у Парыжы і, далібог, даволі вядомым. Я, зразумела, не назваў вам свайго сапраўднага імя. У мяне была тады спецыялізацыя: высакародныя справы. Удовы і сіроткі, як гэта называюць, хоць я, напрыклад, не надта разумею — чаму? Бо ёсць такія хіжыя ўдовы і злачынныя сіроткі, што другіх такіх пашукай. Але досыць мне было ўчуць, што ад падсуднага хоць крыху патыхае ахвярай, як рукавы самі ўзляталі над маёй галавой. Ды як! Божа, гэта была сапраўдная навальніца! Здавалася, само маё сэрца трапеча ў гэтых рукавах, і багіня правасуддзя спіць са мной у адным ложку. Я ўпэўнены, што вас захапіла б дакладнасць маіх інтанацый, шчырае хваляванне, пераканаўчасць, імпат і стрыманае абурэнне, якія гучалі ў маіх абарончых прамовах. Прырода не абдзяліла мяне фізічна, і высакародныя

манеры даваліся мне без намаганняў. Апроч таго, мяне заўсёды падтрымлівалі два шчырыя пачуцці: задавальненне ад таго, што я змагаюся за справядлівасць, і інстынктыўная пагарда да суддзяў наогул. Пагарда гэтая, зрэшты, была, можа быць, не такая ўжо інстынктыўная. Цяпер я ведаю, што ў яе былі свае падставы. Але збоку яе хутчэй можна было прыняць за падсвядомую страсць. Бо пакуль што, прынамсі, нельга сказаць, што суддзі ўжо непатрэбныя, праўда? І ўсё ж я не мог зразумець, як гэта чалавек можа выбраць сабе прафесію такі дзіўны занятак. Я дапускаў гэта, бо бачыў, што такая рэальнасць, але дапускаў не болей, як існаванне саранчы. З тою розніцай, што набегі прастакрылых не прыносілі мне ні шэлага, а спрэчкі з пагарджанымі мною людзьмі дазвалялі зарабіць на хлеб.

Дык вось, я абараняў справядлівасць, і гэтага было досыць для майго душэўнага спакою. Усведамленне сваёй праўды, задавальненне тым, што ты маеш рацыю, і радасць, што можаш сябе паважаць, васпане, гэта тыя магутныя спружыны, якія дазваляюць нам высока трымаць галаву і смела рушыць наперад. І наадварот, калі вы пазбавіце людзей гэтых пачуццяў, вы ператворыце іх у шалёных сабак. Колькі злачынстваў зроблена толькі праз тое, што чалавек быў болей няздольны вытрываць сваёй несправядлівасці! Некалі я ведаў аднаго прамыслоўца, у якога была цудоўная жонка. Усе захапляліся ёю. А ён — ён здраджваў ёй. Гэты чалавек літаральна шалеў ад таго, што быў вінаваты, ад таго, што не мог ні дастаць, ні хоць бы выдаць самому сабе пасведчанне ў сваёй дабрачыннасці. І чым больш яго жонка выяўляла сваю бездакорнасць, тым больш ён шалеў. Нарэшце пачуццё сваёй віны зрабілася яму невыносным. І што ж, вы думаеце, ён зрабіў? Перастаў здраджваць? О не! Ён забіў яе. Менавіта праз гэта мы з ім і пазнаёміліся.

Але становішча ў мяне было болей зайздроснае. Не толькі таму, што я не рызыкаваў прыстаць да лагэру злачынцаў (у мяне, напрыклад, не было ніякіх шанцаў забіць сваю жонку, бо я быў нежанаты), але і таму, што я станавіўся на іх абарону — з адною ўмовай, што яны мусілі быць сапраўдныя забойцы, як бываюць, скажам, сапраўдныя дзікуны. Сама манера, з якою я вёў такую абарону, прыносіла мне вялікае задавальненне. У сваёй прафесійнай дзейнасці я быў абсалютна беззаганны. Я не толькі, што само сабой зразумела, ніколі не браў хабару, я ніколі не апускаўся ні да якіх махінацый. І што здараецца яшчэ радзей, я ніколі не ліслівіў ні перад журналістамі, прыхільнасць якіх магла б мне паспрыяць, ні перад чыноўнікамі, дружба з якімі была б мне карыснай. Двойчы ці тройчы мне выпадала шчаслівая магчымасць дастаць ордэна Ганаровага Легіёна, але я кожны раз адмаўляўся са сціплаю годнасцю, у якой бачыў сваю сапраўдную ўзнагароду. Нарэшце, я ніколі не браў грошай у бедных і ніколі не крычаў пра гэта ўсім і ўсюды. Але не думайце, мілы пане, што я кажу ўсё гэта, каб пахваліцца. Тут маёй заслугі няма: мяне заўсёды смяшыла тая прагнасць да славы, якая замяніла ў нашым грамадстве пачуццё свайго гонару. Я цэліў вышэй. І хутка вы ўбачыце, што ў дачыненні да мяне гэта даволі трапны выраз.

Ды мяркуйце хоць бы па маёй задаволенасці. Я быў зачараваны сваёю натурай, а ўсе мы ведаем, што якраз у гэтым і ёсць шчасце, хоць часам, дзеля ўзаемнага супакаення, мы ганім гэтую ўцеху і называем яе эгаізмам. Я ж упіваўся ёю, я быў зачараваны, прынамсі, тою часткай сваёй натуры, якая так спраўна, так безадмоўна і так чуліва рэагавала на сіротак і ўдоў, што з цягам часу разраслася і запанавала над усім маім жыццём. Мне, напрыклад, было невыказна прыемна пераводзіць сляпых цераз вуліцу. Калі яшчэ здалёк

я заўважаў нерашучы кіёк, які вагаўся на беразе тратуара, я кідаўся наперад, абганяў усіх, часам усяго на нейкую секунду выпярэджваў ужо працягнутую спачувальную руку, каб мой сляпы не мог пакарыстацца нічыёй іншаю спагадай, апроч маёй, і мяккай, але ўпэўненай рукою вёў яго па пераходзе, мінаючы ўсе перашкоды руху, да ціхай гавані другога тратуара, дзе мы расставаліся з узаемнай удзячнасцю і хваляваннем. Гэтаксама я любіў дагадзіць патрэбнаю даведкай незнаёмаму прахожаму на вуліцы, падаць запалкі, падвесці цяжкую каляску ці падштурхнуць раптам заглухлы аўтамабіль, я заўжды купляў газеты ў членаў Арміі грамадскага ратунку ці кветкі ў старой гандляркі, хоць ведаў, што яна іх крадзе на Манпарнасаўскіх кладах. Я любіў — ах, гэта нават цяжка выказаць! — як я любіў даваць міласціну! Адзін мой прыяцель, сапраўдны хрысціянін, прызнаваўся, што першае пачуццё, якое ён адчувае, калі бачыць, як да яго дзвярэй ідзе жабрак, — пачуццё прыкрасці. У мяне ж было нешта горшае: я трыумфаваў! Але пакінем гэта.

Пагаворым лепей пра маю далікатнасць. Яна была агульна прызнаная і бяспрэчная. Мая ветласць, сапраўды, несла мне адны ўцехі. Калі ранкам мне шчасціла саступіць сваё месца ў аўтобусе або ў метро таму, хто меў у гэтым патрэбу, калі я мог падняць аброненую старой кабетай рэч і вярнуць ёй яе з сваёй звычайнаю ўсмяшкай ці проста — саступіць таксі таму, хто, можа быць, спяшаўся болей за мяне — увесь мой дзень асвятляўся гэтаю ўдачай. Трэба сказаць, мяне радавалі нават тыя дні, калі баставаў гарадскі транспарт, бо тады ў мяне ўзнікала магчымасць падсадзіць у сваю машыну некалькі няшчасных суайчыннікаў, якія тлуміліся на прыпынку, не ведаючы, як ім дабрацца дадому. Адаць сваё крэсла ў тэатры, каб дазволіць каханаму сесці побач з каханай, пакласці ў

вагоне валізку маладзенькай дзяўчыны на паліцу, за надта высокую ёй,— усе гэтыя і падобныя подзвігі я рабіў часцей за другіх, таму што пільней лавіў кожны выпадак і таму што яны дарылі мне большую асалоду.

Мяне лічылі за чалавека шчодрога і велікадушнага, і я сапраўды быў такі. Я многа ахвяраваў як на грамадскіх пачатках, так і па прыватных матывах. І я ніколі не шкадаваў, калі мне трэба было расстацца з нейкаю рэччу або пэўнаю сумай грошай. Наадварот — я знаходзіў у гэтым трывалыя ўцехі, не самай меншай з якіх была лёгкая меланхолія, што нараджалася ўва мне, калі я прадбачыў бясплённасць сваіх дароў і верагодную няўдзячнасць, якую яны напаткаюць. Я настолькі любіў даваць, што ненавідзеў, калі гэта трэба было рабіць з нейкага абавязку. Педантычнасць, дакладнасць у справах, што маюць дачыненне да грошай, мяне заўжды прыгняталі, і я падпарадкоўваўся ім з вялікаю прыкрасцю. Я хацеў адчуваць сябе адзіным гаспадаром сваёй дабрадзейнасці.

Усё гэта, вядома, толькі дробныя штрыхі да маёй біяграфіі, але яны дапамогуць вам зразумець, якую трывалую асалоду я знаходзіў у сваім жыцці і асабліва ў сваёй прафесіі. Быць, напрыклад, перастрэтым у калідоры Палаца правасуддзя жонкай якогась падсуднага, якога ты абараняў толькі ў імя справядлівасці або праз шкадаванне, што значыць — бясплатна; пачуць, як гэтая кабета лапоча, што нічым, далібог, нічым нельга выказаць, якую паслугу зрабіў ты іх сям'і; адказаць, што іначай і быць не магло, любы іншы зрабіў бы таксама, прапанаваць нават грашовую дапамогу на першыя цяжкія дні, а потым рэзка спыніць яе сардэчныя падзякі, каб захаваць іх чыстае гучанне, пацалаваць нябозе ў руку і сціпла знікнуць — гэта, паверце, шаноўны пане, і ёсць дасягнуць той вышыні, на якую вульгарная прагнасць да славы не здольная, гэта

значыць — узбіцца на тыя вяршыні, дзе дабрачын-насць жывіцца ўжо толькі самою сабой.

Але спынімся на гэтых вяршынях. Вы цяпер разумеце, што я хацеў сказаць, калі гаварыў, што цэліў вышэй. Я меў на ўвазе менавіта гэтыя вяршыні — адзіныя, на якіх я мог жыць. Сапраўды, мне пачувалася добра толькі тады, калі я быў на вышыні. Нават у самых нязначных жыццёвых сітуацыях я адчуваў патрэбу быць вышэй. На аўтобусе я любіў ездзіць больш, як на метро, на брычцы — больш, як на таксі, жыць на верхнім паверсе мне падабалася больш, як на ніжнім. Я быў вялікі аматар спартыўных самалётаў, любіў, каб усё неба было адкрыта над маёй галавой, і на параходах заўсёды гуляў на верхнім памосце. Я ўнікаў цяснін у гарах, лез на перавалы, на ўзгор'і, а калі і пагаджаўся на раўніну, дык яна мусіла быць, прынамсі, высакагорная. Каб мне па волі лёсу давялося выбіраць паміж прафесіямі токара і страхара, будзьце спакойны, я выбраў бы стрэхі і не адчуваў бы галавакружэння. Складны, сутарэнні, бездані, пячоры абуджалі ўва мне жах. Я нават адчуваў нейкую асаблівую нянавісьць да спелеолагаў, якія мелі нахабства друкаваць свае артыкулы на першых палосах газет. Іх поспехі выклікалі ў мяне агіду. Імкненне залезці пад зямлю на глыбіню ў восемсот метраў з рызыкай, што табе зацісне галаву ў нейкай каменнай лёсе (ці «сіфоне», як кажуць гэтыя ўтрапёныя вар'яты), здавалася мне подзвігам, вартым людзей з ненармальнай, хваравітаю псіхікай. У гэтым было нешта заганае.

Зусім іншае — натуральная тэраса на скале вышыняю ў пяцьсот — шэсцьсот метраў, над морам, што плёскаецца ўнізе, залачонае сонцам. Тут мне заўжды дыхалася лёгка, асабліва калі я быў адзін, над усім чалавечым мурашнікам. Я добра тады разумеў, чаму ўсе вялікія казані, прароцтвы і цуды рабіліся на вяршынях. Па-мойму, чалавек не здольны мысліць у скле-

пе ці ў вязніцы (хіба што яна будзе на вежы, адкуль відзён увесь абшар); там не мысляць — там пакрываюцца цвіллю. І я выдатна разумеў таго чалавека, які, пастрыгшыся ў манахі, убачыў, што акно ў яго келлі выходзіць не на шырокі краявід, а на глухую сцяну, і адразу скінуў з сябе клабук. Што ж да мяне, дык тут ужо можаце быць упэўнены — я не цвіў. Штогадзіны, штодня, сам-насам і на людзях я караскаўся да вяршыні, я запальваў там зырккі агонь і прыслухоўваўся да радасных прывітальных крыкаў, што несліся знізу. Вось так я цешыўся жыццём і сваёй дасканаласцю.

Мая прафесія, на шчасце, спрыяла майму імкненню да вяршынь. Яна пазбаўляла мяне горкай крыўды на маіх блізкіх, якім я заўсёды рабіў паслугі, але нічога не быў вінен. Яна ставіла мяне вышэй за суддзяў, якіх я сам судзіў у сваю чаргу, і вышэй за падсудных, якіх я прымушаў быць мне ўдзячнымі. Заўважце, шаноўны, што сам я жыў бяскарна. Мяне не датычыў ніякі прысуд, мяне наогул не было на судовым памосце — я лунаў недзе там, пад скляпеннем, як багі ў антычным тэатры, якіх адмысловай машынай спускалі, каб надаць дзеі патрэбны кірунак і сэнс. Урэшце, жыць на вяршыні — пакуль што адзіны сродак, каб цябе заўважыла і ўшанавала як мага большая колькасць людзей.

Некаторыя з маіх мілых злачынцаў ішлі на забойства, кіруючыся менавіта гэтаю думкай. Чытанне газет у тым незайздросным становішчы, у якім яны былі, вядома, давала ім слабае суцяшэнне. Як і большасць людзей, яны не маглі болей вытрываць сваёй невядомасці і з такой нецярплівасцю імкнуліся хутчэй быць заўважанымі, што часам гэта штурхала іх на сумныя крайнасці. Каб зрабіцца вядомым, увогуле, досыць забіць кансэржку ў сваім пад'ездзе. Але, на няшчасце, гэта хутка мінулая слава, бо — надта ўжо многа кансэржак сапраўды заслугоўваюць і дастаюць

нож у спіну. Толькі злачынства стала трымае галоўную ролю на сцэне, а злачынца — злачынца ўзнікае на ёй на імгненне, і адразу падмяняецца іншымі. І за такі кароткі трыумф яму даводзіцца нарэшце вельмі дорага заплаціць. А вось абарона нашых няшчасных шукальнікаў славы прыносіла мне якраз сапраўдную вядомасць, прычым у той жа час і ў тым самым месцы, але намнога болей эканамічнымі сродкамі. Гэта натхняла мяне рабіць усе вартыя ўхвал намаганні, каб яны заплацілі як мага меней; бо часткова яны плацілі і за мяне. Шчырае абурэнне, талент і гарачыя пачуцці, якімі я шчодро аздабляў свае прамовы, былі той кампенсацыяй, якая пазбаўляла мяне ўсякіх даўгоў перад імі. Суддзі каралі, асуджаныя выкуплялі сваю віну, а я, свабодны ад усіх абавязкаў, бяскарны і непадсудны, — лунаў на волі, асветлены райскім праменнем.

Ну сапраўды, пане, ці ж гэта не рай — такі непасрэдны кантакт з жыццём? А я жыў менавіта так. Вучыцца жыць мне не даводзілася ніколі. Тут мне ўсё было ясна ад самага нараджэння. Ёсць людзі, у якіх галоўная праблема — унікнуць падобных да сябе ці, прынамсі, неяк ужыцца з імі. У мяне ж ужыўліваць была прыроджаная якасць. Калі трэба, я мог быць маўклівы, калі трэба — па-сяброўску гаваркі, я мог паводзіць сябе бесцырымонна або паважна, але заўсёды трымаўся так, як вымагалі таго абставіны. Таму папулярнасць мая расла і буйнела, і я ўжо збіўся з ліку сваіх перамог у самых розных кампаніях. Я быў даволі прыгожы з твару, лічыўся за нястомнага танцора і сціплага эрудыта, любіў адначасова і жанчын, і правасуддзе — што, паміж іншым, не так ужо лёгка спалучаць, — я займаўся самымі рознымі відамі спорту, цікавіўся выяўленчым мастацтвам, паэзіяй, музыкай, карацей кажучы... тут я мушу спыніцца, каб вы не западозрылі мяне ў самалюбаванні. Але ўсё-такі,

уявіце сабе мужчыну ў росквіце сілы, поўнага здароўя і шчодра надзеленага самымі рознымі талентамі, аднолькава добра спрактыкаванага і з пункту погляду фізічнага, і інтэлектуальнага, які не ведае, што такое бяссонніца, і цалкам задаволены сабой, але выяўляе гэта адно праз сваю шчырую таварыскасць да іншых. Вы мусіце пагадзіцца, што нават пры ўсёй сціпласці я маю права сказаць, што жыццё ў мяне складвалася ўдала.

Сапраўды, мала хто жыў такім натуральным жыццём, якім жыў я. Я прымаў яго такое, як яно ёсць, цалкам, не адмаўляючыся ні ад яго дзівацтваў, ні ад яго вялікасці, ні ад яго рабскіх абавязкаў. У прыватнасці, усё плоцевае і матэрыяльнае, ці, карацей кажучы, — усё тое, што належыць да фізічнай сферы жыцця і так часта бянтэжыць ці вядзе да разгубленасці многіх людзей у іх каханні або адзіноце, прыносіла мне заўжды толькі ўцехі. Але я не быў сляпым рабом свайго цела. Яно было натуральнай, неадрыўнаю часткай майго існавання. Усё ўва мне было гарманічна, і мая спакойная, разважная ўпэўненасць у сабе перадавалася людзям, якія часам прызнаваліся, што гэта дапамагае ім жыць. Многія імкнуліся са мной пазнаёміцца. А пазнаёміўшыся, часта лічылі, што недзе ўжо мяне бачылі. Жыццё, яго дары і людзі самі ішлі мне насустрэчу, і я прымаў гэтую пашану з дабрадушнаю гордасцю. Праўда ж, я жыў настолькі паўнакроўна і беззаганна, што нават лічыў сябе крыху звышчалавекам.

Я нарадзіўся ў паважанай, але зусім нязнатнай сям'і (мой бацька быў афіцэр), але, мушу прызнацца, часам, прачынаючыся на світанку, я адчуваў сябе прынцам ці нейкім стварэннем ад бога. Гэтае пачуццё, заўважце, тлумачылася зусім не маёю ўпэўненасцю, што я разумнейшы за ўсіх. Такая ўпэўненасць, зрэшты, нічога не варта, бо яе падзяляюць нямала бяз-

глуздых тупіц. Не, у мяне ўсё было іначай, я быў такі задаволены, што лічыў — мне нават няёмка прызнацца, — я лічыў сябе божым выбраннікам. Але, выбраннікам, адзіным з усіх, каму лёсам наканаваны трывалы і вечны поспех. Гэтым, увогуле, і тлумачылася мая сціпласць. Я не дазваляў сабе прыпісаць гэты поспех толькі сваім заслугам, я не мог дапусціць, каб спалучэнне такіх разнастайных і часам супярэчлівых якасцей у адным чалавеку было вынікам звычайнага выпадку. І таму, калі я і жыў сярод шчасця, я адчуваў, што яно мне дазволена, калі так можна сказаць, загадам ад неба. Калі ж цяпер я вам скажу, што не меў ніякай прыхільнасці да рэлігіі, вы яшчэ лепей убачыце, наколькі дзіўнае і незвычайнае было такое перакананне. Так ці інакш, было яно звычайнае ці не, але яно доўга дапамагала мне ўзвышацца над усімі дробязямі жыцця. Я лунаў, літаральна лунаў у паднябёснай вышыні цэлымі гадамі, пра якія, па праўдзе сказаць, і цяпер яшчэ захоўваю шкадаванне ў душы. Я лунаў да таго самага вечара, калі... Але не, гэта ўжо зусім іншая гісторыя, і яе трэба забыць. Зрэшты, я, можа быць, перабольшваю. Мне паўсюль пачувалася добра, што праўда, то праўда, але я нічым не мог задаволіцца. Кожная здабытая радасць прымушала мяне шукаць новую. Я лётаў са свята на свята, з балю на балю. Здаралася, я танцаваў цэлую ноч і ўсё болей шалеў ад людзей і жыцця. І часам, вельмі позна ўначы, сярод скокаў, на лёгкім падпітку, калі я адчуваў сябе ўжо зусім раскавана і ахунаўся ў нейкае млявае, радаснае і чароўнае забыццё, мне на імгненне здавалася, што з глыбіні маёй поўнай знямогі да мяне выплывае разгадка ўсіх таямніц і сакрэтаў сусвету. Але назаўтра знямога праходзіла, і разгадка — знікала; усё пачыналася зноў. Вось так я ганяўся за ўцехамі, заўсёды іх здабываў, але ніколі не наталяўся, я не ведаў, дзе мне спыніцца, — да таго самага дня ці, дакладней, ве-

чара, калі раптам абарвалася музыка і пагаслі агні. Той баль, дзе я быў шчаслівы... Але дазвольце, я гукну нашага сябра-прымата. Кіўніце яму ў знак удзячнасці, а цяпер — што галоўнае — выпіце разам са мною, мне вельмі патрэбна вашае спачуванне.

Як бачу, мае словы вас крыху здзіўляюць? Няўжо ў вас ніколі не ўзнікала патрэбы ў нечым спачуванні, у чыёйсьці дапамозе, дружбе? Узнікала, вядома. А я навучыўся задавальняцца адным спачуваннем. Яго прасцей знайсці, і потым — яно ні да чаго не абавязвае. «Паверце, я вам вельмі спачуваю», — кажаце вы, а самі адразу думаеце: «Ну, досыць, цяпер пара заняцца іншымі справамі». Дарэчы, гэта дзяжурныя фразы ў старшыні ўрада: на іх ён не скупіцца ніколі, асабліва пасля нацыянальнай катастрофы. А вось з дружбаў — зусім не так проста. Здабываць яе даводзіцца доўга і цяжка, але калі яна ёсць, яе ўжо нельга пазбыцца, за яе трэба плаціць. Вы толькі не думайце, што вашы сябры будуць званіць вам штовечар, няхай і павінны былі б гэта рабіць — хоць бы дзеля таго, каб даведацца, ці не той гэта вечар, калі вы вырашылі пакончыць жыццё самагубствам ці, можа, проста — хочаце з імі пабачыцца або прагуляцца. Не-не, крыў божа, калі яны і пазвоняць, дык толькі тады, калі вы будзеце не адзін і свет вам будзе здавацца чароўным. А на самагубства — на самагубства яны самі вас падштурхнуць, бо, на іх думку, для вас гэта будзе святы абавязак і найлепшае выйсце. Ратуй нас неба, шануюны пане, каб нашыя сябры былі пра нас такой высокай думкі! Што ж да тых, хто абавязаны нас любіць, — я маю на ўвазе бацькоў і тых, з кім мы павянчаныя (а слова якое, га!), — дык тут зусім іншая песня. Гэтыя заўсёды маюць патрэбнае слова, нават не слова — кулю! Яны вам звоняць так, нібы страляюць з карабіна. І цэляць заўсёды лучна. Вось хто сапраўдныя здраднікі!

Што? Які вечар? Ах, той! Чакайце, я яшчэ дайду, са мною спяшацца не трэба. Зрэшты, усё, што я кажу пра нашых сяброў і крэўных, ужо, пэўным чынам, да тычыцца гэтай гісторыі. Неяк мне казалі пра аднаго чалавека, сябар якога сеў у турму. Дык уявіце сабе, кожны вечар гэты небарака клаўся спаць на падлозе, каб пазбавіць сябе тых выгод, якіх не меў той, каго ён любіў! Скажыце, шанюны, хто будзе спаць на падлозе за вас? Ды ці сам я здольны на гэта? Паверце, я хачу быць здольным, і я буду. Мы ўсе некалі будзем здольныя на гэта, і ў гэтым будзе наш ратунак. Але гэта нялёгка. Нялёгка, бо дружба няўважлівая ці, прынамсі, бяссільная. Яна б і хацела, але не можа. Ці, можа быць, яна не так ужо моцна хоча? Можа быць, мы не так ужо моцна любім жыццё? Вы заўважалі, што толькі смерць абуджае нашы пачуцці? Як мы любім сяброў, што пакінулі нас назаўжды! Як захапляемся мы вялікімі майстрамі, якія ўжо змоўклі на векі, бо іх рот набіты зямлёй! Пахвала тады сама зрываецца ў нас з языка, тая пахвала, якую яны, мабыць, чакалі ад нас усё жыццё. І ведаеце, чаму мы заўсёды больш справядлівыя і зычлівыя да памерлых? Прычына вельмі простая! Перад імі ў нас няма абавязкаў. Яны не абмяжоўваюць нашай свабоды, і мы можам пахваліць іх тады, калі хочам, паміж кактэйлем і мілай каханкай,— калі нам, увогуле, усё роўна рабіць болей няма чаго. Калі ж яны і патрабуюць ад нас чагосьці, дык толькі ўспамінаў, а памяць у нас вельмі кароткая. Мы любім толькі нядаўна памерлых сяброў, пакуль у нас яшчэ жыве свежае хваляванне, пакуль не аціх наш боль — нарэшце, мы любім зноў-такі саміх жа сябе!

У мяне быў адзін сябар, якога я стараўся часцей пазбягаць. Мне з ім было крыху нудна, і потым — ён назаляў мне сваімі маральнымі настаўленнямі. Аднак калі ён апынуўся на смяротным ложы, будзьце спакойны, я адразу ж сядзеў ля яго. Кожны дзень я прыхо-

дзіў да хворага, і ён памёр задаволены мною, паціскаючы мне руку. У адной жанчыны, якая вельмі доўга, але бясплённа заляцалася да мяне, хапіла добрага густу памерці маладой. Колькі месца яна адразу заняла ў маім сэрцы! А ўявіце сабе не простую смерць, а самагубства! Божа літасцівы, во дзе ўздымаецца вэрхал! Бесперастанку звоніць тэлефон, сэрца перапаўняецца, гучаць наўмысна кароткія фразы, поўныя намёкаў, стрыманага болю і нават папрокаў — але-але! — папрокаў самому сабе!

Так ужо створаны чалавек, мілы пане, у яго два абліччы: ён не можа любіць другіх, калі не любіць самога сябе. Паназірайце за сваімі суседзямі, калі ў вашым доме нехта памрэ. Да таго яны сонна марнеюць у сваім нікчэмным жыцці, але вось, раптам, памірае, ну, скажам, напрыклад, дворнік. І адразу ж усе прачынаюцца. Колькі мітусні, пытанняў, жалю! Нарэшце навіна аблятае ўвесь дом, і спектакль пачынаецца. Што вы хочаце, людзям патрэбны трагедыі, гэта дапамагае ім хоць крыху ўзняцца над самімі сабой, гэта іх хмельны напітак. Дарэчы, я не выпадкова завёў гаворку пра дворніка. У нашым доме таксама быў адзін, асоба сапраўды пакрыўджаная богам — заўсёды злосны, да пачварнага пагардлівы і злапомны. Ён мог бы збянтэжыць нават самага памяркоўнага манаха-францысканца. Я ніколі не гутарыў з ім, але адно яго існаванне ўжо псавала мне радасць жыцця. І вось нарэшце ён памёр, і я пайшоў на яго пахаванне. Чаго — скажыце вы мне?

Два дні да хаўтураў былі, зрэшты, вельмі цікавыя. Дворнічыха ляжала хвора я ў сваім адзіным пакойчыку, і труну з целаю нябожчыка паставілі побач з ёю на драўляных козлах. Кожны жыхар мусіў сам забіраць сваю пошту. Усе заходзілі, казалі: «Дзень добры, пані», — слухалі хвалебныя словы ў аднас нябожчыка, на якога няшчасная паказвала рукой, і, узяўшы

свае газеты, знікалі. Вы хочаце сказаць, што ў гэтым няма нічога вясялага! Тым не менш, увесь дом пабываў у гэтым пакоі, дзе нясцерпна патыхала фенолам. І заўважце, людзі не пасылалі сваіх пакаёвак, яны самі ішлі пакарыстацца такім удалым выпадкам. Зрэшты, і пакаёўкі таксама прыходзілі, але цішком, каб іх не заўважылі. У дзень пахавання аказалася, што труна настолькі вялікая, што не пралазіць у дзверы. «О даражэнькі ты мой,— прастагнала дворнічыха са свайго ложка, і ў яе голасе пачулася адначасова зачараванае і прыкрае здзіўленне,— які ж ты быў вялікі!» — «Не хвалюйцеся, пані,— азваўся распарадчык працэсіі,— зараз мы яго нахілім і пранясём стаўма». Яго сапраўды нахілілі, пранеслі і потым паклалі, і я быў адзіны (калі не лічыць былога бармена, з якім, як я даведаўся, нябожчык штовечар піў у бары «Перно»), хто дайшоў аж да могілак і кінуў кветкі на труну, раскошнасць якой мяне, дарэчы, здзівіла. Пасля гэтага я зайшоў да дворнічыхі, каб паслухаць, як яна голасам трагічнай акторкі выкажа мне сваю ўдзячнасць. Вы запытаецеся, навошта я гэта зрабіў? Нінавошта. А можа, таксама — каб выпіць свой хмельны напой.

Аднойчы мне давялося хаваць старога супрацоўніка з Калегіі адвакатаў. Гэта быў даволі нікчэмны чыноўнік, але я заўсёды паціскаў яму руку. Зрэшты, там, дзе я працаваў, я ўсім паціскаў руку, і нават не адзін, а два разы на дзень. Такая мілая сардэчнасць, якая, увогуле, нічога не каштавала, прыносіла мне сімпатыю ўсіх, а яна была вельмі карысная майму працвітанню. Старшыня Калегіі нават пальцам не варухнуў, каб уладзіць хаўтуры нашаму беднаму таварышу па службе. А я зрабіў усё як найлепш, і гэта — напярэдадні свайго вандроўкі, што асабліва ўсімі падкрэслівалася. Безумоўна, я ведаў, што мой удзел у пахаванні будзе абавязкова заўважаны і сустрэне найлепшыя водгукі. Та-

му вы зразумеце, што нават снег, які падаў у той дзень, не прымусіў мяне адступіцца.

Што? О не, я ўжо блізка. Ды вы не турбуйцеся, я зусім не адхіляюся ад тэмы. Дазвольце толькі, я спачатку закончу пра гэтую дворнічыху. Яна літаральна зруйнавала сябе, аддаўшы ўсе грошы на дарагое распяцце і багатую дубовую труну са срэбнымі ручкамі, але ўжо праз месяц — відаць, каб паўней працуць свае перажыванні — збыталася з нейкім прайдзісветам, у якога, паміж іншым, быў даволі прыгожы голас. Гэты фат часцяком яе лупцаваў, з іх пакоя даносіўся жудасны лямант, але ўжо праз хвіліну ён адчыняў акно і на ўсё горла спяваў свой улюбёны раманс: «О жанчыны, мае прыгажунькі!» — «Чорт ведае што!» — казалі суседзі. А чаму «чорт ведае што», папытаюся я ў вас? Ну, няхай паводзіны ў гэтага барытона гаварылі не на яго карысць, няхай у дворнічыхі — таксама. Але гэта яшчэ не даказвае, што яны не кахалі адно аднаго. Як і не даказвае, што яна не кахала свайго памерлага мужа. Прынамсі, пасля таго як прайдзісвет раптам знік, натаміўшы свой голас і рукі, верная ўдава пачала зноў узносіць хвалу свайму мужу-нябожчыку! Як бы то ні было, але я ведаў многа такіх, што, здавалася б, знешне жылі ціха і мірна, але праз гэта зусім не былі болей верныя або шчырыя. Я знаў аднаго чалавека, які дваццаць гадоў свайго жыцця аддаў абсалютна пустой балаболцы, усім ахвяраваў дзеля яе: сябрамі, кар'ерай і нават прыстойнасцю, — а потым аднойчы прызнаўся, што ніколі яе не кахаў. Проста яму было нудна, вось і ўсё. Ён нудзіўся, як і большасць людзей, і каб нечым заняцца, стварыў сабе такое жыццё, поўнае складанасцей і драматызму. Людзям трэба, каб нешта здаралася, і гэтым тлумачыцца большасць чалавечых канфліктаў. Усе толькі і чакаюць, каб нешта адбылося — няхай нават рабства без кахання, няхай нават вайна, няхай смерць. І таму

мы маем падставу ўсклікнуць: няхай жывуць пахаванні!

У мяне ж не было і гэтага апраўдання. Я зусім не нудзіўся — я панаваў. А ў той памятны вечар, магу вам сказаць, я нудзіўся меней за ўсё. Не, праўда, я абсалютна не хацеў, каб нешта адбылося. І тым не менш... Уявіце сабе такі ціхі восеньскі вечар, калі над горадам яшчэ дзьме цёплы ветрык, а над Сенай ужо ўздымаецца вільготная прахалода. Надыходзіла ноч, яшчэ светлае на захадзе неба змрачнела, цьмяна бліскалі ліхтары. Я ішоў па набярэжнай да моста Мастацтваў. Паміж зачыненых латкоў букіністаў мігцела сваімі хвалямі рака. На набярэжнай было амаль бязлюдна: Парыж сеў за вячэру. Я таптаў нагамі пыльнае жоўтае лісце, якое нагадвала пра нядаўняе лета. Неба пакрысе напаўнялася зорамі. Яны загараліся раптам, калі я адыходзіў ад чарговага ліхтара, і хутка зноў гаслі. Я ўпіваўся цішынёю і вячэрнім спакоем апусцелага горада. Я быў задаволены. Дзень прайшоў вельмі ўдала: мне сустрэўся сляпы, якому я дапамог перайсці вуліцу, я здолеў памякчыць прысуд аднаму свайму падапечнаму, і той горача паціснуў мне за гэта руку, я зрабіў яшчэ некалькі велікадушных учынкаў і за абедам у коле сяброў вызначыўся імправізаванай прамовай пра чэрствасць нашых кіраўнікоў і крывадушнасць эліты.

Я зайшоў на мост Мастацтваў, бязлюдны ўжо ў гэты час, і спыніўся, каб паглядзець на раку, якая ледзь віднелася ў згусцелым змроку. Я стаяў тварам да статуі Генрыха IV, якраз над самым востравам, і адчуваў, як ува мне расце бязмежнае пачуццё сваёй усемагутнасці і, я б нават сказаў, нейкай завершанасці. Я ўжо збіраўся быў запаліць цыгарэту, як гэта часта бывае ў хвіліну задавальнення, але раптам за спінаю ў мяне прагучаў смех. Здзіўлены, я рэзка павярнуўся — нікога. Я кінуўся да парэнчаў — на рацэ не было ні чоў-

на, ні баркі. Я зноў зірнуў на востраў, і зноў пачуў за спінаю гэты смех, але цяпер ужо больш далёкі, нібы яго зносіла плыню. Я стаяў, нерухома. Смех цішэў, але я чуў яго вельмі выразна, ён ляцеў зніадкуль, з пустаты. Ці, можа быць, з хваль? Я адчуваў, як шалёна тахае маё сэрца. Але зразумейце мяне правільна, у гэтым смеху не было нічога таемнага, гэта быў звычайны, добры смех, абсалютна натуральны і амаль сяброўскі, які ўсё ставіць на сваё месца. Зрэшты, хутка ён ужо сціх. Я спусціўся на набярэжную і пайшоў па вуліцы Дафін. Купіў зусім не патрэбныя мне цыгарэты. Я быў уражаны, уражаны настолькі, што мне нават дыхалася цяжка. Вярнуўшыся дахаты, я пазваніў свайму прыяцелю, але той ужо некуды пайшоў. Я сам хацеў быў пайсці куды-небудзь, калі раптам пачуў смех пад акном. Я адчыніў аканіцы. На тратуары стаяла моладзь, яны весела смяяліся, развітваючыся пасля пагулянкі. Я зачыніў акно і паціснуў плячыма; нарэшце, мне было што рабіць — трэба было пагартаць адну новую справу. Я пайшоў у ванны пакой, каб выпіць халоднай вады. Мой адбітак у люстры ўсміхаўся, але мне падалося, што ў гэтай усмешцы ёсць нешта няшчырае...

Што? Ах, прабачце, гэта я падумаў пра іншае. Убачымся з вамі заўтра, дамовіліся? Ну, значыць, да заўтрага. Не-не, цяпер я застацца, на жаль, не магу. Бацьце, вунь там мяне кліча гэтка буры мядзведзь? Я абяцаў яму даць кансультацыю. Слаўны хлопец, далібог, а паліцыя ўвесь час да яго чапляецца, і толькі праз сваю гнюснасць і мярзотную звычайку. Вы лічыце, што ў яго пыса забойцы? Будзьце ўпэўнены, яго пыса цалкам адпавядае яго прафесіі. Ён сапраўды някепскі грабежнік, і вы здзівіцеся яшчэ больш, калі я скажу, што гэты пячорны чалавек выдатна разбіраецца ў жывапісе і падпольна гандлюе карцінамі. У Галандыі ўсе спецыялісты ў жывапісе ці ў гадоўлі цюль-

панаў. А гэты, дарэчы, нягледзячы на свой сціплы выгляд,— аўтар самага нашумелага ў апошні час крадзяжу. Ён украў карціну. Якую? Можа быць, я некалі вам пра гэта скажу. Не здзіўляйцеся, што мне ўсё вядома. Хоць я і суддзя-накаяльнік, але і ў мяне ёсць слабая струнка: я даю юрыдычныя кансультацыі гэтым мілым людзям. У свой час я старанна вывучыў усе тэўшыя законы і цяпер маю добрую кліентуру ў гэтым квартале — тут ніхто не пытаецца пра дыпломы. Зрэшты, зрабіць гэта было не так ужо лёгка, але мне давяраюць. У мяне такія шчыры, прыемны смех, я ўмею так бадзёра паціснуць руку — усё гэта вялікія казыры. І потым, я дапамог уладзіць некалькі даволі складаных спраў, прычым зрабіў гэта не толькі дзеля карысці, але і па перакананні. Бо я лічу, што калі сутэнёраў і рабаўнікоў будуць паўсюль і заўсёды караць, дык усе так званыя сумленныя людзі палічаць сябе занадта невінаватымі. А на маю думку, шаноўны пане,— адну хвілінку, я ўжо іду! — на маю думку, якраз гэтага і трэба пазбягаць. Іначай усё будзе вельмі ўжо смешна.

Я сапраўды, мой дарагі суайчыннік, шчыра вам удзячны за вашу цікаўнасць. Але, далібог, у маёй гісторыі няма нічога незвычайнага. І калі вы так ужо хочаце ведаць усё да канца, скажу, што я не доўга памятаў пра той смех, усяго некалькі дзён, а пасля — пачаў забываць. Толькі зрэдку яшчэ мне здавалася, што ён гучыць недзе ўва мне. Але найчасцей я без ніякага намагання думаў пра іншае.

І ўсё-ткі, мушу прызнацца, набярэжных над Сенай я пачаў пазбягаць. А калі мне здаралася праезджаць па іх на машыне або на аўтобусе, нешта замірала ўва мне. Я, напэўна, чагосьці чакаў. Але аўтобус пераязджаў цераз Сену, нічога не адбывалася, і я з палёгкай уздыхаў. На той час у мяне крыху пагоршыла-

ся здароўе. Нічога дакладнага, так — агульная млявасць. Але знайсці свой звычайны гумор мне ўдавалася цяпер не так лёгка. Я хадзіў да ўрачоў, тыя выпісвалі розныя лекі, каб трошкі мяне падбадзёрыць, я падбадзёрваўся, але толькі на час, і потым расклеяваўся зноў. Жыццё больш не здавалася мне такім радасным: калі цела чаўрэе, у душы пасяляецца сум. Мне здавалася, што я ўжо крыху развучыўся рабіць тое, чаму ніколі не вучыўся, але заўсёды так добра ўмеў — я маю на ўвазе ўменне жыць. Але, напэўна, менавіта тады ўсё і пачалося.

Сёння ўвечары я таксама нешта не ў форме. Нават словы не кляцца. Дый усё атрымліваецца, па-мойму, не вельмі пераканаўча. Гэта ўсё праз надвор'е, пэўна. Дыхаецца кепска, і паветра такое цяжкае, што проста цісне на грудзі. Вы не запырэчыце, калі я прапаную вам трошкі прайсціся па горадзе? Не? Ну, вось дзякуй.

Якія ўсё ж прыгожыя каналы па вечарах! Мне падабаецца, калі з іх павявае застойнай вадою, пахам цвілага лісця, што мокне ў канале, і пахавальным водарам кветак, якімі завалены баркі. Не-не, паверце, у маёй прыхільнасці да гэтых пахаў няма нічога паталагічнага. Я проста змірыўся з імі. Дый, сказаць праўду, я і каналамі захапляцца сябе прымушаю. А па-сапраўднаму я больш за ўсё люблю Сіцылію — тут вы мяне разумееце, — асабліва калі стаіш на вяршыні Этны і ўсё вакол заліта святлом, а перад табою адкрываецца ўвесь востраў і мора. Яшчэ люблю Яву, але толькі ў перыяд пасатаў. У маладосці я там бываў. Дый наогул — люблю ўсе астравы. На іх лягчэй панаваць.

Які прыгожы дом, праўда? А вунь, бачыце, там дзве галавы — гэта галовы неграў-нявольнікаў. Нешта накшталт шыльды. Раней гэты дом належаў гандляру рабамі. О, у той час ніхто не хаваў сваіх сакрэтаў! Ду-

жыя былі людзі, шчыра так і казалі: «Вось мая хата, заходзьце, я гандлюю рабамі, прадаю чорнае мяса». Вы можаце сабе ўявіць, каб нехта сёння мог адкрыта прызнаць, што ён займаецца падобнымі справамі? Які скандал! Я ўжо адсюль чую, што б казалі мае бра-точкі ў Парыжы. У такіх пытаннях яны няўмольныя, яны б адразу, без усялякіх ваганняў, выдалі два ці тры маніфесты, а то, можа, і болей! Па развазе, бадай, і я б прыклаў сваю ручку. Рабства? Не-не, як можна! Мы супраць! Праўда, мы вымушаны мірыцца з ім у сям'і ці, скажам, на заводах, але так ужо яно заведзена. Але каб хваліцца — гэта занадта!

Я разумею, што немагчыма абысціся без таго, каб не ўладарыць ці не мець каго-небудзь у сваім паслушэнстве. Рабы патрэбны кожнаму чалавеку як паветра. Загадваць — значыць дыхаць, вы не згодны са мною? І нават самыя абяздоленыя дыхаюць. Бо і ў чалавека, які стаіць на самай апошняй прыступцы сацыяльнай іерархіі, ёсць бацькоўская ці сямейная ўлада. Калі ж ён халасты, у яго ёсць сабака. Галоўнае, увогуле, у тым, каб магчы сварыцца, калі другі не мае права табе адказаць. «Не смей адказваць бацьку!» — вы, вядома ж, чулі такое выслоўе. У пэўным сэнсе, яно даволі дзіўнае. Каму ж тады адказваць, як не таму, каго любіш? Але з іншага пункту погляду, яно бяспрэчнае, бо нехта ж павінен мець права на апошнія слова. Іначай любому доваду можна супрацьпаставіць іншы, і так будзе бясконца. Затое ўлада адразу спыняе ўсякія спрэчкі. Мы патрацілі нямала часу, каб уразумець гэтую ісціну. І вы, напэўна, заўважылі, што ў нашай старэнькай Еўропе ўсе філасофскія разважанні падаюцца цяпер проста чароўным спосабам. Мы не кажам, як у даўні, наіўны час: «Я думаю так. Што вы можаце сказаць супраць?» Мы зрабіліся болей празорлівыя. Мы замянілі дыялог паведамленнем. «Ісціна — вось у гэтым, — кажам мы. — Вы можаце з ёю не пага-

джацца, але нас гэта не цікавіць. Праз некалькі год вас знойдзе паліцыя і пакажа, што рацыю меў я».

Ах, мілая наша планета! Нам усё на табе цяпер ясна. Мы ўсе знаем адзін аднаго і ведаем, на што кожны з нас здольны. Ну, напрыклад, каб трошкі перамяніць тэму, возьмем хоць бы мяне. Я заўсёды хацеў, каб мне слугавалі з усмешкай. І калі ў маёй пакаёўкі быў засмучаны выгляд, гэта атручвала мне цэлы дзень. Вядома, яна мела поўнае права быць невясёлай. Але, на маю думку, ёй самой жа было б лепей, каб яна рабіла свой абавязак з усмешкай, а не ў слязах. Зрэшты, мне б гэта было яшчэ лепей. Але, нават нягледзячы на гэтую дробязь, мае разважанні былі не такія ўжо неразумныя. Кіруючыся менавіта гэтымі разважаннімі, я ніколі не хадзіў у кітайскія рэстараны. Чаму? Таму што, калі азіяты пры белых маўчаць, у іх заўсёды пагардлівы выгляд. І натуральна, яны захоўваюць яго, калі абслугоўваюць вас за сталікам! Дзе ўжо тут адчуваць асалоду ад з'едзенага кураняці ці, што яшчэ цяжэй, гледзячы на іх, захоўваць упэўненасць у сваёй праўдзе?

Няхай гэта застанеца паміж намі, шаноўны пане, але ведайце: рабства, асабліва з усмешкай на вуснах, — непазбежна. Але адкрыта мы, безумоўна, не павінны яго прызнаваць. Ці не лягчэй таму, хто не можа абысціся без рабоў, назваць іх вольнымі людзьмі? Папершае, дзеля прынцыпу, а па-другое, каб не зусім ужо іх расчароўваць у жыцці. Трэба ж даць ім хоць такую падтрымку, праўда? Затое яны заўжды будуць нам усміхацца, а мы захаваем сваё чыстае сумленне. Іначэй цяжка нам давядзецца: пачнецца самакапанне, вечныя пакуты — так мы яшчэ, чаго добрага, сціплым станем, чым чорт не жартуе! Таму — ніякіх шыльд! І гэтая, паміж іншым, сапраўды — проста абуральная. Дарэчы, уявіце сабе, што б здарылася, каб кожны, хто садзіўся за стол, аб'яўляў сваю сапраўдную прафесію,

га? Ды тут у каго хочаце ў галаве б закруцілася! Уявіце сабе гэтакія візітныя карткі: «Дзюпон, філосаф і базлівец», ці «хрысціянін і хцівец», ці «юрлівец і гуманіст» — тут выбар даволі шырокі. Але гэта было б сапраўднае пекла! А ў пекле, па-мойму, так і павінна ўсё быць: вуліцы з шыльдамі, і ніякага права на апраўданне. Усё пракласіфікавана раз і назаўжды.

Вось вы, дарагі суайчыннік, падумайце, якая была б шыльдачка ў вас? Маўчыце? Ну добра, адкажаце крыху пазней. А я сваю шыльдачку ведаю: двухаблічны, чароўны Янус, і наверсе — дэвіз: «Не давярай!» А на візітнай картцы: «Жан-Батыст Кляманс, камедыянт». Дарэчы, неўзабаве пасля таго вечара, пра які я вам раскажаў, я адкрыў сабе адну рэч. Развітваючыся са сляпым, якому я дапамог перайсці дарогу, я зняў капялюш. Вядома, сляпому гэты жэст прызначацца не мог, бо ён бы ўсё роўна яго не ўбачыў. Але каму ж тады? Публіцы! Выканаў ролю — і раскланяўся. Няблага, праўда? І яшчэ быў выпадак, таксама ў гэты час: аднаму аўтамабілісту, які горача падзякаваў мне за дапамогу, я адказаў, што на маім месцы кожны зрабіў бы іначай. Я, вядома, хацеў сказаць: ніхто не зрабіў бы іначай. Але гэтая агаворка яшчэ доўга мне кроіла сэрца. Бо ў сціпласці мне сапраўды не было роўных.

Аднак, калі сказаць шчыра, дарагі суайчыннік, я заўсёды лопаўся ад самахвальства. «Я, я, я», — васьм лейтматыў майго чароўнага жыцця, які чуўся ва ўсім, што б я ні казаў. Я не мог прамовіць і слова, каб не пахваліцца. Але рабіў гэта з нечуваную сціпласцю, сакрэтам якой валодаў дасканала. Сапраўды, усё жыццё я адчуваў сябе ўсемагутным і вольным. Я лічыў сябе вызваленым ад абавязкаў да іншых па той простаі прычыне, што, на маю думку, я быў вышэйшы за іх. Мне заўсёды ўяўлялася, што я разумнейшы, я ўжо гэта казаў, але, апроч таго, я меркаваў, што я і болей чулівы, болей спрытны, што я высакакласны стралок,

непараўнальны вадзіцель, найлепшы каханак. Нават у тых абласцях, дзе мне было лёгка выявіць сваю слабасць, напрыклад — у тэнісе, дзе я быў не больш чым пасрэдным партнёрам, я не мог перашкодзіць сваёй думцы, што, каб у мяне стала часу патрэніравацца, я пераўзышоў бы найлепшых гульцоў. Я прызнаваў у сабе толькі свае перавагі, і гэтым тлумачыліся мае лагоднасць і дабрадушнасць. Калі ж я і займаўся справамі іншых, дык толькі з чыстай пабляжлівасці, абсалютна дабравольна, што яшчэ больш павялічвала мае заслугі, і я падымаўся на новую прыступку ў любові да самога сябе.

Разам з гэтымі я адкрыў сабе некаторыя іншыя ісціны. І ўсё гэта адбылося пасля таго вечара, пра які я вам гаварыў. Не адразу, не, і не ўсе яны былі мне аднолькава ясныя. Спачатку мне трэба было знайсці сваю памяць. І толькі тады ўжо, патроху, я пачаў бачыць выразней, я паступова адкрываў сабе тое, што раней ужо знаў. Дагэтуль мне дапамагала мая дзіўная здольнасць усё забываць. Я, сапраўды, забываў усё, і перш за ўсё — свае ж рашэнні. Увогуле, нічога для мяне не мела значэння. Вайна, самагубства, жабрацтва, любоў — усяму гэтаму я, вядома, надаваў пэўнае значэнне, калі таго вымагалі абставіны, але рабіў гэта вельмі далікатна і, як бы мовіць, павярхоўна. Часам я прыкідваўся, нібыта мяне зацікавіла справа, якая зусім не датычылася майго будзённага жыцця. Але ў глыбіні душы я заставаўся да яе абыякавы. Выключэнне складалі хіба тыя выпадкі, калі закраналася мая свабода. Ну як бы вам сказаць? Усё слізгала па мне. Так, слізгала, не пакідаючы ніякіх слядоў.

Але будзем справядлівыя: здаралася, і мая няпаятлівасць была вельмі пахвальнаю. Вы заўважалі, напэўна, што ёсць людзі, якія свята вераць таму завету, паводле якога трэба дараваць усякую крыўду, і яны сапраўды яе даруюць, але ніколі не забываюцца

пра яе. Я ж быў не настолькі высокай натуры, каб да-раваць, але нарэшце забываў нават самыя чорныя аб-разы. І майго абражальніка, які лічыў, што я люта яго ненавіджу, літаральна збівалі з панталыку маё неча-канае прывітанне і шчырая ўсмешка. Тады, у залеж-насці ад свайго характару, ён або захапляўся маёю шырокай душою, або пагарджаў маёй баязлівасцю, не падазраючы, што прычына намнога прасцейшая: я не памятаў нават, як яго зваць. Такім чынам, тая самая прыродная загана, якая рабіла мяне абыякавым і няўважлівым да людзей, адначасова забяспечвала мне высакароднасць.

Вось так я і жыў дзень пры дні, не ведаючы ніякай іншай рэальнасці, апроч свайго «Я». Дзень пры дні — жанчыны, дзень пры дні — велікадушныя ўчынкі і юр, дзень пры дні — усё кулём, але кожны дзень — толькі я, надзейны вяртаўнік у сябе ж на пасту. Я слізгаў па паверхні жыцця, жыў на словах, калі так можна ска-заць, і ніколі не апускаўся да рэальнасці. Тыя кнігі, што я гартаў, я амаль не чытаў, тых сяброў, з якімі сыходзіўся, амаль не ведаў, гарадоў, у якіх пабываў, амаль не бачыў, жанчын, з якімі я спаў, амаль не меў! Усё, што я рабіў, — я рабіў ад нуды ці дзеля забавы. Побач праходзілі людзі, яны хацелі за мяне ўхапіцца, але ім не было за што, і гэта было няшчасце. Няшчасце для іх. Бо я — забываў. Я ніколі не помніў нічога, апроч самога сябе.

Але патроху памяць вярнулася да мяне. Ці не — я сам да яе вярнуўся, і я знайшоў у ёй успаміны, якія мяне чакалі. Але раней чым расказаць вам пра гэта, дазвольце, я паведамлю яшчэ некалькі прыкладаў з таго, што я адкрыў падчас сваіх пошукаў. Я ўпэўне-ны, вам яны прыдадуцца.

Дык вось, аднойчы, седзячы за рулём свайго аўта-мабіля, я на хвіліну задумаўся перад зялёным сігна-лам светафора. Нашы цярплівыя суайчыннікі адразу

пачалі гудзець мне ў спіну, і раптам мне прыгадалася адно здарэнне, якое адбылося ў такіх самых абставінах. У той дзень мяне абагнаў на матацыкле маленькі сухарлявы чалавечак у акулярах і ў штанах для гульні ў гольф. Ён спыніўся на чырвоны сігнал і дарэмна стараўся завесці матор, які чамусьці заглух. Калі запаліўся зялёны сігнал, я папрасіў яго, са сваёю звычайнаю ветласцю, адцягнуць матацыкл трошкі ўбок, каб я мог праехаць. Чалавечак, які ўсё яшчэ раздражнёна поркаўся са сваім наравістым маторам, паводле ўсіх правілаў парызскай галантнасці, адказаў, што я магу каціцца да д'ябла. Я паўтарыў сваю просьбу, паранейшаму ветліва, але ўжо з пэўнай нецярплівасцю ў голасе. Да майго ведама было адразу даведзена, што, калі мне так карціць, мне зараз намыляць карак. У гэты момант за спінай у мяне пачулася некалькі гудкоў. З яшчэ большай настойлівасцю я папрасіў свайго субяседніка быць ветлівым і ўлічыць, што ён замянае руху. Тэмпераментны пан, безумоўна, раззлаваны цяпер ужо яўнай упартасцю свайго матора, паведаміў, што, калі я хачу, як ён сказаў, «зарабіць па пысе», то ён зробіць гэта з вялікім задавальненнем. Такое цынічнае нахабства мяне добра ўгнавіла, і я выйшаў з машыны, каб накруціць фанабэрыстаму грубіяну вушы. Я ніколі не лічыў сябе за баязліўца (але чаго толькі чалавек не ўяўляе сабе!), апроч таго, я на цэлую галаву быў вышэйшы за праціўніка і мае біцэпсы мяне яшчэ ніколі не падводзілі. Я і цяпер упэўнены, што па пысе хутчэй за ўсё зарабіў бы ён, а не я. Аднак ледзь я ступіў на дарогу, як вакол нас вырас натоўп, і нейкі чалавек падбег да мяне і пачаў крычаць, што я самы апошні нягоднік і што ён забараняе мне біць чалавека, які сядзіць на матацыкле і знаходзіцца, такім чынам, у нявыгадным становішчы. Я павярнуўся да нязванага мушкецёра, але нават не паспеў яго разгледзець як след. Бо толькі я павярнуў галаву, як матацыкл адра-

зу затрашчаў, і я атрымаў важкі ўдар у вуха. Раней чым я ўсвядоміў, што адбылося, матацыкл ужо знік. Разгубіўшыся, я машынальна рушыў да д'Артаньяна, але ў гэты самы момант пачуўся сярдзіты хор гудкоў — за маім аўтамабілем выстраілася доўгая чарада машын. Зноў запаліўся зялёны сігнал. І я, яшчэ крыху збянтэжаны, замест таго каб адлупцаваць нахабнага дурня, які так недарэчы да мяне прычапіўся, паслухмяна сеў у машыну і ад'ехаў. А дурань наўздагон абазваў мяне «нікчэмным баязліўцам», і гэта таксама далося мне ў знакі.

Нічога не варты выпадак, скажаце вы? Безумоўна. Але я доўга не мог яго забыць, вось што важна. Праўда, у мяне былі апраўданні, і хоць я і не адказаў на знявагу, вінаваціць мяне ў баязліўстве было, бадай, нельга. Мяне заспелі знянацку, прычапіліся з двух бакоў, усё перамяшалася ў маёй галаве, і аўтамабільныя гудкі даканалі гэтую разгубленасць. І ўсё ж я адчуваў сябе няшчасным, нібыта страціў свой гонар. Перад маімі вачыма ўсплывала, як я сядваю ў машыну, нічога не адказаўшы на абразу, і на мяне глядзяць кплівыя позіркі з натоўпу, узрадаванага тым больш, што на мне, я і цяпер яшчэ помню, быў вельмі элегантны блакітны гарнітур. У вушах у мяне гучала: «Нікчэмны баязлівец!» — і цяпер я лічыў, што, увогуле, заслужыў гэтую мянушку. Як бы то ні было, але я спасаваў, публічна здрэйфіў. Няхай віною таму быў збег акалічнасцей, але гэта яшчэ не прычына — акалічнасці заўсёды ёсць. Гледзячы назад, я ясна ўяўляў, што мне трэба было зрабіць. Я павінен быў падысці да д'Артаньяна, кароткім трапным ударам збіць яго з ног, потым сесці ў машыну, дагнаць паскудную малпу, якая мяне зняважыла, прыціснуць яе матацыкл да тратуара і, адцягнуўшы злосніка ўбок, задаць яму добрага дыхту, як ён таго заслугоўваў. З некаторымі варыянтамі я сто разоў пракручваў гэты фільм у сваіх думках. Але та-

го, што мінула, не вернеш, і мяне яшчэ некалькі дзён мучылі чорныя ўспаміны.

Ну, вы паглядзіце, зноў пайшоў дождж! Давайце схаваемся пад тым вунь адлевам. Вось так, тут будзе лепей. Дык на чым я спыніўся? Ага, правільна — гонар! Дык вось, прыгадаўшы гэту гісторыю, я зразумеў, што яна азначала. Увогуле, мае мары не вытрымлівалі выпрабавання жыццём. Я ўяўляў — толькі ўяўляў, цяпер гэта было ўжо ясна, — што я чалавек паўнацэнны і дасканалы, чалавек, які выклікае ва ўсіх захапленне сваімі прафесійнымі і агульначалавечымі якасцямі. Нешта паміж Сэрданам і дэ Голем, калі хочаце. Карацей кажучы, я марыў быць першым ва ўсім. Я ўвесь час строіў з сябе важную асобу, какетнічаў, каб паказаць хутчэй свае фізічныя, а не інтэлектуальныя здольнасці. Аднак пасля таго, як мне публічна ўляпілі поўху і я пакорна змаўчаў, мілавацца такім сваім прыгожанькім вобразам было ўжо немагчыма. Каб я сапраўды быў прыхільнік праўды і розуму, што б мне было да гэтай гісторыі, на якую ўсе даўно ўжо забыліся? Я хіба што пашкадаваў бы, што ўгнавіўся, што не здолеў стрымаць свайго гневу, панаракаў бы, што ў мяне не хапіла духу, каб узяць сябе ў рукі. Але ж не — я прагнуў узяць рэванш, адпомсціць, перамагчы. Я нібыта ніколі і не марыў быць самым разумным і самым велікадушным стварэннем на зямлі, а імкнуўся да аднаго — біць, біць усіх, хто трапляецца пад руку, быць самым дужым — і ў самым прымітыўным сэнсе гэтага слова. Праўда, пане, крыецца ў тым, што кожны інтэлігент марыць быць гангстэрам і панаваць над грамадствам толькі з дапамогаю грубае сілы. Аднак гэта не так лёгка, як можа здацца пры чытанні адпаведных раманаў. І таму нашы інтэлектуалы кідаюцца да палітыкі, шыюцца ў самыя экстрэмісцкія партыі. Якая розніца, што гэтым яны прыніжаюць свой розум? Затое яны будуць уладарыць над светам! Кара-

цей кажучы, я таксама заўважыў у сабе салодкую мару стаць прыгнятальнікам.

Прынамсі, я зразумеў, што абараняю злачынцаў толькі таму, што іх злачынствы не робяць мне ніякай шкоды. Іх вінаватасць жывіла маё красамоўства па-столькі, паколькі сам я не быў іх ахвярай. Калі ж нешта пагражала маёй асобе, я рабіўся не толькі суддзёй — я ператвараўся ў гняўлівага феадала, гатовага расправіцца са сваім злоснікам па ўласных законах, збіць, здратаваць, паставіць яго на калені. Пагадзіцеся, мой дарагі суайчыннік, што пасля ўсяго гэтага мне было цяжка ставіцца ўсур'ез да свайго прызначэння служыць правасуддзю і абараняць сіротак і ўдоў.

А дождж усё мацнее, значыць, часу ў нас дастаткова, і я, бадай, асмелюся расказаць вам пра яшчэ адно адкрыццё, якое ўсплыло ў маёй памяці трохкі пазней. Давайце толькі прысядзем на тую вунь лаву пад стрэшкай. Але, ужо не першае стагоддзе тутэйшыя курцы люлек бачаць аднолькавую карціну: усё той жа дождж, усё над тым жа каналам... Тое, што я хачу расказаць, зрабіць будзе не так лёгка. Гаворка гэты раз пойдзе пра жанчын. Перш за ўсё трэба сказаць, што ў жанчын я заўжды меў поспех, і прычым без вялікага намагання. Я не кажу, што мой поспех быў у тым, што я рабіў іх шчаслівымі ці рабіў шчаслівым хоць бы самога сябе. Не, я проста дабіваўся поспеху — і ўсё. Іначай кажучы, я дасягаў сваёй мэты амаль заўсёды, калі хацеў. І жанчыны лічылі мяне абаяльным, вы ўяўляеце? Ведаеце, што такое абаяльнасць? Гэта ўменне дабіцца згоды, не задаючы ніякіх пэўных пытанняў. У мяне ў свой час так яно і было. Вас гэта здзіўляе? Ды вы не адмаўляйцеся, я ж бачу. Пры такой пысе, як у мяне, вашае здзіўленне абсалютна натуральнае. На жаль, пане, з гадамі кожны чалавек пачынае плаціць сваім абліччам за сваё мінулае жыццё. А ў мяне...

Зрэшты, якая розніца! Факт ёсць факт: мяне лічылі абаяльным, і я гэтым карыстаўся.

У мяне не было, аднак, ніякіх таемных разлікаў — я быў шчыры, прынамсі, амаль што шчыры. Мае адносіны з жанчынамі былі заўсёды натуральныя, простыя — лёгкія, як кажуць у падобных выпадках. Да іх не дамешваліся ніякія хітрыкі, калі не лічыць хітрыкаў яўных, непрыхаваных — тых, што жанчыны лічаць нечым накшталт даніны павагі да сябе. Я іх кахаў, калі скарыстацца агульна прынятым словам, што, урэшце, азначае тое самае, што не кахаў ні адной. Я заўжды меркаваў, што пагарда да жанчын — пачуццё пошлае і бязглуздае, і амаль усіх жанчын, якіх ведаў, лічыў лепшымі за сябе. Аднак хоць я і ставіў іх так высока, але сам карыстаўся іх паслугамі частей, чым служыў ім. Чым гэта растлумачыць?

Разумееце, сапраўднае каханне — надзвычайная рэдкасць, яно сустракаецца, можа быць, два ці тры разы на стагоддзе. А ўвесь астатні час яго ролю выконваюць нуда або марнасць. Адным словам, я не быў Партугальскаю мнішкай. Хоць гэта і не азначае, што ў мяне было халоднае сэрца. Наадварот — яно было вельмі пачуццёвае, і выбіць з мяне слязу было што раз плюнуць. Але ўся бяда ў тым, што гэтая пачуццёвасць, як і ўсе мае душэўныя парывы, была звернута да самога ж мяне. Я сказаў вам, што ніколі не любіў? Гэта няпраўда. У маім жыцці была, прынамсі, адна вялікая любоў — любоў да самога сябе. І калі паглядзець з гэтага пункту, то пасля некаторых, непазбежных у раннім юнацтве трывог, я вельмі хутка ўсё ўразумеў: пачуццёвасць і толькі пачуццёвасць запанавала ў маім інтымным жыцці. Я паўсюль шукаў асалоды і перамог. І ў гэтым мне вельмі спрыяла мая камплекцыя, бо літасцівая прырода не пакрыўдзіла мяне нічым. Я ганарыўся такою сваёй перавагай і здабываў з яе максімум задавальнення. Нават цяжка сказаць, што тут на-

талялася больш — мая прага да ўцех ці імкненне да прэстыжу. Але зараз вы скажаце, што я зноў пачынаю хваліцца. Я і не збіраюся адмаўляць, хоць, зрэшты, ганарыцца тут, сапраўды, няма чым, бо ўсё гэта чыстая праўда.

Калі ж казаць пра маю пачуццёвасць, дык яна ў мяне была такая высокая, што дзеля дзесяцімінутнай любоўнай прыгоды я быў гатовы адмовіцца ад бацькі і маці — няхай нават потым мне і давалося б горка пашкадаваць. Ды што я кажу! Менавіта дзеля дзесяцімінутнай, і асабліва калі я быў упэўнены, што пазней мы ніколі не ўбачымся. Безумоўна, і тут былі свае прынцыпы. Ну, напрыклад, сябрава жонка лічылася ў мяне свяшчэннаю. Іначай кажучы, я ўжо загадзя — прынамсі, за некалькі дзён — і прычым абсалютна шчыра, пераставаў адчуваць да яе мужа ўсякія сяброўскія пачуцці. Можа, гэта трэба назваць не пачуццёвасцю, а неяк іначай? Бо ў пачуццёвасці, здаецца, нічога агіднага няма. Але давайце не будзем судзіць строга і назавём гэта проста своеасаблівай фізічнай заганай — нечым накшталт прыроджанай няздольнасці бачыць у каханні нічога іншага, апроч звычайнага сексу. Такая загана, увогуле,— даволі зручная рэч. У спалучэнні з маёю здольнасцю ўсё забываць яна толькі спрыяла маёй свабодзе. Яна надавала мне гэтакі спакойны, адчужаны выгляд абсалютна незалежнага чалавека, і гэта было зарукай маіх новых поспехаў. Я быў далёкі ад рамантычнасці і менавіта праз гэта пастаянна даваў падставы для дамаганняў розных рамантычных паненак. Па-мойму, тут нашы прыцэлькі маюць нешта агульнае з Банапартам: яны заўсёды ўпэўнены, што перамогуць там, дзе ўсе да іх цярпелі паражэнне.

У сваіх адносінах з жанчынамі я наталяў не толькі сваю пачуццёвасць, але і задавальняў сваю прагу да гульні. Жанчыны падабаліся мне перш за ўсё як доб-

рыя партнёркі ў своеасаблівай гульні, якая, увогуле, была даволі-такі бязвіннаю. Я арганічна не пераносіў нуды і цаніў у жыцці толькі ўцехі. Любыя сябры, нават самыя разумныя, хутка мне надакучвалі, але я ніколі не сумаваў з жанчынамі, якія мне падабаліся. Мне няёмка прызнацца, але я аддаў бы дзесятак сустрэч з Эйнштэйнам за адно першае спатканне з прыгожанькаю статысткай. Праўда, на дзесятым спатканні я б ужо затужыў па Эйнштэйне ці па добрай сур'ёзнай кнізе. Але ўвогуле, высокія праблемы цікавілі мяне адно ў прамежках паміж маімі маленькімі забавамі. А колькі разоў я, стоячы з сябрамі на тратуары, у самы разгар спрэчкі раптам губляў нітку размовы толькі таму, што вуліцу ў гэты момант пераходзіла якаясь чароўная спакусніца!

Словам, я гуляў. Я ведаў, што жанчыны не любяць, калі да мэты ідуць надта хутка. На іх думку, спачатку патрэбны адпаведная гутарка, пяшчоты. І тут у мяне не ўзнікала ніякіх цяжкасцей: гаварыць я заўсёды ўмеў — я ж быў адвакат, — а позіркі самых розных адценняў навучыўся кідаць яшчэ ў войску, калі займаўся ў тэатральным гуртку. Ролі мяняліся часта, але п'еса заўсёды была адна. Напрыклад, мне вельмі ўдавалася сцэна з нейкай неадольнай, падсвядомаю цягай: «я сам не ведаю, што са мной робіцца», «далібог, я разумею, што гэта неразумна...», «я не хачу гэтага кахання, я так стаміўся...» і гэтак далей. Нумар, увогуле, не надта новы, але дзейнічаў ён заўжды эфектыўна. Ці быў яшчэ адзін — нейкае таямнічае, бязмежнае пачуццё, якога не дарыла яшчэ ні адна жанчына. Можна быць, яно і не вельмі трывалае, можна быць, — і я нават упэўнены ў гэтым (хто ж можа за сябе паручыцца), — але цяпер без яго жыццё — не жыццё. Асабліва ж добра я адшараваў адну маленечкую тыраду. Сэнс гэтай тырады заключаўся ў пакорным і смутным прызнанні, што я абсалютная нікчэмнасць, са мной не

варта звязваць свайго жыцця, я сваё аджыў, але ніколі так і не ўбачыў шчасця, за якое цяпер, мабыць, аддаў бы ўсё на свеце, але — на жалы! — ужо занадта позна. Прычыны гэтага «занадта позна» я хаваў у сакрэце, ведаючы, што ў ложка лепш за ўсё класіся ахінутым у таямніцу. Зрэшты, я настолькі ўжываўся ў ролю, што, у пэўным сэнсе, сам ужо верыў у тое, што кажу. Не дзіва, што і мае партнёркі нарэшце пачыналі весці сваю партыю з вялікім натхненнем. Найбольш чуллівыя імкнуліся мяне зразумець, і гэтае імкненне прыводзіла іх да сентыментальнай меланхоліі. Другія, задаволеныя тым, што я паважаю правілы і далікатна пачынаю з словаў, самі неадкладна пераходзілі да канкрэтных дзеянняў. Я ж кожны раз выйграваў двойчы, бо не толькі наталяў сваё жаданне, але і, пераканаўшыся ў сваёй уладзе над жаночаю душою, яшчэ больш умацоўваўся ў любові да сябе.

Усё было менавіта так, і нават калі некаторыя жанчыны не прыносілі мне вялікага задавальнення, я ўсё роўна стараўся час ад часу аднавіць з імі сувязь, на што мяне, безумоўна, штурхала не толькі жаданне асвяжыць былыя пачуцці пасля доўгай разлукі, але і імкненне праверыць, што повязі, якія злучалі нас, яшчэ жывуць і адно ад мяне залежыць, жыць ім далей ці не. Часам я нават прымушаў іх прысягнуць, што яны не будуць належаць нікому, апроч мяне, — і рабіў гэта толькі дзеля таго, каб раз і назаўжды адагнаць ад сябе ўсякую падазронасць у сувязі з гэтым. Праўда, ні ў сэрцы, ні ў думках падобных падазрэнняў у мяне не ўзнікала. Я быў настолькі ўпэўнены ў сабе, што мне было цяжка ўявіць, каб жанчына, якая належала мне, некалі магла належаць другому. Я не мог гэтага дапусціць, нават калі гэта было відавочна. І толькі павязуўшы іх клятвай, я адчуваў сябе вольным. Цяпер, калі я ведаў, што жанчына нікому належаць не будзе, я мог з лёгкасцю яе кінуць, што іначай было амаль

немагчыма. Мне патрэбна была цвёрдая ўпэўненасць, што мая ўлада над імі будзе існаваць вечна. Забаўна, праўда? Але ўсё менавіта так, мой дарагі суайчыннік. Адны крычаць: «Кахай мяне!» Другія: «Не трэба мяне кахаць!» Але ёсць яшчэ адна, асаблівая парода людзей — самая кепская і самая няшчасная, — яны патрабуюць: «Не кахай мяне, але вернасць захоўвай!»

Тут вось дзе загваздка: пераканацца ў вернасці канчаткова, бадай што, немагчыма, і з кожнай новай каханкай усё трэба паўтараць нанова. З часам гэта ўваходзіць у звычку, і хутка ты пачынаеш патрабаваць клятвы, нават не думаючы, на што яна табе патрэбна: у цябе ўжо рэфлекс. Нарэшце ўзнікае такая сітуацыя, калі ты бярэш, абсалютна таго не жадаючы. І можаце мне паверыць, некаторым бывае цяжэй за ўсё не ўзяць таго, чаго яны не хочуць.

Так са мной аднойчы і здарылася. Няма ніякай патрэбы расказаць, хто яна была, скажу толькі адно: яна мяне зусім не хвалявала і прывабіла хіба што сваім пасіўным і адначасова прагным выглядам. Шчыра кажучы, задавальненне было даволі пасрэднае, чаго і трэба было чакаць. Але комплексамі я ніколі не мучыўся і, развітаўшыся з гэтай асобай, хутка яе забыў. Я не думаў, каб яна нешта заўважыла, і ўжо зусім не мог уявіць, што ў яе ўзнікнуць нейкія думкі. Зрэшты, у яе быў такі адчужаны выгляд, што мне падалося, нібы яна наогул не здольная бачыць, што робіцца ў свеце. І тым не менш, праз некалькі тыдняў я даведаўся, што яна расказала пра мае недахопы нейкаму старонняму чалавеку. Першае пачуццё ў мяне было, што мне здрадзілі; аказваецца, яна была не такая пасіўная, якой мне здавалася, і ў яе таксама былі нейкія думкі! Але потым я паціснуў плячыма і зрабіў выгляд, быццам мне ўсё гэта проста смешна. І я сапраўды пасмяяўся, бо гэты інцыдэнт, зразумела, не меў ніякага значэння. Дый дзе ж яшчэ, як не ў справах сексу з усімі

яго дзівацтвамі, сціпласць мусіць быць правілам? Але ж не, і тут кожны хоча выставіць сябе ў самым выгадным святле, няхай хоць бы перад самім сабою. Вось і я — я сціпла паціснуў плячыма, і ведаеце, што зробіў? Трошкі пазней я зноў спаткаўся з гэтай жанчынай, зноў зробіў усё, каб яе спакусіць, і зноў авалодаў ёю. Зрэшты, гэта было не так ужо цяжка: жанчыны таксама не любяць, каб гэтая справа канчалася расчараваннем. І вось, як толькі мне ўсё гэта ўдалося, я пачаў літаральна мучыць яе. Гэта атрымлівалася ў мяне мімаволі. Я кідаў і зноў вяртаўся да яе, я прымушаў яе аддавацца мне ў самы неадпаведны час і ў самых неадпаведных абставінах, я абыходзіўся з ёю ва ўсіх адносінах так жорстка, што нарэшце прывязаўся да яе, як, напэўна, прывязваецца турэмны наглядчык да свайго вязня. І так доўжылася да таго дня, пакуль яна, у нястрымным парыве пакутлівай палкасці, на ўвесь голас не ўславіла таго, хто яе прыгнятаў. З таго дня я пачаў ад яе аддаляцца. І потым забыўся зусім.

Нягледзячы на ваша далікатнае маўчанне, я, бадай, пагаджуся, што гэта не вельмі яркая гісторыя. І ўсё-такі — прыгадайце сваё жыццё, мой дарагі суайчыннік! Пакапайцеся ў памяці, я ўпэўнены, што вы знойдзеце ў ёй такую самую або падобную да гэтай гісторыю і пазней самі распавядзеце яе. Што ж да мяне, то я смяяўся, калі прыгадваў гэту прыгоду. Праўда, гэта быў ужо іншы смех, ён быў нечым падобны на той, што я чуў на мосце Мастацтваў. Я смяяўся са сваіх любоўных і абарончых прамоў. Нават больш з абарончых, ніж з любоўных, бо ў размовах з жанчынамі я ўсё-ткі хлусіў менш. Маімі паводзінамі тут кіраваў інстынкт, а ён гаворыць заўсёды ясна і без акалічнасцей. Акт кахання — гэта ўжо прызнанне. Тут найбольш яскрава выяўляюцца і ваш эгаізм, і ваша пыхлівасць ці, наадварот, — ваша сапраўдная велікадушнасць. Па сутнасці, у гэтай сумнай гісторыі я

больш, чым калі б то ні было, паказаў сабе, хто я ёсць. Я быў у ёй больш шчыры, чым сам пра гэта здагадваўся, я ўбачыў нарэшце, як я жыву. І ўсё ж, нягледзячы на ўсё гэта — нягледзячы на тое, што я паводзіў сябе менавіта так, як вам раскажаў, маё прыватнае жыццё было больш вартае павагі, чым мае напышлівыя адвакацкія прамовы пра бязвіннасць і правасуддзе. Ва ўсякім выпадку, у сваіх адносінах з жанчынамі я не мог падманвацца наконт сапраўднай сутнасці маёй натуры. Ніхто не крывадушнічае ў сваіх уцехах — ужо не памятаю, ці сам я гэта прыдумаў, ці прачытаў недзе, але думка слухная, праўда?

Дык вось, пасля ўсяго, што са мной здарылася, і калі я пачаў разважаць аб прычынах, якія перашкаджалі мне лёгка расставацца з жанчынамі і прыводзілі да мноства паралельных сувязей, я канчаткова пераканаўся, што маё шчадралюбнае сэрца тут ні пры чым. Не яно кіравала мною, калі нейкая паненка, стаміўшыся чакаць Аўстэрліца нашай любові, сама заводзіла размову пра расстанне. Я адразу кідаўся ёй насустрач, я ішоў на любыя кампрамісы, уключаў усё сваё красамоўства, стараючыся распаліць у ёй пяшчоту і салодкую, мяккую страсць, але сам толькі ўяўна адчуваў тое ж самае — адзінае, што мяне хвалявала, гэта — магчымасць страціць сваю любоўную ўладу над ёй. Часам, зрэшты, мне здавалася, што я пакутую сапраўды. Але досыць было бунтарцы ўсё-такі спраўдзіць сваё абяцанне і пакінуць мяне, як я адразу яе забываў — як забываў і тады, калі яна вырашала вярнуцца. Не, не каханне і не велікадушнасць кіравалі мною, калі мне пагражала небяспека аказацца пакінутым; гэта было зусім іншае жаданне — жаданне быць самому каханым і атрымліваць тое, што, на маю думку, мне належала. Але як толькі мяне зноў кахалі — я забываў пра сваю партнёрку і ўвесь свяціўся ад радасці, добры настрой вяртаўся да мяне, я рабіўся зноў абаяльны.

Заўважце, дарэчы, што моц маёй любоўнай улады над вернутаю каханкай нарэшце пачынала прыгнятаць і мяне. І ў асабліва прыкрыя хвіліны я казаў сабе, што ідэальным выйсцем з такога становішча была б смерць гэтай асобы. Па-першае, яна замацоўвала б навечна наш саюз, а па-другое, пазбавіла б няшчасную ад рабскага паслушэнства. Але ж няможна хацець смерці ўсіх і нарэшце вынішчыць усё чалавецтва, толькі каб карыстацца бязмежнай свабодай, якую інакш уявіць сабе немагчыма. Супраць гэтага паўставалі мае пачуццёвасць і любоў да людзей.

Адзінае сапраўды глыбокае пачуццё, якое мне выпадала перажыць у любоўных інтрыжках, была ўдзячнасць. Удзячнасць за тое, што ўсё ідзе добра, што мне ніхто не назалея, удзячнасць да тых жанчын, якія пакінулі мяне ў спакоі і далі поўную свабоду дзеянняў. Я ніколі не быў такі мілы і вясёлы з каханкай, як у тых выпадках, калі сустракаўся з ёю, толькі што пераспаўшы з другой. Я нібы адчуваў сябе ў даўгу перад усімі жанчынамі за тое, што даравала мне адна з іх. Але якой бы ні была блытаніна ў маіх пачуццях, сэнс іх заўсёды зводзіўся да аднаго: утрымаць сваю ўладу над усімі, каб скарыстацца ёю ў любы зручны мне час. Я выдатна разумеў, што магу быць шчаслівы толькі ў тым выпадку, калі ўсе людзі на зямлі — ці, прынамсі, як мага большая іх колькасць — будуць неадрыўна глядзець на мяне, вечно адданыя, пазбаўленыя прыватнага жыцця, гатовыя ў любы момант адказаць на мой покліч, нарэшце — асуджаныя на бесплоднасць да таго самага дня, пакуль я не зраблю ласку асвяціць іх сваім жыватворным ззяннем. Словам, каб мне жылося шчасліва, людзі, якіх я выбіраў, мусілі наогул не жыць. Яны павінны былі толькі зрэдку на нейкі час ажываць, калі на тое была мая воля.

Паверце, я зусім не займаюся самалюбаваннем, рас-

казваючы вам усё гэта. Калі я прыгадваю той перыяд свайго жыцця, калі я патрабаваў усё, нічога не даючы наўзамен, прымушаў столькі людзей служыць мне, нібы засоўваў іх у лядоўню, каб заўжды мець у патрэбны час пад рукой,— ува мне ўзнікае нейкае дзіўнае пачуццё. Далібог, я нават не ведаю, як яго назваць. Можа быць, гэта сорам? Скажыце, дарагі суайчыннік, ці не можа ад сораму трохкі пячы ў грудзях? Можа? Значыцца, гэта ён. Ці нейкае іншае дзіўнае пачуццё, якое таксама датычыцца гонару. Так ці інакш, але гэтае пачуццё, здаецца, ужо не пакідала мяне пасля таго, як з глыбінь маёй памяці ўсплыла яшчэ адна сумная гісторыя. Я больш не магу адцягваць свайго сказа пра яе, нягледзячы на ўсе мае выкруты і адступленні, хоць, спадзяюся, вы на мяне не вельмі за іх крыўдуеце.

Го, а дождж перастаў! Зрабіце ласку, правядзіце мяне дадому. Нешта я стаміўся. І што самае дзіўнае — не ад таго, што доўга гаварыў, а ад адной толькі думкі, што мне яшчэ трэба будзе вам сказаць. Хадземце. Мне не спатрэбіцца многа слоў, каб апісаць сваё галоўнае адкрыццё. Дый наогул — навошта казаць лішняе? Няхай статуя пакажацца вам ва ўсім сваім непрыкрытым выглядзе, таму — далоў напышлівыя фразы! Дык вось... Гэта здарылася цёмнай лістападаўскай ноччу, за два ці тры гады да таго, як у спіну мне прагучаў ужо вядомы вам смех. Вяртаючыся дадому, я ішоў да Каралеўскага моста, каб перайсці на левы бераг ракі. Была першая гадзіна ночы, церусіў дробны дождж, нават не дождж — імжа, у якой расплываліся абрысы рэдкіх пракожых. Толькі што я развітаўся са сваёю сяброўкай, якая, напэўна, ужо спала, і мне было прыемна адчуваць лёгкую стому ў супакоеным целе. Кроў ціха пульсавала ўва мне, як гэты асенні дождж. На мосце я заўважыў нейкі сілуэт, ён схіліўся над парэнчамі і нібыта ўзіраўся ў ваду. Падышоўшы блі-

жэй, я ўбачыў маладую стройную жанчыну, якая была ва ўсім чорным. Толькі паміж цёмных валасоў і каўнерам паліто выглядала палоска прывабнай і мокрай ад дажджу шыі. Яна ўсхвалявала мяне. Але я крыху павагаўся і прайшоў міма. Я спусціўся з моста, павярнуў на набярэжную і рушыў да бульвара Сэн-Мішэль, на якім тады жыў. Я прайшоў ужо метраў пяцьдзесят, калі раптам да мяне данёсся шум. Нават на такой адлегласці ён здаўся мне аглушальным у начной цішыні — гэта быў шум цела, якое абрушылася ў ваду. Амаль адразу пачуўся крык, потым яшчэ і яшчэ, яго зносіла плынню, ён аддаляўся. І раптам знік. Апалая цішыня ў нечакана застылым змроку здавалася мне бясконцай. Я хацеў пабегчы, але не мог варухнуцца. Я ўвесь дрыжаў, напэўна, ад холаду і неспадзяванасці таго, што адбылося. Я казаў сабе, што трэба хутчэй нешта зрабіць, і адчуваў, як маё цела скоўвае неадольная млявасць. Ужо не памятаю, якія ў мяне былі думкі. «Надта позна, надта далёка...» ці нешта падобнае. Але я ўсё стаяў на месцы і да чагосьці прыслухоўваўся. Церусіў дождж. Нарэшце я паволі рушыў далей. Я нікога не папярэдзіў пра тое, што здарылася.

Ну, вось мы і прыйшлі. Гэта мой дом, мой прытулак. Заўтра? Добра, калі вы не супраць. З задавальненнем завязу вас на востраў Маркен, паглядзіце на Зэйдэрзее. У адзінаццаць гадзін прыходзьце ў «Мехіка-Сіці». Што? Тая жанчына? Не ведаю, далібог, не ведаю. Ні назаўтра, ні ў наступныя дні я газет не чытаў.

Лялечная вёсачка, праўда? А якая маляўнічая — такой яшчэ пашукаць! Але я вас прывёз на гэты астравок не дзеля маляўнічасці, мілы дружа. Тут і без мяне кожны мог бы вам паказаць і прыгожанькія каптуркі, і драўляныя чобаты, і квяцістыя хаткі з наво-

шчанаю падлогай, дзе рыбакі паляць люлькі, напханыя духмяным мультанам. Я адзін з тых рэдкіх людзей, хто сапраўды можа паказаць вам тое, што тут варта было б паглядзець.

Мы з вамі ідзём да дамбы. Трэба як мага далей адысціся ад гэтых занадта зграбненькіх домікаў. Ну вось, цяпер давайце прысядзем. Што скажаце? Вы не лічыце, што гэта найлепшы з усіх нудлівых пейзажаў? Зірніце, як хораша! Злева куча попелу, якую ў іх называюць дзюнай, справа — шэрая дамба, пад нагамі — змярцвела-белы пясок, а перад намі — мора колеру бруднага лугу і бязмежнае неба, у якім адбіваюцца палінялыя воды. Нешта накштальт млявага, мяккага пекла. Спрэс адны гарызанталі, ніякіх бліскаў, ніякай іскаркі і ніводнай яркай плямкі на даляглядзе — жыццё нібы памерла. Сусвету няма, усё сцёртае ўшчэнт — тут на свае вочы можна ўбачыць, што такое нябыт. І галоўнае — ніводнага чалавека, ні душы! Толькі вы ды я, на ўсёй апусцелай нарэшце планеце! Што вы кажаце? Неба ўсё-такі жыве? Што ж, тут вы маеце рацыю, мілы дружа. Яно то хмурнее, то зноў праясняецца, будзе свае паветраныя лесвіцы і зачыняе брамы сваіх аблакоў. А вунь галубы. Вы не заўважалі, што неба ў Галандыі ўсё запоўнена галубамі? Але іх амаль не відаць — яны лётаюць надта высока. Яны махаюць крыламі і, нібыта хвалі, то ўздымаюцца ўвышыню, то зноў апускаюцца долу, і вецер часам даносіць мяккі шолах іх шэрага пер'я, якім поўніцца ўвесь нябесны абшар. Галубы чакаюць там, увышыні, чакаюць увесь год. Яны лунаюць па-над зямлёю, глядзяць і, напэўна, хацелі б спусціцца. Але ім няма куды — тут толькі мора, каналы, дахі з шылдамі і ніводнай вяршыні, дзе б можна было адпачыць.

Вы не разумееце, што я хачу сказаць? Прызнацца, я і сам вельмі стаміўся. Губляю нітку размовы, блытаюся... Няма ўжо былой яснасці розуму, якой так за-

хапляліся мае сябры! Зрэшты, якія сябры? Я гэта кажу чыста ўмоўна. У мяне даўно ўжо няма ніякіх сяброў, засталіся адны саўдзельнікі. Затое колькасць іх павялічылася — цяпер гэта ўвесь род чалавечы. І вы сярод іх — першы. Той, хто побач, — заўсёды першы. Адкуль я ведаю, што ў мяне няма сяброў? Вельмі проста: я зразумеў гэта, калі надумаў пакончыць жыццё самагубствам, — а хацеў выкінуць перад сябрамі добрую штуку і, пэўным чынам, іх пакараць. Але скажыце, каго б я пакараў? Некаторыя, можа, хіба што здзівіліся б, але пакараным — о не! — пакараным сябе ніхто б не адчуў. Тады я і сцяміў, што сяброў у мяне, аказваецца, няма! Дый нават калі б і былі, я ўсё роўна нічога б не зрабіў. Вось каб я мог памерці, а пасля ўбачыць, як выцягнуцца іх пысы, — тады, можа быць, аўчынка і была б вартая вырабу. А так — зямелька цёмная, мілы дружа, дошкі трывалыя, а саван гаматны. Вочы душы? О, вядома! Калі толькі гэтая душа ёсць, і калі яна не сляпая. На жаль, мы не можам быць у гэтым упэўненыя, у гэтым ніхто не ўпэўнены. Іначай гэта было б выдатнае выйсце, каб нарэшце прымусяць усіх прымаць сябе ўсур'ёз. Пакуль вы жывяце, людзі ніколі не пераканаюцца ў вашай праўдзе, яны ніколі не павераць у шчырасць вашых пачуццяў і глыбіню вашых пакут. Пакуль вы не памерлі, вашае жыццё ўсяго толькі сумніцельны выпадак, і да яго заўсёды будуць ставіцца скептычна. Таму, калі ў вас ёсць хоць самая маленькая ўпэўненасць, што вы здолееце пацешыцца відовішчам, якое адбудзецца пасля вашай смерці, — гэта ўжо ворта клопату, каб даказаць ім тое, у што яны не верылі, і добра-такі іх здзівіць. А калі такой упэўненасці няма? Ну, заб'яце вы сябе — і што вам будзе да таго, паверылі яны вам ці не? Вас жа ўсё роўна не будзе. Вы не ўбачыце ні іх здзіўлення, ні раскавання, няхай нават і вельмі кароткага. І вашае мара, якая жыве, дарэчы, у кожным чалавеку, — мара пры-

сутнічаць на сваіх хаўтурах,— застанецца неспраўджанаю. І ўсё ж, як ні круціся, але каб пакончыць з недаверам да свайго жыцця, трэба пакончыць з самім гэтым жыццём — толькі ўсяго.

А можа, гэта і добра, што мы нічога не ўбачым? Бо іначай нам давялося б дужа пакутаваць праз абыякавасць нашых блізкіх. «Ты мне за гэта заплаціш!» — пагразілася адна дзяўчына свайму бацьку, калі той забараніў ёй пабрацца з нейкім прылізаным фацэтам. І налажыла на сябе рукі. Але бацька нічога не заплаціў. Ён вельмі любіў рыбаліць са спінінгам. І праз тры дні зноў пайшоў да ракі — каб трохкі забыцца, як ён сказаў. Што ж, яго разлік спраўдзіўся, ён сапраўды ўсё забыў. І, шчыра кажучы, варта было б здзівіцца, каб здарылася іначай. Мы думаем, што, забіваючы сябе, мы гэтым караем сваю жонку. Не, мілы дружа, наадварот — мы даём ёй поўную свабоду. І таму — лепш ужо нам гэтага не бачыць. Апроч таго, мы рызыкуем пачуць, чым яны тлумачаць такі наш учынак. Я ведаю, што б сказала пра мяне: «Ён забіў сябе, таму што не мог вытрываць, калі...» Не, мілы дружа, у людзей усё-ткі вельмі беднае ўяўленне. Яны заўсёды думаюць, што прычына ў самагубства — адна. Але ж у яго можа быць дзве прычыны! Такое ў галаву ім чамусьці не прыходзіць. Дык навошта тады паміраць па сваёй волі? Навошта прыносіць сябе ў ахвяру той нерэальнай думцы, што пасля вашай смерці пра вас будзе складзена менавіта такое ўяўленне, якога хочаце вы? Ды як толькі вы памраце, усе скарыстаюцца гэтым, каб надаць вашаму ўчынку самыя бязглуздыя ці пошлыя матывы. І таму, мілы дружа, вялікім пакутнікам трэба выбіраць нешта адно: або каб пра іх смерць адразу забылі, або каб пачалі з яе кпіць, або каб выкарысталі з пэўным намерам. Але каб яе зразумелі — ніколі!

І потым, не будзем хавацца ад праўды,— я люблю

жыццё, і ў гэтым мая галоўная слабасць. Я люблю яго настолькі, што нават не магу ўявіць, што адбываецца па-за яго межамі. У такой празе да жыцця ёсць, напэўна, нешта плебейскае, вы не лічыце? Арыстакраты заўсёды ўмелі глядзець на сябе і сваё жыццё крыху збоку. Калі гэта было трэба — яны паміралі, іх хутчэй можна было паламаць, ніж сагнуць. А я — не, я гнуся, бо мне падабаецца жыць і так. Дарэчы, што, вы думаеце, сталася са мной пасля ўсяго, што я вам раскажаў? Вы думаеце, я адчуў да сябе гідлівасць? Кіньце! Я адчуў гідлівасць да іншых. Безумоўна, я ведаў, у чым мае хібы, і бедаваў над імі. Але па-ранейшаму з пахвальнай упартасцю іх забываў. Затое я ніколі не забываўся асудзіць у душы іншых. Вас, напэўна, гэта шакіруе? Вы, напэўна, думаеце, што тут няма ніякай логікі? Але праблема зусім не ў тым, каб усё было лагічна. Праблема ў тым, каб увільнуць, выслізнуць і галоўнае — самае галоўнае! — унікнуць прысуду. Я не кажу: унікнуць пакарання. Бо пакаранне без прысуду знесці не так ужо цяжка. У яго, дарэчы, даволі бяскрыўдная назва, якая гарантуе вашу бязвіннасць: няшчасце. Таму галоўнае — менавіта пазбегнуць прысуду, зрабіць усё, каб прыгавор ніколі не быў вынесены.

На жаль, зрабіць гэта не вельмі проста. Судзіць цяпер усе навучыліся гэтак жа добра, як і юрыць. З тою розніцай, што, калі судзіш, за вынікі можна не баяцца. Вы ў гэтым сумняваецеся? Тады паслухайце, пра што кажуць за столікамі ў летніх гатэлях, куды нашы шаноўныя суайчыннікі прыезджаюць лячыцца ад нуды. Калі вам гэтага будзе мала, каб прыйсці да пэўнай высновы, — пачытайце, што пішуць нашы сучасныя маралісты. Ці паназірайце, што робіцца ў вашай сям'і, — ужо гэта вас нечамусь навучыць. Дарагі дружа, не трэба даваць ім ніякай зачэпкі нас асудзіць, нават самай маленькай! Іначай яны раздзяруць нас на

шматкі. Мы павінны быць пільныя, як дрэсіроўшчык. Увайце сабе, што здарыцца, калі ён, перад тым як увайсці ў клетку, на няшчасце парэжацца лязом? Вось дзе будзе слаўны банкет драпежнікам! Я гэта сцяміў даўно — яшчэ тады, як у мяне ўзнікла падазрэнне, што я не такі ўжо бездакорны. З той пары я да ўсіх стаўлюся з недаверам: раптам нехта заўважыць, што ў мяне ранка? Усё! Тут мне і капцы — зжаруць разам з трыбухамі.

Мае адносіны з людзьмі знешне заставаліся такія ж, як і раней, але неўпрыкмет пачалі разладжвацца. Мае сябры не перамяніліся. Яны і цяпер пры выпадку маглі пахваліцца, што побач са мной іх агортвае пачуццё гармоніі і трывалай надзейнасці. Але сам я адчуваў толькі беспарадак і блытаніну ў сваёй душы; мне здавалася, што мяне абяззброілі, выставілі на суд перад публікай. Людзі ўжо не былі для мяне той пачціваю аўдыторыяй, да якой я даўно прывычаўся. Кола, цэнтрам якога я быў, распалася, і ўсе сталі ў адзін рад — як суддзі на судовым пасяджэнні. З той хвіліны, калі я адчуў, што ўва мне таксама ёсць нешта падсуднае, я зразумеў, што ў другіх жыве неадольная прага судзіць. Як і раней, яны былі побач — але яны смяяліся. Мне пачало здавацца, што кожны глядзіць на мяне з прыхаванай усмешкай. І нарэшце я ўбіў сабе ў галаву, што ўсе толькі і думаюць, як бы падставіць мне нагу. І я сапраўды два ці тры разы спатыкаўся, уваходзячы ў людныя месцы, хоць гэтаму не было ніякай прычыны. А аднойчы нават упаў. Праўда, хутка я ўзяў сябе ў рукі і, як і належыць французу-картэзіянцу, прыпісаў усе гэтыя здарэнні зразумелай кожнаму боскай волі, іначай кажучы — выпадку. Але недавер ува мне ўсё ж застаўся.

Цяпер, калі ў мяне абвастрылася ўвага, я без цяжкасці пачаў прыкмячаць сваіх ворагаў. Спачатку — сярод таварышаў па службе, пасля — сярод свецкіх

знаёмых. Некаторым я калісьці зрабіў паслугу, другім мусіў бы зрабіць, але не зрабіў. Але ва ўсім гэтым, увогуле, не было нічога незвычайнага, і маё адкрыццё не вельмі мяне засмуціла. Больш балюча і цяжка мне было дапусціць, што ў мяне ёсць ворагі сярод тых, каго я амаль не ведаў ці не ведаў наогул. Раней, са сваёю звычайнай наіўнасцю, у якой вы маглі ўжо пераканацца, я меркаваў, што варта чалавеку пазнаёміцца са мною бліжэй і ён адразу мяне палюбіць. Але ж не! Больш за ўсё ворагаў я сустракаў якраз сярод тых, хто ведаў мяне толькі па чутках і пра каго сам я нават не чуў. Безумоўна, яны падазравалі, што я жыву поўным жыццём, лунаю ў воблаках шчасця, — а такое не даруецца ніколі. Удачлівы выгляд, асабліва калі ў ім праглядае саманадзейнасць, здольны раз'юшыць нават асла. У мяне ж жыццё было сапраўды настолькі ўдачлівае і поўнае, што праз нястачу часу я мусіў адмаўляць многім, хто набіваўся мне ў прыяцелі. Па гэтай самай прычыне я вельмі хутка іх забываў. Але ў людзей, якія набіваліся ў прыяцелі, жыццё было не такое поўнае, і ў іх заўсёды ставала часу, каб памятаць пра маю адмову.

Такім чынам, ужо з аднаго гэтага прыкладу відаць, што жанчыны каштавалі мне дорага. Час, які я ім прысвячаў, быў назаўжды страчаны для мужчын, і яны даравалі мне гэта вельмі рэдка. Як тут знайсці раду? Шчасце і поспех даруюцца вам толькі тады, калі вы гатовы імі шчыра падзяліцца. Але каб быць сапраўды шчаслівым, немагчыма ўвесь час клапаціцца пра іншых. Выходзіць, выйсця няма. Або шчаслівы і асуджаны — або бязгрэшны і няшчасны. Аднак у маім выпадку ўсё было яшчэ болей несправядліва: мяне судзілі за даўно мінулае шчасце. Я жыў у ілюзіі, што паміж мной і людзьмі ёсць поўная згода, але на самай справе на мяне, усмешлівага і няўважнага, з усіх бакоў сыпаліся стрэлы, папрокі, кпіны. І ў той дзень,

калі я з трывогай ачуўся і да мяне вярнулася яснасьць, усе раны адначасова адкрыліся на маім целе, і я адразу страціў былую моц. Увесь свет пачаў з мяне кпіць.

Такога не здолее вытрываць ніхто, апроч тых, хто не жыве (я маю на ўвазе мудрацоў). Адзіная абарона — злосць. І вось людзі спяшаюцца хутчэй асудзіць, каб не быць асуджанымі. А што вы хочаце? Думка пра сваю бязвіннасьць — самая натуральная ў кожнага чалавека. Яна ўзнікае ў яго інстынктыўна, нібы ідзе з самай глыбіні ягонай істоты. З гэтага пункту погляду ўсе мы падобныя да таго французіка, які, трапіўшы ў Бухенвальд, упарта дамагаўся падаць скаргу на імя пісарчука, таксама з ліку вязняў, які заносіў яго ў спіс зняволеных. Скаргу? Пісарчук і яго таварышы пасмяяліся: «Дарэмна, галубе. Тут не скардзяцца». — «Але, пане, зразумейце, — сказаў небарака-французік, — у мяне асаблівы выпадак. Справа ў тым, што я невiнаваты!»

Усе мы — асаблівыя выпадкі. І ўсе мы да чагосьці заклікаем! Кожны хоча быць невiнаваты — любою цаной, нават калі дзеля гэтага спатрэбіцца абвінаваціць усё чалавецтва і само неба. Вы мала пацешыце чалавека, калі пахваліце яго за намаганні, якія зрабілі яго такім разумным або велікадушным. Затое як ён узрадуецца, калі вы пачняце захапляцца яго прыроджанаю велікадушнасцю! І наадварот, калі вы скажаце злачынцы, што яго правiннаць паходзіць зусім не ад яго натуры і не ад яго характару, а тлумачыцца няшчасным збегам абставiн, ён будзе вам бясконца ўдзячны. І падчас абарончай прамовы нават выбера якраз гэты момант, каб заплакаць. Аднак нiякай заслугі ў тым, што ты сумленны або разумны ад нараджэння, — няма. Як і, безумоўна, нельга несці большую адказнасць за тое, што ты — злачынца ад нараджэння, а не паводле абставiн. Але гэтыя нягоднікі прагнуць лiтасці, ці то — безадказнасці, і ў сваё апраўданне гатовы кiваць то на

сваю натуру, то на змякчальныя акалічнасці, нават калі гэтыя довады супярэчаць адзін аднаму. Галоўнае — лічыцца невінаватым, даказаць, што твая прыродная дабрачыннасць — бясспрэчная, а правіннасць — мінулая і тлумачыцца незалежнымі ад цябе прычынамі. Я ўжо казаў: галоўнае — пазбегчы прысуду. А таму, што зрабіць гэта не вельмі проста, як і нялёгка прымусіць другіх захапляцца сваёй натурай і адначасова знаходзіць у ёй апраўданне, — усе імкнуцца разбагацець. Чаму? Вы не задавалі сабе такога пытання? Каб быць болей магутным? Ну, гэта зразумела. Але галоўнае ў тым, што багацце не дазваляе, каб вас асудзілі адразу, яно засцерагае вас ад натоўпу ў метро, хавае ў бліскучым і ўтульным лімузіне, ізалюе ў раскошных дагледжаных парках, вагонах першага класу, каютах-люкс. Багацце, мілы дружа, — гэта яшчэ не апраўданне, гэта толькі адтэрміноўка, але і ёю не варта пагарджаць...

Галоўнае — не давайце веры сваім сябрам, калі яны просяць вас быць з імі шчырымі. Адзінае, на што яны спадзяюцца, — што вы яшчэ больш умацуеце іх у добрае думцы пра саміх сябе і сваім абяцаннем быць шчырым дасцё яшчэ адно пераканаўчае сведчанне гэтаму. Але скажыце, чаму гэта шчырасць павінна быць неабходнай умовай сяброўства? Прагнасць да праўды любой цаной — гэта страсць, якая не ашчаджае нікога і не спыняецца ні перад чым. Гэта — загана, няхай часам і зручная, але часцей за ўсё падобная на самы звычайны эгаізм. Таму, калі вы раптам апынецеся ў такім становішчы, не губляйцеся: абяцайце быць шчырым і брашыце ўсё, што вам прыйдзе ў галаву. Гэтым вы толькі задаволіце патаемнае жаданне вашага сябра і яшчэ раз пацвердзіце сваю сяброўскую сімпатыю.

Гэта — бясспрэчная ісціна, мілы дружа, і менавіта таму мы рэдка раскрываем душу перад тымі, хто лепшы за нас. Часцей за ўсё мы стараемся не бачыцца з

імі. І наадварот — мы гатовы паспавядацца перад кожным, хто падобны да нас і падзяляе нашыя слабасці. Справа ў тым, што мы зусім не хочам выправіцца і стаць лепшымі, іначай нам давялося б спачатку даведацца, што мы не такія ўжо беззаганныя. Нам трэба другое, нам трэба, каб нас шкадавалі, каб нас падбадзёрылі, надалі ўпэўненасці ў жыцці. Увогуле, усім нам карціць аднаго: змыць з сябе грэх і не зрабіць ніякага намагання, каб ад яго ачысціцца. У нас не стае цынізму, каб не звяртаць увагі на першае, але не стае і дабрачыннасці, каб пакорна знесці другое. Мы не маем ні магутнасці ліха, ні сілы добра. Вы чыталі Дантэ? Праўда? Д'ябал! Значыць, вы памятаеце, што Дантэ дапускае існаванне анёлаў, нейтральных у спрэчцы паміж Сатаною і Богам. Ён іх месціць у Лімбе, нечым нахштальт сеньяў да свайго Пекла. Дык вось, мілы дружа, мы з вамі якраз у тых самых сеньях.

Цярпенне? Што ж, тут вы, безумоўна, маеце рацыю. Нам усім варта набрацца цярпення і пакорна чакаць Апошняга Суду. Але вось шкада: мы чамусьці спяшаемся. Спяшаемся настолькі, што я нават мусіў ператварыцца ў суддзю-пакаяльніка. Але спачатку мне трэба было неяк паладзіць са сваімі адкрыццямі і звыкнуцца са смехам маіх суайчыннікаў. Я павінен быў нешта адказаць ці, прынамсі, пашукаць адказу на заклік, які быў звернуты да мяне ў той памятны вечар. І гэта аказалася нялёгка, я доўга блукаў. Я не мог знайсці рады да той самай пары, пакуль несціханы смех і кліны маіх суайчыннікаў не навучылі мяне глыбей зазірнуць у сваю душу, і тады я нарэшце зразумеў, што яна зусім няпростая. Не ўсміхайцеся, гэта не такая элементарная ісціна, якою здаецца спачатку. І, дарэчы, элементарнымі называюцца не тыя ісціны, якія відаць адразу, а тыя, што пазнаюцца ў канцы, паля самых складаных.

Так было і са мной. Я доўга вывучаў сябе і нарэшце

пераканаўся ў глыбокай дваістасці чалавечай натуры. Пакапаўшыся ў сваёй памяці, я зразумеў, што сціпласць дапамагала мне вылучацца, пакорлівасць — перамагаць, а дабрачыннасць — прыгнятаць сваіх блізкіх. Я ваяваў мірнымі сродкамі і, выяўляючы абсалютную бескарыслінасць, дамагаўся нарэшце ўсяго, чаго хацеў. Так, напрыклад, я ніколі не скардзіўся, калі нехта забываў павіншаваць мяне з днём нараджэння, і такая мая сціпласць многіх проста зачароўвала. Але яе прычыны хаваліся намнога глыбей: я хацеў быць занятым, забытым, каб потым мець прыемную магчымасць паскардзіцца на гэта самому сабе. Ужо за некалькі дзён да слаўтай даты, пра якую я, вядома ж, выдатна помніў, я рабіўся пільны і ўважліва сачыў, каб нішто не магло засяродзіць увагу, нішто не патрывожыла памяць тых, на чыю няпамятлівасць я разлічваў (аднойчы ў мяне нават узнікла спакуслівае жаданне пераблытаць лісткі ў насценным календары!). Але нарэшце мая адзінота была даказаная, і я мог спакойна аддацца ўцехам мужага смутку.

Такім чынам, кожная мая дабрачыннасць мела свой адваротны і намнога меней прывабны бок. Затое, калі на гэта зірнуць іначай, мае хібы абарочваліся мне ж на карысць. Напрыклад, тое, што я быў вымушаны хаваць ад другіх заганы свайго жыцця, надавала мне халодны і непадступны выгляд, які ўсе прымалі за непадкупную дабрадзеінасць, мая абыякавасць, а значыць, і непераборлівасць у адносінах да людзей, прыносіла мне іх любоў і ўдзячнасць, і нарэшце, учынкі, якія я рабіў з чыстага эгаізму, лічыліся за вышэйшую велікадушнасць. На гэтым пакуль што спынюся, бо залішняя сіметрычнасць перашкодзіць маёй нагляднасці. Дый, зрэшты, што там казаць — які б я ні быў чэрствы, я ніколі не мог устаяць перад прапанаваным кілішкам віна ці прывабнай жан-

чынай! Мяне ўсе лічылі за дзейнага, энергічнага чалавека, а маёю стыхіяй быў ложкак. Я паўсюль крычаў пра сваю вернасць, але ў мяне, бадай, не было ніводнага сябра, якому б я нарэшце не здрадзіў. Здрады, праўда, ніколі не заміналі маёй адданасці, я мог заняцца добрую справу хіба праз сваю ленаватасць, але ніколі не адмаўляў у дапамозе блізкаму чалавеку, калі знаходзіў у тым асалоду. І ўсё ж дарэмна я паўтараў сабе гэтыя збітыя ісціны, яны мала мяне суцяшалі. Часам, уранку, я выклікаў сябе на бязлітасны суд і прыходзіў тады да высновы, што найбольшага поспеху мне ўдалося дабіцца ў сваёй пагардзе да іншых. Прычым больш за ўсё я пагарджаў менавіта тымі, каму часцей за другіх памагаў. З вялікай пачцівасцю і заўжды ўсхваляванай спагадай я, па сутнасці, кожны дзень пляваў у твар усім сляпым, якіх сустракаў на дарозе.

Ну скажыце, ці можа быць гэтаму нейкае апраўданне? У мяне, увогуле, адно было, але настолькі мізэрнае, што яго нават няёмка прымаць пад увагу. Справа ў тым, што я быў проста няздольны паверыць, што чалавечыя клопаты могуць быць нечым сур'ёзным. У чым было гэта сур'ёзнае, я не ведаў, але тое, што я бачыў перад сабой, здавалася мне нейкай гульнёй — часам забаўнаю, часам нудлівай. Мне былі абсалютна незразумелыя імкненні і намаганні некаторых людзей. І я заўжды са здзіўленнем і недаверам глядзеў на тыя дзіўныя істоты, якія маглі загінуць дзеля грошай, кідаліся ў распач, страціўшы «грамадскае становішча», ці з самавітым выглядам ахвяравалі сабой дзеля дабрабыту сям'і. Куды лепей я разумеў таго сябра, які ўбіў сабе ў галаву кінуць курыць і праз неверагоднае напружанне волі нарэшце дабіўся свайго. Неўзабаве, адным прыгожанькім ранкам, ён разгарнуў газету, прачытаў пра выбух першай ядзернай бомбы і, азнаё-

міўшыся з яе чарадзейнымі якасцямі, не адкладаючы пабег у тытунёвую лаўку.

Безумоўна, часам і я рабіў выгляд, нібы стаўлюся да жыцця сур'ёзна. Але вельмі хутка такая сур'ёзнасць таксама здавалася мне легкадумнай, і я зноў пачынаў выконваць сваю ролю, стараючыся, каб яна выходзіла як мага лепш. Я прыкідваўся чалавекам разумным, высока маральным, дзейным, прасякнутым грамадзянскімі абавязкамі, памяркоўным, поўным высакароднага абурэння, спагадлівым, павучальным... На гэтым дазволю сабе спыніцца, бо спадзяюся, вы ўжо зразумелі, што я быў такі самы, як і мае галандцы, — і тут, і недзе вельмі-вельмі далёка. Я адсутнічаў менавіта тады, калі, здавалася, засяроджваў на сабе ўсеагульную ўвагу. А сапраўды натхнёны і шчыры я быў, хіба што займаючыся спортам ды ў войску, дзе прымаў удзел у вадэвілях, якія мы ставілі ў палку для свайго ж задавальнення. У абодвух выпадках існавалі пэўныя правілы — абсалютна несур'ёзныя, але дзеля забавы іх трэба было прытрымлівацца. Яшчэ і цяпер поўны да берагоў стадыён падчас нядзельных матчаў і тэатр, які я заўсёды любіў непадзельнаю страсцю, — адзіныя месцы ў свеце, дзе я адчуваю сябе бязвінным.

Але хто можа пагадзіцца, каб такое стаўленне лічылася правамерным, калі гаворка ідзе пра каханне, пра смерць ці пра заробкі нашых нябог-працоўных? А што ж мне было з сабою рабіць, калі каханне Іжоты я ўяўляў толькі ў раманах або на сцэне, пераадсмяротная агонія здавалася мне добра згулянаю роляй, а ўсе рэплікі маіх збыднелых кліентаў прамаўляліся нібы па адным сцэнарыі? Я жыў сярод людзей, не падзяляючы іх інтарэсаў, і таму быў проста няздолны паверыць у сур'ёзнасць сваіх абавязкаў перад імі. У мяне ставала пачцівасці і абыякавасці, каб адказаць людзям тым, чаго яны чакалі ад мяне ў маім прафесійным, сямейным і грамадскім жыцці, але я

заўсёды рабіў гэта з такою няўважнасцю, што нарэшце ўсё толькі псаваў. Маё жыццё праходзіла пад знакам дваістасці, і самыя важныя ўчынкі я рабіў найчасцей тады, калі меней за ўсё пра іх думаў. Ці не гэту дваістасць, як і іншае сваё глупства, я ніколі не мог сабе дараваць? Ці не яна прымушала мяне ўпарта змагацца з судом сумлення і акружаючых і пастаянна шукаць нейкага выйсця?

Паўны час маё жыццё знешне цякло так, нібыта нічога ў ім не змянілася. Я каціўся па старых, аб'езджаных рэйках. А пахвал вакол мяне, як знарк, яшчэ болей прыбавілася. Вось тут і хавалася галоўная бяда. Памятаеце: «Гора вам, калі ўсе людзі скажуць добра пра вас!» Залатыя словы! І гора мне! Мая зладжаная машына адразу занаравілася, закапрызіла, і ў яе рухавіку пачаліся незразумелыя перабоі.

Тады ў маё жыццё і ўварвалася думка пра смерць. Я падлічыў, колькі гадоў мне яшчэ засталася да канца. Пачаў шукаць прыклады, калі нехта паміраў у маім узросце. І мяне занепакоіла думка, што я не паспею выканаць пастаўленую мне задачу. Якую задачу? Гэтага я не ведаў. Дый, зрэшты, ці варта было жыць далей так, як я жыў раней? Але праблема была нават не ў гэтым. Мяне мучыў да смешнага дзіўны страх: што здарыцца, калі перад смерцю я так і не прызнаюся ў сваім ашуканстве? Не перад Богам, не, і не перад нейкім яго прадстаўніком на Зямлі — я быў вышэйшы за гэта, вы ведаеце. Я мусіў прызнацца людзям, свайму сябру, напрыклад, ці каханай жанчыне. Бо калі затаіць хоць адну маленечкую ману пры жыцці, смерць зробіць яе назаўжды непапраўнай. І ніколі, ніхто не дазнаецца праўды, бо адзіны, хто яе ведаў, знёс таямніцу з сабой — у магілу. Ад думкі пра такое беспаваротнае праўдазабойства ў мяне круцілася ў галаве. Заўважу дарэчы, што сёння ад падобнай магчымасці я адчуў бы хутчэй далікатную асалоду. Няўжо

не прывабна знаць тое, чаго марна шукае ўвесь свет, і хаваць у сваёй кватэры рэч, за якой бясплённа ганяюцца тры паліцэйскія службы? Але не будзем спяшацца... Тады ў мяне усё гэта выклікала занепакоенасць, бо я не знайшоў яшчэ патрэбнага рэцэпта.

Вядома, мне карцела пазбыцца такога пачуцця. Ці мае значэнне ашуканства аднаго чалавека ў гісторыі цэлых пакаленняў? І чаго вартае намаганне праліць святло праўды на мізэрную хлусню, занядбаную ў акіяне вякоў, як драбінка солі ў моры? Я стараўся пераканаць сябе, што цялесная смерць, мяркуючы па тых выпадках, якія я бачыў,—сама па сабе ўжо дастатковая кара, каб змыць любы грэх. Чалавек зарабляе сабе паратунак (або права знікнуць назаўжды) праз пот і пакуты агоніі. І ўсё ж пачуццё неспакою мацнела, думка пра смерць ужо не пакідала мяне, і я пачынаў з ёю кожны свой дзень. Лёсткі сяброў рабіліся мне ўсё больш невыносныя. Мне здавалася, што яны яшчэ больш павялічваюць маё ашуканства, робяць яго настолькі вялікім, што я ўжо ніколі не здолею пазбавіцца ад яго.

І вось настаў дзень, калі я не вытрываў. Першая рэакцыя была хаатычная. Я — хлус, і я сам абвяшчу пра гэта, я кіну сваю двухаблічнасць у твар гэтым ёлупам раней, чым яны пра яе здагадаюцца. Вам патрэбная праўда? Дык вось — бярыце яе, я прымаю ваш выклік. Каб не дапусціць крывадушных усмешак, я лепей сам зраблюся ўсеагульным пасмешышчам. Увогуле, я і тут перш за ўсё стараўся пазбегнуць прысуду. Я хацеў перацягнуць гэтых кпліўцаў на свой бок ці, прынамсі, спадзяваўся сам стаць побач з імі. Я марыў пра тое, як буду штурхаць на дарозе сляпых, і па глухой, нечаканае радасці, якая нараджалася ў мяне ў душы, пачынаў усведамляць, як я іх ненавіджу. Я рабіў планы, як буду праколваць шыны ў інвалідных калясках, як буду крычаць: «Смярдзючыя дурні!»,

стоячы пад рыштаваннем, на якім працуюць рабочыя, як надаю па карку жаўтаротым сысункам у метро. Але ўсё гэта былі толькі мары, якія ніколі не спраўджваліся, а калі мне і выпадала рабіць што-небудзь падобнае, то я адразу пра ўсё забываў. Тым не менш, ужо адно слова «правасуддзе» даводзіла мяне да лютасці. Я па-ранейшаму быў вымушаны карыстацца ім у сваіх адвакацкіх прамовах. Але пасля — помсціў за гэта, публічна абліваючы брудам усю сутнасць чалавечай справядлівасці. Я нават абвясціў, што збіраюся выдаць маніфест, у якім пакажу ўсю паднаготную прыгнечаных, якія самі прыгнятаюць сумленных людзей. А аднойчы, калі я ласаваўся лангустам на тэрасе адкрытага рэстарана, да мяне прычапіўся жабрак. Ён мне так назаляў, што нарэшце я мусіў папрасіць гаспадара, каб ён выгнаў задрыпанага галадранца. Калі ж я пачуў, як гэты змагар за праўду ўгаворвае небараку сысці прэч, я прышоў у поўнае захапленне: «Няўжо вам няясна, што вы замінаеце гэтым панам і пані? — казаў ён.— Ды пастаўце сябе на іх месца!» Апроч таго, я ўсім і кожнаму скардзіўся, што цяпер, на жаль, мінуў той час, калі можна было дзейнічаць накшталт аднаго рускага памешчыка, характар якога мяне зачароўваў: ён загадваў сцябаць пугай і тых сялян, якія з ім прывіталіся, і тых, якія гэтага не рабілі,— у абодвух выпадках, як ён лічыў, дзёрзкасць была аднолькавая.

Зрэшты, у мяне здараліся і горшыя выбрыкі. Я нават пачаў быў пісаць «Оду паліцыі» і «Апафеоз гільяціны». А галоўнае — паставіў сабе абавязкам рэгулярна наведваць кавярні, у якіх збіраліся нашы прафесійныя гуманісты. Дзякуючы майму сумленнаму мінуламу яны прымалі мяне заўжды вельмі сардэчна. І вось, нібы незнарок, я кідаў адну бязвінную фразу — я казаў: «Дзякуй богу!» ці яшчэ прасцей: «Божа мой...» Вы ведаеце, якія прыхлівыя нашы карчом-

ныя атэісты. У першую хвіліну пасля майго святатацкага заяўлення запаноўвала агульнае аняменне, усе збянтэжана пазіралі адзін на аднаго, і тут пачынаўся гвалт — адны кулём выляталі з кавярні, другія пачыналі гнеўна квахтаць, ніхто нічога не слухаў, і ўсе біліся ў курчы, як чорт, якога акрапілі святою вадой.

Вы, напэўна, палічыце гэтыя выбрыкі хлапечым дзівацтвам? Але па-мойму, у іх быў намнога глыбейшы сэнс. Я хацеў паламаць гульнію і, галоўнае, — збэсціць тую добрую рэпутацыю, якая даводзіла мяне да шалу. «Такі чалавек, як вы...» — звярталіся да мяне, і гэта гучала пачціва, а я ўвесь палатнеў ад гневу. Я болей не хацеў іх павагі, яна ўсё роўна не была ўсеагульнаю. Дый як бы яна магла такой быць, калі я сам не падзяляў яе? Таму — ці не лепей было ўсё абсмяяць, пакпіць і з іхняй павагі, і з іхніх папрокаў? Я павінен быў вызваліцца ад пачуцця, якое душыла мяне, любою цаной даць яму выхад. Каб паказаць усім, чым напханы гэты прыгожанькі манекен, які я сабой уяўляў, я хацеў распароць яму чэрава. Аднойчы мяне папрасілі правесці гутарку з маладымі адвакатамі, якія праходзілі ў нас стажыроўку. Раздражнёны нечуванымі дыфірабамі, якія спяваў старшыня калегіі, рэкамендуючы мяне слухачам, я болей стрываць не мог. Я пачаў з імпэтам і хваляваннем, якіх ад мяне і чакалі і якія я заўжды лёгка выдаваў у любую патрэбную хвіліну. Але раптам, без усялякага пераходу ўдаўся раіць у якасці найлепшага метаду абароны — блытаніну. «Я маю на ўвазе не тую блытаніну, — казаў я, — якую так умела ўжывае сучасная інквізіцыя, калі садзіць на лаву падсудных адначасова і злодзея, і сумленнага чалавека, каб пераваліць на другога злачынствы, учыненыя першым». Наадварот, я хацеў паказаць, як трэба абараняць злодзея, выкрываючы злачынствы сумленнага чалавека — адваката, у нашым

выпадку. Дзеля большай нагляднасці я растлумачыў сваю думку наступным чынам:

«Дапусцім, што я пагадзіўся абараняць якогась чулівага пана, які з рэўнасці забіў сваю жонку. Сваю прамову я пабудоваў бы так: «Панове прысяжныя! — сказаў бы я. — Зірніце, наколькі мізэрным робіцца грэх гэтага чалавека, калі мы бяром пад увагу яго прыродную дабыню, якая на міг падупала агіднай спакусе плоці. Ці ж не пачварней быць па гэты бок адгародкі, сядзець вось на гэтай адвакацкай лаве і ўсведамляць, што ты ніколі не быў добры і ніколі не пакутаваў, калі табе здраджвалі? Я свабодны, непадуладны ні суду, ані вашай волі, але паглядзіце — хто я? Пыхлівы, як сонца, юрлівы, як асёл, гняўлівы, як фараон, ленаваты, як усходні ўладар! Я нікога не забіў? Што ж, праўда, — пакуль што нікога! Але ці не я даў памерці многім шаноўным людзям, нават пальцам не варухнуўшы, каб ім пасобіць? Магчыма? Але магчыма і тое, што я здольны яшчэ не раз гэта паўтарыць. А гэты — вы зірніце на яго! — гэты не паўторыць ніколі. Ён і цяпер яшчэ не можа апамятацца ад здзіўлення, што так спрытна ўсё правярнуў». Такая прмова крыху збянтэжыла маіх юных калег. Потым яны вырашылі, што гэта быў жарт, і ім трэба пасмяяцца. І зусім ужо супакоіліся, калі на заканчэнне я пачаў красамоўна гаварыць пра чалавечую асобу і яе ўяўныя правы. Што зробіш, звычка ў той дзень аказалася мацнейшая за мяне.

Час ад часу паўтараючы падобныя мілыя выбрыкі, я дасягнуў толькі таго, што крыху збіў з тропу грамадскую думку. Збіў з тропу, але не абяззброіў, як і не абяззброіў самога сябе. Збянтэжанасць, якую я звычайна выклікаў у сваіх слухачоў, і маўклівае здзіўленне, накіраванае таго, якое цяпер адчуваеце вы, — о, ды вы не адмаўляйцеся, гэта ж натуральна, — не давалі мне ніякага сучашэння. Усё ў тым, што абвінава-

ціць сябе яшчэ не дастаткова, каб зрабіцца бязвінным, іначай я быў бы чысценькі, як ягнятка. Абвінавачваць сябе трэба ўмець, гэта трэба рабіць адмысловым спосабам, і, каб выпрацаваць яго, мне спатрэбілася нямаля часу. Калі ж нарэшце я яго знайшоў, аказалася, што ўсе мяне ўжо даўно пакінулі. А пакуль ішлі пошукі, смех нястомна гучаў вакол мяне, і мае хаатычныя намаганні не маглі пазбавіць яго той добразычлівай і амаль што пяшчотнай ноткі, якая болям працінала мне сэрца.

Але па-мойму, пачынаецца прыліў. Значыць, хутка наш параход паплыве назад. Вось дзень і канчаецца. Зірніце, галубы зноў збіраюцца ў небе. Яны туляцца адзін да аднаго і амаль не варушацца. А сонца паціху гасне. Давайце памаўчым і пацешымся гэтай змрочнай карцінай. Вы не хочаце? Ах, вам цікава, што было далей! Вы вельмі прыязны. Але я, можа быць, рызыкну зацікавіць вас яшчэ больш. І раней як растлумачыць, хто такі суддзя-пакаяльнік, раскажу сёе-тое пра распусцу і ўстрыманне.

Вы памыляецеся, шаноўны, наш параход плыве, і даволі хутка. Але Зэйдэрзее — мёртвае мора ці — амаль што мёртвае. Яго роўныя берагі схаваны ў тумане, і невядома, ні дзе яно пачынаецца, ні дзе канчаецца. Мы плывём і плывём, і воку няма за што зачэпіцца — мы не заўважаем сваёй хуткасці. Нічога не мяняецца вакол, хоць мы ўвесь час рухаемся наперад. Гэта не плаванне — гэта сон.

На грэчаскім архіпелазе мяне агортвала зусім іншае пачуццё. На даляглядзе бесперастанку ўзнікалі новыя астравы. Іх бязлесыя хрыбты выразна акрэслівалі мяжу неба і сушы, скалістыя берагі рэзка ўкліньваліся ў мора. Ніякай расплывістасці, у зыркім дзённым святле ўсё тут было арыенцірам. І хоць наш ма-

ленькі караблік ледзь пасоўваўся між астравоў, у мяне ўзнікала ўражанне, нібы я імкліва лячу ў шуме сме-ху і пеністых хваляў. З той пары сама Грэцыя нястом-на плыве ўва мне, на краі маёй памяці... Го! Ды я ўжо, гляджу, таксама паплыў — раблюся лірычны! Што ж гэта вы, шаноўны,— спыніце мяне, прашу вас.

Дарэчы, вы ведаеце Грэцыю? Не? Тым лепш! Ну скажыце, што б мы там рабілі? Каб жыць у Грэцыі, трэба мець чыстае сэрца. Вы можаце сабе ўявіць, што сябры там ходзяць па вуліцах парамі, трымаючы адзін аднаго за руку. Праўда-праўда! А жонкі сядзяць дома і глядзяць, як іх самавітыя, вусатыя мужы шпацыруюць па тратуарах, сплёўшы пальцы з пальцамі сябра. На Усходзе такое таксама можна ўбачыць? Дапускаю. Але, скажыце, адважыліся б вы ўзяць мяне за руку на парыжскім праспекце? Я жартую, вядома. Мы прыстойныя людзі — брудныя думкі прымушаюць нас трымацца напята. Таму — раней чым паехаць на грэчаскія астравы, нам давядзецца доўга адмывацца. Паветра там цнатлівае і празрыстае, мора і радасць — чыстыя, як сляза. А мы...

Давайце прысядзем на гэтых шэзлонгах. Ну і туман! Дык я, па-мойму, хацеў вам нешта расказаць пра ўстрыманне? Зараз вы пачуеце, што я меў на ўвазе. Доўга змагаючыся сам з сабой і страціўшы ўсю сваю сілу і самаўпэўнены выгляд, я нарэшце пераканаўся ў бясплённасці сваіх намаганняў і вырашыў пакінуць чалавечае грамадства. О не, я не кінуўся шукаць бязлюднай выспы — іх даўно ўжо няма. Я проста знайшоў сабе прытулак у жанчын. Вы ж ведаеце, яны ніколі па-сапраўднаму не ганяць нас за слабасць, наадварот — яны хутчэй здольны пастарацца прынізіць нашу сілу ці абяззброіць нас. І таму жанчыны — узнагарода і падтрымка — не ваяўніку, о не, — злачынцы. Жанчыны яму — ціхі порт, прыстанак, і не дзіва, што менавіта ў жаночым ложку яго часцей за ўсё і

арыштоўваюць. Дый ці не жанчына — адзінае, што нам засталася ад зямнога раю? Вось і мяне, заблуднага і разгубленага, прыбіла да гэтай апошняй гавані. Цяпер я не казаў доўгіх прамоў. Я часам яшчэ гуляў, па звычцы, але выдумкі мне бракавала. Баюся вам прызнацца, бо не хачу казаць пахабных слоў, але ў той час я ўпершыню, бадай, адчуў патрэбу пакахаць і быць каханым. Агідна, праўда? Але ж я сапраўды пакутаваў, мяне апанаваў няясны сум, маёй душы чагосьці не ставала, і гэта навяло мяне на думку, што я нікому не патрэбен. І тады ці то прымушаючы сябе, ці то — праз цікаўнасць, я вырашыў узяць на сябе пэўныя абавязкі. Якія? Я ж адчуваў патрэбу ў каханні — вось я і палічыў сябе закаханым. Іначай кажучы, я зрабіў глупства.

Я пачаў заўважаць, што часта задаю пытанне, якога раней, як чалавек спрактыкаваны, заўсёды пазбягаў. Я пытаўся: «Ты мяне кахаеш?» Вы, безумоўна, ведаеце, як прынята адказваць у такім выпадку: «А ты?» І калі я адказваў: «Кахаю»,— я, зразумела, перабольшваў свае сапраўдныя пачуцці. А калі адважваўся сказаць: «Не»,— рызыкаваў страціць каханне маёй сяброўкі, і гэта мяне мучыла. Чым большая небяспека пагражала пачуццю, у якім я спадзяваўся знайсці супакоенне, тым з большаю настойлівасцю я дамагаўся яго ад сваёй партнёркі. Гэта прымушала мяне даваць самыя пераканаўчыя абяцанні, і я патрабаваў ад свайго сэрца ўсё глыбейшага пачуцця. Кончылася тым, што я загарэўся ўяўнаю страсцю да адной чароўненькай дурнічкі, якая так начыталася любоўных гісторый, што гаварыла пра любоў з імпэтнай перакананасцю інтэлігента, які абвяшчае бяскласавае грамадства. Гэта даволі заразлівая ўпэўненасць, тут мы спрацацца не будзем. Вось і я — таксама паспрабаваў загаварыць пра каханне і нарэшце пераканаў сябе, што яно ў мяне ёсць. Гэтае пачуццё жыло ўва

мене, прынамсі, да таго дня, калі яна зрабілася маёю каханкай і я зразумеў, што любоўная літаратура хоць і навучыла яе гаварыць пра любоў, але зусім не навучыла ёю займацца. Сталася так, што, пакахаўшы прыгожанькага папугайчыка, я мусіў спаць з халоднай змяёй. Такое становішча мяне не задавальняла, і я пачаў шукаць у іншым месцы каханне, абяцанае мне ў кнігах, але ніколі не сустрэтае ў жыцці.

Але мне не ставала натхнення. Я больш за трыццаць гадоў любіў толькі сябе. Як жа было цяпер пазбавіцца ад такой звычкі? Натуральна, я быў на гэта не здольны. Я адно млява намагаўся распаліць у сабе страсць, усё шчадрэй раздаваў абяцанні, кахаў адначасова некалькіх жанчын — як у былы час меў некалькі любоўных сувязей адразу. Але цяпер, бадай, прыносіў жанчынам болей гора, чым раней, калі ставіўся да іх зусім абыякава. Не памятаю, ці казаў я вам, што мой прыгожанькі папугайчык ад распачы хацеў пакончыць сваё няшчаснае жыццё галоднай смерцю? На шчасце, я паспеў своечасова — я самаахвярна працягнуў руку і падтрымліваў яе да той пары, пакуль яна нарэшце не сустрэла нейкага інжынера з сівізной на скронях, які толькі што вярнуўся з вандроўкі на Балі і пра якога ўжо пісаў яе любімы што-тыднёвік. Карацей кажучы, замест таго каб ачысціцца ад грахоў і з галавой, як той казаў, аддацца вечнай страці, я толькі яшчэ больш памножыў цяжар сваіх памылак і аблуд. Усё гэта абудзіла ўва мне такую агіду да любові, што я не мог болей чуць пра «Светлае жыццё» і «Каханне і смерць Іжоты», каб не заскрыгатаць зубамі. Я паспрабаваў у пэўным сэнсе адмовіцца ад жанчын і пачаць цнатлівае жыццё манаха. Урэшце, мне павінна было хапіць і аднаго жаночага сяброўства. Але гэта азначала — адмовіцца ад гульні. Бо, як аказалася, ва ўсім астатнім, апроч кахання, жанчыны наводзілі на мяне нясцерпную нуду, яшчэ большую,

чым я спадзяваўся, і, відаць, не меншую нуду наводзіў на іх я. Кончылася гульня — кончыўся і тэатр, я апынуўся ў самай гушчы праўды. А праўда, мілы дружа,— гэта самая смяротная нуда.

Каханне і цнатлівае жыццё мне не прынеслі паратунку, і я вырашыў, што застаецца адно — кінуцца ў распусту, якая выдатна замяняе любоў, прыглушае смех, наводзіць поўнае маўчанне і, што самае галоўнае,— даруе бессмяротнасць. Калі позна ноччу ў стане таго ап'янення, калі ўсё робіцца ясным і зразумелым, ты ляжыш паміж дзвюма шлюхамі і не адчуваеш ужо ніякага жадання, надзея больш не здаецца пакутай, над усім запаноўвае поўная свядомасць, і боль жыцця ўяўляецца адоленым назаўжды. У пэўным сэнсе, я заўсёды жыў у распусте і заўсёды марыў быць бессмяротным. Ці не гэтая мара была сутнасцю маёй натуры і вынікам маёй любові да сябе? Ды я проста паміраў ад жадання жыць вечно! Я занадта сябе любіў, каб пагадзіцца, што аб'ект маёй любові можа некалі знікнуць назаўжды. Але на цявразую галаву, як бы кепска я сябе ні ведаў, мне было ўсё-ткі цяжка знайсці разумныя довады, якія б гарантавалі бессмяротнасць такой пажадлівай малпе, як я. Заставалася — знайсці хоць бы сурагат такой бессмяротнасці. І вось, прага да вечнага жыцця штурхнула мяне да прастытутак, я пачаў піць, піць штоноч. Ранкам, вядома, як і кожнаму смяротнаму, мне дзёрла горыччу глотку. Але доўгімі начнымі гадзінамі я быў на вяршыні шчасця. Можа быць, у гэтым сорамна прызнавацца, але і цяпер я з пяшчотай прыгадваю тыя ночы, калі спяшаўся ў змрочны прытон на спатканне з адной танцоўшчыцай стрыптызу, якая адорвала мяне сваімі ласкамі. Аднойчы я нават пабіўся за яе гонар з занадта выхвалястым сутэнёрам. Цэлыя ночы я прастойваў каля стойкі пад пыльным чырвоным святлом гэтага цёплага месцейка, хлусіў, як наняты, і ўсё піў, піў. Я чакаў сві-

танья, каб нарэщце апынуцца ў вечна не засланым ложку маёй мілай прынцэсы, якая машынальна аддавалася ўцехам і потым спала непрабудным сном. Днела, сонца паціху асвятляла бязладны кавардак у пакоі, і, нерухомы, я ўздымаўся на ранішніх промнях славы.

Чаго таіць, выпіўка і жанчыны давалі мне тую адзіную палёжку, якой я і быў варты. Я адкрываю вам гэты сакрэт, мілы дружа, каб вы без боязі маглі ім скарыстацца. Вы самі пераканаецеся, што сапраўдная распуста вызваляе чалавека, яна не патрабуе ад яго ніякіх абавязкаў. Калі чалавек распуснічае, ён думае толькі пра сябе, і таму гэты занятак заўсёды будзе найлюбімейшы ва ўсіх вялікіх сябелюбаў. Распушта — гэта джунглі без мінулага і будучага, і галоўнае — без ніякіх абяцанняў і неадкладнай кары. Мяціны, дзе ёю займаюцца, адзелены ад свету. І кожны, хто туды заходзіць, разам з надзеяй адкідае страх. Размовы там неабавязковыя: усё, па што туды прыходзяць, даецца там без лішніх слоў, а часам нават і без грошай. Дазвольце ж, калі ласка, я ўшаную тых неведомых і забытых жанчын, якія мне тады дапамаглі! Яшчэ і цяпер я прыгадваю пра іх з цёплым пачуццём, падобным нечым да павагі.

Ва ўсякім выпадку я да душы пакарыстаўся гэтым выратавальным сродкам. Мне можна было ўбачыць нават у адмысловым гатэлі, ці, як іх яшчэ называюць, грэшным доме, дзе я адначасова жыў і з пераспелай шлюхай, і з маладзенькаю шляхетнаю дзяўчынай. З першай я гуляў у паслужлівага рыцара, а другой даваў магчымасць зведаць пэўныя таямніцы нашага жыцця. На няшчасце, шлюха аказалася даволі буржуазнаю натурай і неўзабаве пагадзілася надрукаваць свае ўспаміны ў рэлігійным часопісе, які шырока асвятляў праблемы сучаснага грамадства. А маладая паненка, каб задаволіць свой абуджаны інстынкт і

знайсці ўжытак сваім выбітным здольнасцям, хутка выйшла замуж. Магу пахваліцца, што ў той час мяне як роўнага прымалі ў мужчынскіх кампаніях, на якія часта наводзяць дарэмны паклёп. Дый вы самі добра ведаеце, што нават вельмі інтэлігентны чалавек лічыць за гонар, калі можа выпіць на бутэльку больш за свайго суседа. Можна быць, я і здолеў бы знайсці спакой і забыццё ва ўсіх гэтых прыемных уцехах. Але зноў наткнуўся на перашкоду ў самім сабе. Гэты раз ёю аказалася печань і настолькі жаклівая стома, што я і цяпер яшчэ не пазбавіўся ад яе. Так заўсёды: гуляеш у бессмяротнасць, а сам ужо праз некалькі тыдняў не ведаеш, ці здолееш неяк даліпець да заўтрага.

Я вымушаны быў адмовіцца ад сваіх начных падзвігаў, і ўсё ж яны прынеслі мне пэўную карысць: жыццё цяпер не здавалася такім пакутным. Стома, якая мучыла маё цела, загаіла многія язвы ў маёй душы. Любая празмернасць памяншае кантакт з жыццём, а тым самым памяншае і пакуту. Насуперак агульна прынятай думцы, у распусце няма нічога апантанага. Гэта ўся толькі доўгі сон. Вы, мусіць, заўважалі, што чалавеку, які дужа пакутуе ад рэўнасці, нічога так не карціць, як хутчэй пераспаць з жанчынай, якая, на яго думку, яму здрадзіла. Безумоўна, ён хоча яшчэ раз пераканацца, што яго дарагі скарб па-ранейшаму належыць яму. Іначай кажучы, ён хоча валодаць ім непадзельна. Але адразу пасля таго як ён авалодвае сваім скарбам, яго рэўнасць цішэе. Наогул, рэўнасць — гэта плён фантазіі, характарыстыка, якую раўнівец дае самому сабе. Бо думкі, якія ўзнікаюць у яго самога ў падобных абставінах, ён прыпісвае свайму саперніку. На шчасце, празмерныя ўцехі паслабляюць фантазію, як і здольнасць даваць нейкія характарыстыкі. Душэўныя пакуты згасаюць разам з мужчынскаю сілай і не абуджаюцца, пакуль яна спіць. Па гэтай самай прычыне першая ж сапраўдная кахан-

ка пазбаўляе маладых ад метафізічных трывог, а некаторыя шлюбы, якія, па сутнасці, афіцыйна дазваляюць распусту, ператвараюцца ў марудныя хаўтуры па адвазе і вынаходлівасці. Але, мілы дружа, мяшчанскі шлюб абуў нашу краіну ў пантофлі і хутка прывядзе яе да брамы ў нябыт.

Я перабольшваю? Ну, можа быць, не ведаю. Я толькі хацеў расказаць пра тую палёжку, якую прынеслі мне некалькі месяцаў оргій. Я жыў нібыта ў тумане, скрозь які смех прабіваўся так глуха, што нарэшце я наогул перастаў яго чуць. Абыякавасць, якая і раней займала столькі месца ў маёй душы, цяпер не сустракала ўжо ніякага супраціўлення і ператварылася ў сапраўдны склероз. Пачуцці зніклі! Запанаваў роўны і заўсёды аднолькавы настрой, ці, дакладней кажучы,—настрой таксама знік. Падобна да таго, як лёгкія ў сухотніка, калі ён ачуньвае, ссыхаюцца і паціху душаць свайго шчаслівага ўладальніка, так і я, акрыяўшы, ціхамірна канаў. Я па-ранейшаму зарабляў на хлеб сваім рамяством, але рэпутацыя ў мяне была ўжо добра падмочаная маім словаблудствам, а рэгулярнай практыцы замінала беспарадкавае жыццё. Цікава заўважыць, што за начныя прыгоды мяне папракалі на многа менш, чым за моўныя вольнасці. Чыста рытарычныя заклікі да бога, якія я часам дазваляў сабе ўжываць у прамовах, выклікалі ў маіх кліентаў нешта накшталт недаверу. Яны, напэўна, баяліся, што неба не здолее абараніць іх інтарэсаў гэтак жа добра, як адвакат, які бездакорна ведае Статут. Адсюль недалёка было прыйсці да высновы, што мае заклікі да ўсявышняга тлумачацца звычайным невуцтвам. Менавіта да такой высновы і прыйшла мая кліентура, і колькасць яе адразу паменшылася. Але зрэдку я ўсё яшчэ выступаў у судзе. Часам я нават забываўся, што болей не веру таму, што кажу, і тады прамовы ў мяне выходзілі вельмі ўдала. Я запаляўся ад гуку свайго ж

голасу і ляцеў за ім; праўда, я ўжо не лунаў, як раней, пад скляпеннем, я адно крыху адрываўся ад зямлі — ляцеў на брыючым палёце. Па-за сценамі суда я рэдка з кім сустракаўся і падтрымліваў хіба адну-дзве сяброўскія сувязі, якія мне даўно ўжо абрыдлі і ледзьве ліпелі. Часам, зрэшты, я цэлы вечар мог правесці ў сяброўскай кампаніі (я маю на ўвазе кампанію, у якой у мяне не ўзнікала ніякага пажадлівага пачуцця), але гэта наганяла на мяне такую нуду, што я нават не слухаў, што мне казалі. Я трошкі памажнеў, і гэта дало мне падставу паверыць, што крызіс нарэшце мінуў. Цяпер заставалася толькі старэць.

Але здарылася нечаканае. Каб адсвяткаваць сваё адраджэнне, я запрасіў у вандроўку па Атлантыцы адну з сваіх сябровак. Вядома, я не сказаў ёй пра сапраўдную мэту гэтай паездкі. Мы міла прагульваліся, натуральна, па верхняй палубе карабля, і раптам я заўважыў удалечыні сярод шэра-сталёвых хваляў чорную кропку. Я адразу адвёў вочы, маё сэрца шалёна затахкала. І я доўга не мог прымусіць сябе паглядзець у той бок, а калі паглядзеў — кропка некуды знікла. Я хацеў быў ужо закрычаць, як вар'ят, паклікаць на дапамогу, але ўбачыў яе зноў. Гэта быў звычайны абломак бярвяна, якія часта сустракаюцца ў моры. І ўсё ж я не мог глядзець на яго спакойна, мне здавалася, што гэта тапелец. І тады я ўразумеў, я ўсвядоміў — пакорна, як пакараюцца думцы, у слушнасці якой даўно ўжо няма сумнення, — што крык, які некалькі год назад пралунаў над Сенай, ні на міг не змаўкаў, яго знесла цёмнымі водамі да Ламанша, ён доўга лётаў па свеце, над неабсяжным акіянскім абшарам, каб нарэшце даждаць таго дня, калі я сустрэнуся з ім. Я зразумеў, што ён цяпер і заўжды будзе чакаць мяне на морах і рэках — паўсюль, дзе ёсць горкая вада майго хрышчэння. А тут, скажыце, мілы дружа, ці ж мы не на вадзе? На гэтай гладкай, мана-

тоннай і бясконцай вадзе, якая неўпрыкмет ператвараецца ў сушу? Нават цяжка паверыць, што хутка мы будзем зноў у Амстэрдаме! Здаецца, нам ніколі не вырвацца з гэтай гіганцкай купелі. Прыслухайцеся! Вы чуеце, як клічуць кагаркі? Можа быць, яны клічуць нас? Да чаго ж яны нас заклікаюць?

Гэта тыя самыя кагаркі, што крычалі і малілі над Атлантыкаю ў той дзень, калі я канчаткова ўсвядоміў, што я зусім не акрыяў, што я па-ранейшаму хворы і з гэтым трэба неяк змірыцца. Кончылася пышнае жыццё, кончыліся і выбрыкі, і шалёныя намаганні. Настаў час скарыцца і прызнаць сваю віну. Пачалося жыццё ў каменным мяху. Але вы, мусіць, не ведаеце, што каменным мехам у сярэднявеччы называлі адмысловую камеру ў падземным вязенні. Найчасцей чалавека кідалі туды на ўсё жыццё і забывалі. Такая камера адрознівалася ад іншых умела падабранымі памерамі. Яна была не такая высокая, каб у ёй можна было стаяць, але і не такая шырокая, каб можна было легчы. Жыць там даводзілася ў абсалютна ненатуральнай паставе — наўскасяк. Калі чалавек засынаў — ён падаў, калі не спаў — мусіў сядзець на кукішках. Паверце, нягледзячы на ўсю сваю прастату, гэта было сапраўды геніяльнае вынаходніцтва. Вязень, які кожны дзень быў вымушаны сядзець у неверагодна скручанай паставе, ад якой дранцвела ўсё цела, нарэшце сам усведамляў, што ён — вінаваты, бо бязвіннасць можа, прынамсі, бестурботна выпрастацца на ўвесь рост. Вы можаце сабе ўявіць, каб у такой камеры апынуўся чалавек, прызвычаены да вяршынь і верхніх паверхаў? Што? У гэтых камерах маглі сядзець і бязвінныя людзі? Неверагодна, мілы дружа, абсалютна неверагодна! Іначай гэта знішчыла б усе мае разважанні. Каб бязвіннасць прымусілі жыць гарбатай?! Ды я нават на секунду не хачу дапусціць такой думкі! Зрэшты, хто можа з упэўненасцю сказаць, што той ці іншы ча-

лавек ні ў чым не вінаваты? Наадварот — кожны з нас перакананы, што за ўсімі ёсць нейкая віна. Кожны сведчыць пра злачынства ўсіх — вось маё крэда і мая надзея.

Паверце, рэлігіі горка памыляюцца, калі пачынаюць выдаваць свае маральныя законы і сыплюць перунамі, асуджаючы грэшнікаў. Бог зусім не патрэбен, каб ствараць паняцці граху і кары. Гэта выдатна ўмеюць рабіць простыя смертныя, і мы заўсёды гатовы ім дапамагчы. Вы нешта казалі пра Апошні Суд? Дазвольце ж пачціва ўсміхнуцца. Я чакаю яго без усякага хвалявання, бо зведаў у жыцці нешта горшае — суд чалавечы. У яго няма змякчальных акалічнасцей, ён нават добрыя намеры ставіць у віну. Вы ж, напэўна, чулі пра камеру пляўкоў, якую нядаўна выдумаў адзін народ, каб даказаць, што ён самы вялікі ў свеце? Гэта своеасаблівая каменная скрыня, у якой асуджаны стаіць на ўвесь рост, але не можа нават варухнуцца. Трывалыя дзверы, праз якія яго запіхваюць у гэту цэментаваную шкарлупіну, зачыняюцца якраз пад самым падбародкам, так што звонку відаць адну галаву. І кожны наглядчык, які ідзе міма, смачна плюе яму ў твар. Заціснуты ў камеры, вязень не можа нават абцерціся, хоць заплюшчваць вочы яму, праўда, не забараняецца. Дык вось, мілы дружа, гэтую штучку прыдумалі людзі. І ім зусім не спатрэбіўся бог, каб стварыць такія маленькія шэдэўры.

Што з гэтага вынікае? Ды тое, што бог мог бы быць карысны людзям толькі тады, калі б дараваў ім бязвіннасць, і наогул, рэлігія ўяўляецца мне хутчэй, як вялізная пральня, якую яна, зрэшты, некалі і была, але вельмі коратка — усяго тры гады, і тады яна яшчэ не называлася рэлігіяй. А пасля, відаць, мыла раптам убавілася, і мы пачалі смаркацца і падціраць свае вазгратыя насы. Але ўсе мы былі гультаі, і ўсе сплацілі за гэта, кожны пачаў пляваць на свайго суседа і —

гоп! — штурхаць яго ў каменны мех! Выйграе той, хто плюе першы, вось і ўсё. Я раскрыю вам, дружа, адзін вялікі сакрэт. Не чакайце Апошняга Суду. Ён ужо адбываецца — кожны дзень.

О, не-не, не звяртайце ўвагі, гэта я, відаць, крыху азглеў ад гэтай чортавай макрэдзі. Зрэшты, мы ўжо прычальваем. Ну вось. Прашу, я пасля вас. Толькі не адыходзьце, калі ласка, правядзіце мяне дадому. Я ж яшчэ не скончыў і павінен расказаць, як жыў далей. Жыць далей — вось што самае цяжкае. Дарэчы, вы ведаеце, за што яго ўкрыжавалі — таго самага, пра каго вы, напэўна, цяпер падумалі? Ну, вядома, гэтаму была цэлая процьма розных прычын. Каб забіць чалавека, прычыны заўсёды знойдуцца. Хутчэй наадварот — апраўдаць тое, што ён жыве, бадай што, амаль немагчыма. І таму злачынства заўсёды знаходзіць сабе абаронцаў, а бязвіннасць — адно вельмі рэдка. Але апроч усіх тых прычын, якія нам так добра тлумачылі на працягу дзвюх тысяч гадоў, у гэтага жаклівага пакарання ёсць яшчэ адна і самая галоўная прычына. Далібог, я не разумею, чаму яе ад нас так старанна хаваюць? Галоўная прычына ў тым, што сам ён выдатна ведаў, што не такі ўжо ён і бязвінны. Нават калі на ім і не ляжаў цяжар тых грахоў, у якіх яго вінавацілі, гэта не азначае, што ён не зрабіў іншых, няхай і сам не ведаў — якіх. Дый, зрэшты, ці мог ён не ведаць? Ён жа сам быў іх вытокамі: я думаю, ён павінен быў чуць пра нейкае пасячэнне немаўлятак. Завошта ж загінулі бязвінныя юдэйскія дзеткі, як не праз яго, якога бацькі паспелі схваць у надзейным месцы? Вядома, ён гэтага не хацеў. Жаўнеры ў крыві, немаўляткі, рассечаныя напалам, — яны выклікалі ў яго жах. Але я ўпэўнены, што такі, як ён быў, ён не мог на іх забыцца. Ці ж не была тая жальба, што адчуваецца ва ўсіх яго ўчынках, невылечнай тугой чалавека, які кожную ноч чуў бясконцыя стогны Рахілі, што

плакала па сваіх малых дзетках, не прымаючы ніякага суцяшэння? Яе енк уздымаўся ўначы, Рахіль клікала сваіх дзетак, забітых дзеля яго, а ён — жыў! Жыў!

І вось, ведаючы тое, што ён ведаў, разумеючы ўсё ў чалавечай прыродзе (божа, хто б мог падумаць, што забіць часам меней злачынна, чым не памерці самому!), ён дзень і ноч катаваў сябе думкай пра сваё бязвіннае злачынства, і яму ўсё цяжэй было мацавацца і жыць — жыць далей. Ці не лепей было пакончыць з усім, не абараняцца, памерці, каб не быць тым адзіным, хто жыве на гэтай планеце, каб сысці туды, дзе, можа быць, ён знойдзе падтрымку? Але падтрымкі ён не знайшоў і панаракаў на свой лёс, за што і быў цензураваны. Калі не памыляюся, яго нараканне заўважыў ужо трэці евангеліст. Заўважыў — і выкінуў. «Божа, чаму ты пакінуў мяне?» — далібог, гэта ж нейкі бунтарскі крык, праўда? Ану, давай яго ножнамі! Заўважце, дарэчы, што, калі б Лука не выкінуў гэтай фразы, мы наўрад ці звярнулі б на яе асаблівую ўвагу; прынамсі, месца яна займала нямнога. А цензурава забарона прымусіла яе крычаць! Дзіўна створаны гэты свет — хочаш аднаго, а атрымліваецца зусім другое.

І ўсё ж жыць далей ён болей не мог. Я ведаю, шаноўны, што гэта такое. Быў час, калі ў мяне, здаецца, не ставала ўжо сілы, каб пражыць хаця б яшчэ адзін міг. Так, у гэтым свеце можна рабіць усё — ваяваць і строіць з сябе закаханага, катаваць блізкіх і друкаваць ва ўсіх газетах свае фатаграфіі ці — што зусім лёгка — бэсціць суседа, седзячы за вязаннем. Але бываюць хвіліны, калі жыць, проста жыць далей, патрабуе нечалавечага намагання. А ён не быў звышчалавекам, можаце мне паверыць. У сваёй перадсмяротнай агоніі ён сам закрычаў пра гэта, і таму я люблю яго, мілы дружа, люблю, бо ён памёр, не ведаючы, за што.

Бада ў тым, што ён пакінуў нас зусім адных — каб

мы жылі далей, жылі, што б там ні здарылася, нават калі будзем вымушаны туліцца ў каменных мяхах, нават калі таксама зведаем тое, што ведаў ён. Зразумела, што многія хацелі аблегчыць сабе жыццё за кошт яго смерці. Нарэшце, гэта была геніяльная думка — сказаць нам: «Што зробіш, вы сапраўды не зусім бездакорныя, гэта факт. Дык навошта корпацца ў дробязях? Пакончым з усім адразу — на крыжы!» Але вельмі многія цяпер лезуць на крыж толькі дзеля таго, каб іх было бачна здалёк, нават калі дзеля гэтага ім даводзіцца крыху паціснуць таго, хто там ужо даўно ўкрыжаваны. Вельмі многія замяняюць цяпер паняцце велікадушнасці паняццем літасці. О, як несправядліва з ім абышліся! О, як несправядліва! Адна думка пра гэта кроіць мне сэрца...

Вось ужо гэта старая звычка — зноў пачынаю абараняць! Вы ўжо прабачце, калі ласка. Я спадзяюся, вы разумееце, што ў мяне ёсць на гэта свае прычыны. Дарэчы, ведаеце, непадалёку адсюль ёсць музей, які называецца «Гасподзь наш збавіцель — на гары». Даўней тутэйшыя хрысціяне рабілі свае катакомбы на самых паддашках. Што зробіш, сутарэнні тут залівала вадой. Але сёння, можаце быць спакойны, іх бог ужо не на гары і не ў сутарэнні. У сваіх патаемных думках яны перанеслі яго ў суд, пасадзілі ў трыбунальскія крэслы і цяпер б'юць і судзяць — менавіта судзяць! — ад яго імя. А ён так лагодна казаў грэшніцы: «Ідзі з мірам, я таксама не асуджаю цябе». Ну дык што? У іх гэта не мае значэння, яны — судзяць, яны нікому не даруюць грахоў. Ага, папаўся? На, вось табе, вось — у імя бога! Якога бога? Мілы дружа, ды ён зусім не патрабаваў гэтага. Ён хацеў, каб яго любілі, не болей. Праўда, цяпер яшчэ, напэўна, ёсць людзі, якія любяць яго. Але колькі іх? На пальцах пералічыць! Зрэшты, ён гэта прадбачыў — у яго ставала пачуцця гумару. Вы ж памятаеце Пятра, гэтага баязліўца,—

ён жа адмовіўся ад яго: «Я не ведаю гэтага чалавека... Я не разумею, пра што ты кажаш... і г. д.» Ну, вядома, тут ён ужо перабіраў! А што той сказаў, памятаеце? Якая выдатная гульня слоў: «На гэтым камені * ўзвяду я сваю царкву». Большай іроніі, бадай, прыдумаць ужо немагчыма. Але ж яны і тут трыумфуюць: «Вось бачыце, ён жа гэта сказаў». Ну што ж, праўда, ён гэта сказаў, і ён выдатна разумеў, пра што кажа. А потым знік назаўжды, пакінуўшы іх судзіць і караць з прабачэннем на вуснах і бязлітасным прысудам у сэрцы.

Але хто асмеліцца сказаць, што міласэрнасці больш няма? Што вы, крый божа, мы толькі пра яе і гаворым. Проста цяпер нікога ўжо не апраўдваюць. Бязвіннасць памерла, і па ўсім свеце адразу распладзіліся суддзі, ажно кішаць: тут і суддзі Хрыста, і суддзі Антыхрыста — на любы капыл. Зрэшты, усе яны аднолькавыя, бо ўсе пагаджаюцца на тым самым — на каменных мяхах. І нельга валіць усё толькі на хрысціян. Іншыя таксама добрыя цацы. Ведаеце што зрабілі тут з доміка, у якім жыў Дэкарт? Вар'ятню! Сапраўды, мілы дружа, усе нібы ашалелі і толькі і ведаюць, што цкуюць адзін аднаго. Натуральна, што і мы з вамі вымушаны рабіць тое самае. Вы, напэўна, заўважылі, што я нічому не даю літасці? І я ўпэўнены, што вы таксама не лепшай думкі пра ўсё гэта. Ну, а калі ўжо ўсе мы зрабіліся суддзямі, дык, значыць, усе мы адзін перад адным вінаватыя. Мы ўсе, кожны на свой мярзотны манер, — падобныя да Хрыста, і ўсіх нас, аднаго за адным, распінаюць на крыжы, хоць мы так і не ведаем, за што. Можа, так бы яно заўсёды і было, каб не я, Жан-Батыст Кляманс! Я знайшоў адзіную раду, адзінае выйсце — карацей кажучы, адзіную і бясспрэчную ісціну...

---

* Пётр па-грэчаску — камень.

Але не бойцеся, мілы дружа, я змаўкаю. І дарэчы, нам пара ўжо развітацца, мы каля майго дома. Ды вы не здзіўляйцеся, на самоце, ды яшчэ пры такой вечнай стоме любы можа палічыць сябе за прарока. Вось я і палічыў. Ну а што, чым не прарок у пустыні — сярод гэтых туманаў, каменя і заброснелых вод? Ілля без месіі, марны прарок нікчэмнай эпохі, атручаны трункамі і ліхаманкай, стаю, прытулены спінаю да абточаных цвіллю дзвярэй з уткнутым у хмурнае неба пальцам, і сыплю праклёны на галовы людзей, што не ведаюць закону і не хочуць прымаць ніякага прысуду. А людзі, мілы дружа, людзі сапраўды — арганічна яго не прымаюць, вось у чым праблема. Прысуду не баіцца толькі той, хто пагаджаецца з законам, бо тады ён верыць у жыццё, да якога яго асуджаюць. А калі такога закону няма, любы прысуд — беззаконны, і пачуць яго — самая страшная пакута. На жаль, у такіх пакутах мы і жывём. Парваўшы свае прыродныя пумы, суддзі нібыта сарваліся з ланцуга і кусаюць, кусаюць усіх, налева і направа. Як уратавацца? Адзінае выйсце — кусаць хутчэй, чым яны. І вось пачынаецца вялікая валтузня. Прарокі, збавіцелі лезуць з усіх бакоў, і кожны спяшаецца: хутчэй бы праціснуць свой — самы лепшы! — закон, хутчэй бы наладзіць самы бездакорны грамадскі лад — толькі б паспець, пакуль зямля яшчэ не збязлюдзела. Але, на шчасце, прыйшоў я! Я — канец і пачатак усяму, я — той, хто абвяшчае закон! Бо я — суддзя-пакаяльнік.

Вось так. А пра тое, з чаго складаецца гэта прыёмная прафесія, я раскажу заўтра. Паслязаўтра вы ад'язджаеце? Што ж, трэба спяшацца. Прыходзьце да мяне, добра? Пазвоніце тры разы. А куды вы едзеце? Назад, у Парыж? Парыж... Прыгожы горад, і такі далёкі. Але я не забыў. Я часта прыгадваю парыжскае сутонне, прыкладна такой вось самай парой. Спускаецца вечар, сухі і хрусткі, стрэхі захінаюцца сіняй сму-

гой, горад глуха бурчыць, і здаецца, што Сена паскарае свой бег. Я любіў у гэты час бадзяцца па вуліцах. Цяпер там ходзяць другія, я ведаю! Яны робяць выгляд, нібыта спяшаюцца, хто да стомленай жонкі, хто ў сваю непрытульную хату... Ах, мілы дружа, ці ж вы ўяўляеце, што такое самотнік на вуліцах вялікага горада?..

Мне вельмі няёмка, што я вымушаны прымаць вас у ложку. Але не хвалюйцеся, нічога сур'ёзнага, так — крыху трасе. Галоўнае — ёсць ядлаўцоўка, бо яна лепей за ўсякія лекі. А да прыступаў я прывык. Малярыя, ведаеце. Я падхапіў яе яшчэ тады, як быў папам. Праўда-праўда! Калі я і жартую, дык толькі напалавіну. Я знаю, што вы падумалі: «Хто яго разбярэ, дзе ў яго праўда, а дзе выдумка». Што ж, вы маеце рацыю. Я і сам часам... А ведаеце, адзін мой знаёмы падзяляў усіх людзей на тры катэгорыі: тых, хто гатовы нічога не таіць, абы толькі не хлусіць; тых, хто часам гатовы схлусіць, каб што-небудзь стаіць; і, нарэшце, тых, хто любіць і хлусіць, і мець сакрэты адначасова. Мяркуйце самі, пад якую катэгорыю я падыходжу лепш.

Зрэшты, гэта не мае ніякага значэння. Бо хлусня так ці іначай заўсёды прыводзіць да праўды. Хіба ўсе мае гісторыі, праўдзівыя яны ці хлуслівыя, не вядуць да аднаго? Хіба не маюць усе яны аднолькавага сэнсу? Дык якая розніца, праўдзівыя яны ці хлуслівыя, калі і ў тым, і ў другім выпадку яны аднолькава сведчаць пра тое, кім я быў і кім зрабіўся цяпер. Часам хлуса зразумець лягчэй, чым таго, хто гаворыць праўду. Праўда, як і святло, асляпляе. А хлусня — наадварот, хлусня — гэта прыемны прыцемак, які выразна адцяняе кожную рэч. Зрэшты, можаце ўспрымаць гэта, як вам хочацца, але ў канцэнтрацыйным лагеры мяне сапраўды выбралі папам.

Ды вы сядайце, калі ласка. Ах, вы хочаце агледзець пакой. Ды тут няма на што глядзець — пуста, хоць, праўда, і чыста. Як на карцінах Вэрмеера, толькі без мэблі і без каструль. І без кніг — я ўжо даўно нічога не чытаю. А раней хата ў мяне проста ламалася ад кніг, хоць я іх чытаў толькі напалавіну. Агідная звычка, ведаеце, — такая самая, як і звычка з'ядаць гусіную пячонку, а ўсё астатняе выкідаць. Зрэшты, цяпер я люблю толькі споведзі, а аўтары споведзяў больш за ўсё не любяць якраз спавядацца. Яны толькі і дбаюць пра тое, каб, крыў божа, не прагаварыцца. А калі пераходзяць да так званых прызнанняў, тут трэба быць асабліва пільным: зараз падсунуць нарумянены труп. Можаце мне паверыць, бо я ў такіх штучках сабаку з'еў. І менавіта таму — нічога цяпер не чытаю. Ніякіх кніг! І ніякіх лішніх рэчаў наогул — толькі самае неабходнае. Усё павінна быць чыста і гладка, як у труне. Дарэчы, ложка ў Галандыі такія мулкія, а прасцірадлы на іх такія беззаганна чыстыя, што, калі паміраеш, дамавіна і саван ужо не патрэбны.

Як бачу, вам рупіць хутчэй пачуць гісторыю пра маё ўзвядзенне на папскі прастол? Але, далібог, гісторыя вельмі банальная. Не ведаю толькі, ці хопіць сілы яе расказаць. Зрэшты, гарачка, здаецца, спадае. Гэта было вельмі даўно. Лёс закінуў мяне тады ў Афрыку, дзе, дзякуючы намаганням пана Ромеля, гарэла вайна. Можаце не хвалявацца, я не меў да яе ніякага дачынення. З мяне досыць было Еўропы. Праўда, у свой час я быў мабілізаваны, але нюхнуць пораху мне так і не давялося. І ў пэўным сэнсе, я нават шкадую пра гэта. Хто ведае, можа быць, жыццё ў мяне тады склалася б іначай? Але на фронце я французскай арміі не спатрэбіўся. Яна запрасіла мяне адно прыняць удзел у адступленні. І такім чынам я зноў убачыў Парыж, а разам з ім і немцаў. Мяне вельмі спакушала думка ўступіць у Супраціўленне. Пра яго пачыналі гаварыць

якраз у той момант, калі я заўважыў у сабе патрыёта. Вы ўсміхаецеся? Дарэмна. Я зрабіў гэтае адкрыццё на станцыі метро ў Шатле. Нейкі сабака заблудзіў там у лабірынце падземных пераходаў. Вялікі такі, ведаеце, сабака, з жорсткай поўсцю і адным падраным вухам. Ён шнарыў паўсюль сваімі цікаўнымі вачыма, падскокваў да пракожых, нюхаў ім лыткі. А я, трэба прызнацца, люблю сабак, люблю даўняй і вернай любоўю. Я люблю іх за тое, што яны заўсёды ўмеюць дараваць. Вось і тады я паклікаў гэтага бедалагу. Спачатку ён завагаўся, але потым, відаць, адчуў да мяне давер і вясёла пабег наперадзе, лісліва віляючы хвостом. У гэтую хвіліну мяне абагнаў малады нямецкі салдат. Параўняўшыся з сабакам, ён палашчыў яго па галаве, і той адразу, без ніякага вагання і з такой самай сімпатыяй пабег за чужынцам. Хутка яны зніклі ў натоўпе. Пасля таго, што здарылася, мяне апанавала такая нянавісць да гэтага нямецкага салдата, што сумнявацца ў яе патрыятычнасці я болей не мог. Няхай бы сабака пабег за нейкім цывільным французам, дык я на гэта, можа, і не звярнуў бы ўвагі. Але ж ён пабег за немцам, і калі я ўяўляў, што гэты сімпатычны гарэза зробіцца любімцам якогась нямецкага палка, мяне ажно трэсла ад гневу. Так што, самі бачыце, маё выпрабаванне на патрыятычнасць дало самыя пераканаўчыя вынікі.

І тады я вырашыў перабрацца ў Паўднёвую зону і знайсці там больш падрабязныя звесткі пра Супраціўленне. Аднак, калі мне гэта ўдалося і калі я ўсё працуў, у мяне закралася нерашучасць. Задума стварыць падобнае мерапрыемства здавалася мне неразумнай. Гэта наогул была нейкая рамантычная мара. І галоўнае, жыццё ў падполлі не стасавалася з маім тэмпераментам і маёю цягай да вольных вяршынь. Мне чамусьці ўяўлялася, што мне загадаюць дзень і ноч сядзець у склепе і ўвесь час вязаць нейкую мудрагелі-

стую сетку, пакуль туды не прыйдуць злыдні, якія распусцяць маё вязанне, перацягнуць мяне ў іншы склеп і будуць там катаваць да самай смерці. Я захапляўся мужнасцю тых, хто мог пайсці на такі падзямельны гераізм, але належаваць іх прыкладу быў няздольны.

Такім чынам я неўзабаве апынуўся ў Паўночнай Афрыцы, адкуль меў цьмяную надзею дабрацца да Лондана. Але ў Афрыцы сітуацыя была вельмі забытаная, усе супраціўныя партыі, як мне здавалася, аднолькава мелі рацыю, і я не далучыўся ні да адной з іх, а таму і сваю былую надзею мусіў таксама пакінуць. Па-вашаму, я, відаць, прапускаю тут пэўныя дробязі, у якіх ёсць глыбокі сэнс? Ну што ж, дапусцім, што, разумеючы вашу дасціпнасць, я раблю гэта наўмысна — каб вы маглі заўважыць іх яшчэ лепш. Як бы то ні было, але нарэшце я апынуўся ў Тунісе, дзе адна з маіх мілых сябровак уладкавала мяне на працу. Гэта была вельмі разумная асоба, якая ў той час займалася нечым у кіно. Я прыехаў за ёй у туніскую сталіцу, але пра сапраўдную яе прафесію даведаўся толькі тады, калі ў Алжыры высадзіліся першыя войскі саюзнікаў. Якраз у той дзень яе і арыштавалі, а разам з ёй — і мяне, хоць я, далібог, гэтага зусім не хацеў. Што з ёй сталася потым, не ведаю, а мне не зрабілі ніякага ліха, і пасля таго, як мінулі першыя страхі, я зразумеў, што мой арышт быў хутчэй за ўсё мерай перасцярогі. Я быў перавезены ў лагер пад Трыпалі, дзе вязні пакутавалі больш ад знямогі і смагі, як ад грубага абыходжання. Не буду ўсяго гэтага апісваць. Бо, каб уявіць сабе падобныя ўстановы, нам, дзецям сярэдзіны дваццатага стагоддзя, зусім не патрэбны падрабязныя апісанні. Сто пяцьдзесят год назад людзі з заміраннем душы думалі пра лясы і азёры. А цяпер — цяпер нам уласціва, як бы мовіць, камерная лірыка. Словам, я давяраю вашаму ўяўленню. Да-

дам хіба некалькі мазкоў: спёка, сонца над самай галавой, мухі, пясок і ніякай вады.

Маім суседам па лагеры аказаўся адзін малады і вельмі набожны француз. Ну, проста як у казцы, ведаецца,— гэткі доблесны рыцар Дзюгэсклен! Ён перабраўся з Францыі ў Іспанію, каб змагацца з фашыстамі. Але хутка трапіў у палон, і нейкі такі самы набожны генерал інтэрніраваў яго ў франкісцкім лагеры. Калі ж нябога даведаўся, што сачавічная поліўка там (няхай мне даруюць гэта блюзнерства) асвятчоная самім Рымам, ён горка засмуціўся. Ні пякучае афрыканскае неба, ні вясёлыя лагерныя ўцехі — нішто не здолела пазбавіць яго гэтага смутку. Нарэшце ад сваіх чорных думак ён нават крыху звар'яцеў. І вось аднойчы, калі мы ўдзесьці сядзелі пад распаленай сонцам павеццю, з якой на галовы нам ліўся гарачы свінец, і, задыхаючыся, дарэмна адмахваліся ад мух, ён зноў пачаў праклінаць таго, каго называў цяпер не іначай, як Рымлянінам. Ён не галіўся ўжо некалькі дзён, вочы яго блукалі, цела блішчала ад поту, і пальцы нервова скакалі па рэберных клавішах. І тут ён абвясціў, што чалавецтва павінна абраць сабе новага папу — такога, які жыў бы сярод няшчасных, а не маліўся, седзячы на прастоле, і чым хутчэй гэта будзе зроблена, тым лепей. Ён матлянуў галавой, зірнуў на нас сваімі шалёнымі вачыма і паўтарыў: «Так, чым хутчэй, тым лепей!» Потым ён раптам паспакайнеў і паведаміў змрочным голасам, што папам трэба выбраць каго-небудзь з нас, гэта павінен быць звычайны і паўнацэнны чалавек, з усімі яго вартасцямі і недахопамі. Мы ж усе прысягнём яму ў паслушэнстве з умовай, што ён будзе падтрымліваць у сабе і ў другіх пачуццё аднасці з усімі пакутнікамі.

«У каго сярод нас больш за ўсё слабасцей?» — запытаўся ён. Дзеля жарту я падняў руку, і аказалася, што ніхто болей гэтага не зрабіў. «Ну што ж,— сказаў

ён,— Жан-Батыст падыдзе». Не, ён сказаў не так, бо ў мяне тады было іншае імя. Проста ён сказаў, што, каб прызнацца ў сваіх слабасцях, як гэта зрабіў я, чалавек павінен валодаць бяспрэчнымі вартасцямі, і таму ён прапаноўвае выбраць мяне. Каб прыняць удзел у гульні, усе пагадзіліся. Але, кажучы праўду, зроблена гэта было не без пэўнай сур'ёзнасці, бо наш Дзюгэсклен усё ж уразіў нас сваімі прамовамі. Ды і сам я, дарэчы, не лічыў гэта такім ужо смешным. Па-першае, мне здавалася, што гэты малы прарок мае ў нечым рацыю, а па-другое, ад бязлітаснага сонца, працы на змор і вечнай бойкі за ваду мы ўсе ўжо былі крыху ненармальныя. Як бы то ні было, але, уступіўшы ў духоўны сан я з кожным тыднем усё сур'ёзней выконваў свае папскія абавязкі.

У чым яны заключаліся? Далібог, яны хутчэй нагадвалі абавязкі начальніка групы ці сакратара партыйнай ячэйкі. Патроху ўсе, і ў тым ліку няверуючыя, прызвычаліся мне падпарадкоўвацца. Дзюгэсклен пакутаваў — я палягчаў яму пакуты. З часам я пачаў заўважаць, што быць папам не так лёгка, як гэта здаецца. І ўчора, з такою пагардай гаворачы пра нашых братоў-суддзяў, я таксама падумаў пра гэта. Галоўнай праблемай у лагеры было размеркаванне вады. А ў нас тады стварылася вельмі многа розных групавак — і палітычных, і рэлігійных,— і кожная імкнулася паспрыяць сваім аднадумцам. Таму і я мусіў дбаць пра сваіх, што само па сабе ўжо было маленькім адхіленнем ад боскае роўнасці. Але поўнай роўнасці я не мог дабіцца нават сярод сваіх. Я заўсёды быў вымушаны даваць перавагу таму ці іншаму таварышу ў залежнасці ад стану яго здароўя ці ад цяжкасці выкананай ім працы. А такія адрозненні могуць завесці вельмі далёка, паверце. Здаецца, я ўсё-ткі страшэнна стаміўся, у мяне ўжо няма ніякага жадання ўспамінаць пра ўсё гэта. Словам, аднойчы я пераступіў гэту небяспечную

мяжу і выпіў ваду, якая прызначалася смяротна хвораму таварышу. Не-не, гэта быў не Дзюгэсклен — ён, здаецца, памёр раней, бо вельмі сябе ва ўсім ушчамляў. І дарэчы, каб гэта быў ён, я, можа быць, устрымаўся б ад падобнага ўчынку, бо ўсё-ткі яго любіў. Прынамсі, мне так здаецца. А тады я ваду выпіў, можаце не сумнявацца. Я пераканаў сябе, што патрэбен другім больш за таго, хто ўсё роўна ўжо мусіў памерці. Я павінен быў захаваць сябе дзеля іх. Вось так, шаноўны, і нараджаюцца імперыі і веравызнанні: дарогу ім асвятчае смерць. А цяпер, каб трохі выправіць тое, пра што я казаў учора, я хачу вам паведаміць адну цікавую думку, якая ўзнікла ў мяне падчас гэтага расказу (дарэчы, я ўжо і сам не ведаю, напраўду я перажыў гэтую гісторыю ці яна мне толькі прыснілася). А думка вась якая: папу трэба дараваць. Па-першае — таму, што гэта неабходна яму больш за другіх. А па-другое — таму, што гэта адзіны спосаб стаць вышэй за яго.

Паслухайце, а вы добра зачынілі дзверы? Добра? Праверце, калі ласка. Ну, дзякуй, а то ў мяне, ведаце, комплекс незачыненых дзвярэй. Кожны раз, як пачынаю засынаць, мне чамусьці здаецца, што я забыўся зашчапіць зашчапку. І кожны раз даводзіцца ўставаць і ісці правяраць. Ні ў чым немагчыма быць упэўненым! Але не думайце, што гэта занепакоенасць тлумачыцца ў мяне звычайным уласніцкім інстынктам. Раней я наогул не зачыняў ні сваёй кватэры, ні аўтамабіля. Я ніколі не быў жмінда і не тросся над сваёю маёмасцю. Шчыра кажучы, мне было нават крыху сорамна, што ў мяне нешта ёсць. Не раз у свецкай кампаніі мне даводзілася ўсклікаць: «Уласнасць, панове, — гэта забойства!» Але таму, што душа ў мяне была не настолькі шырокая, каб падзяліцца скарбамі з якім-небудзь вартым павагі старцам, я пакідаў кватэру адчыненаю, каб выпадковыя зладзеі маглі самі

выправіць такую страшэнную несправядлівасць. Праўда, цяпер у мяне нічога няма. А гэта азначае, што я клапачуся не пра маёмасць, а пра самога сябе і пра сваё самаўладанне. І апроч таго, я не хачу, каб нехта пабочны мог пранікнуць за дзверы гэтага маленькага свету, дзе я сам сабе і цар, і папа, і суддзя.

Дарэчы, адчыніце, калі ласка, тую вунь шафу. Ага, бачыце, там карціна. Не пазнаеце? Ды гэта ж «Непадкупныя суддзі»! І вас гэта не ўражвае? Ну-у, значыць, у вашай адукацыі ёсць прагалы. Каб вы ў свой час чыталі газеты, вы б мусілі памятаць пра крадзеж, які адбыўся ў 1934 годзе. Тады з сабора св. Бавона ў Генце была ўкрадзена адна створка славутага алтара Ван Эйка «Боскае ягня». Тая створка якраз і называлася «Непадкупныя суддзі». На ёй былі намаляваны суддзі на конях, якія прыехалі ўкленчыць перад святою жывёлінай. Пасля яе замянілі выдатнаю копіяй, бо арыгінал так і не знайшлі. А ён, як вы можаце пераканацца, перад вамі. О не, я тут ні пры чым. Яе саступіў нашаму гарылу адзін часты наведвальнік «Мехіка-Сіці» — я вам яго аднойчы паказваў. Але тады ён быў такі п'яны, што прамяняў карціну на бутэльку гарэлкі. Спачатку я параіў нашаму сябру павесіць яе на самым відным месцы, і нашы набожныя суддзі некалькі год узвышаліся над галовамі п'яніц і сутэнёраў, пакуль іх шукалі па ўсім свеце. Але потым, каб было надзейней, гарыла па маёй просьбе перанёс яе сюды. Праўда, спачатку ён крыху бурчаў, аднак, калі я растлумачыў яму сутнасць справы, — вельмі спалохаўся. З той пары паважаныя прадстаўнікі магістрата падзяляюць кампанію толькі са мной. А над прылаўкам у бары застаўся пусты квадрат, які вы і мелі гонар убачыць.

Чаму я не вярнуў карціну назад? Го-го-го, ды ў вас паліцэйскі рэфлекс! Ну што ж, адкажу так, як адказваў бы следчаму, калі толькі, вядома, некаму можа нарэшце прыйсці ў галаву шукаць гэтую карціну ў ма-

ім пакоі. Па-першае, я не зрабіў гэтага таму, што яна не мая, а належыць уладальніку «Мехіка-Сіці», які заслугоўвае мець гэты скарб не менш за гентскага біскупа. Па-другое — таму, што ні адзін турыст, які прыязджае ўкленчыць перад «Боскім ягнём», не здольны адрозніць копіі ад арыгінала, а значыць, ніхто па маёй віне не церпіць ніякай страты. Па-трэцяе — таму, што я, такім чынам, адчуваю сябе вышэй за другіх. І ў той час, як усе захапляюцца падстаўнымі фальшывымі суддзямі, я адзін ведаю, дзе сапраўдныя. Па-чацвёртае — таму, што дзякуючы такім махінацыям у мяне ўзнікае шчаслівая магчымасць трапіць у турму, а думка пра гэта мяне ўжо даўно спакушала. Па-пятае — таму, што ўсім вядомыя суддзі едуць на спатканне да ягняці, а ніякіх ягнят даўно ўжо няма, як няма і бязвіннасці, а значыць, рукою спрытнага злачынцы кірвала невядомае нікому правасуддзе, і лепей яму не пярэчыць. І нарэшце — таму, што цяпер усё становіцца на сваё месца: правасуддзе канчаткова аддзяляецца ад бязвіннасці, бязвіннасць апынаецца на крыжы, правасуддзе — у шафе, і ў мяне вызваляецца шырокае кола для дзейнасці згодна з маімі перакананнямі. Я нарэшце магу з чыстым сумленнем займацца сваёю цяжкай прафесіяй суддзі-пакаяльніка, якую абраў пасля столькіх пакут і нягод і пра якую, у сувязі з тым, што заўтра вы ад'язджаеце, пара расказаць, што яна сабой уяўляе.

Але спачатку, дазвольце, я крыху прысяду. Трэба аддыхацца. Уф-ф! Стаміўся нешта. Зачыніце пакуль што маіх суддзяў на ключ. Вось так, дзякуй. Ну, цяпер пра прафесію суддзі-пакаяльніка, якой я займаюся ў сучасны момант. Звычайна мая кантора — у «Мехіка-Сіці», але вы разумееце, што сапраўднае прызвание далёка выходзіць за межы рабочага месца. І нават у ложку, нават у гарачцы — я заўжды на сваім пасту. Дарэчы сказаць, гэта не тая прафесія, якой займаюц-

ца, — ёю дыхаюць, дыхаюць пастаянна. Вы не думайце, што ўсе гэтыя пяць дзён я забаўляўся з вамі размовамі дзеля чыстага задавальнення. З мяне досыць пустой балбатні, якой я займаўся раней. Цяпер кожнае маё слова мае пэўную мэту. І перш за ўсё — імкнецца прыцішыць смех і дапамагчы мне пазбегнуць прысуду. Але зрабіць гэта, мяркуючы па ўсім, амаль немагчыма. Бо галоўная перашкода тут — самі ж мы: мы першыя сябе і асуджаем. Што рабіць? Адзіны паратунак — пашырыць сваё асуджэнне на іншых, на ўсіх без выключэння; такім чынам, на нашу долю яго застанеца менш.

Нікому, нічога і ніколі не дараваць — вось мой зыходны прынцып. Я не прымаю ні добрых намераў, ні ўважных прычын, ні выпадковых памылак, ні змякчальных абставін. У мяне ніхто не дастане ні індульгенцый, ні адпушчэння грахоў. Усё падлічваецца разам, падсумоўваецца, і потым выносіцца вынік: «З вас — столькі. Вы — разбэшчаны тып, сатыр, міфаман, педэраст, прытворшчык і да т. п.» Вось так. І ніякага сюсюкання. У філасофіі, як і ў палітыцы, я гатовы прытрымлівацца любой тэорыі, якая адмаўляе чалавеку ў бязвіннасці, і любой практыкі, якая прадугледжвае абыходжанне з ім, як з вінаватым. Такім чынам, вы маеце ў маёй асобе палымянага прыхільніка рабства.

А без рабства, шчыра кажучы, і не можа быць ніякага канчатковага выйсця. Я зразумеў гэта вельмі даўно. А раней — раней я толькі і гаварыў пра свабоду. Я намазваў яе за снаданнем на свае бутэрброды, я жаваў яе круглы дзень, само дыханне маё было прасякнута яе салодкім водарам. Я забіваў гэтым словам любога, хто адважваўся мне запярэчыць, я ставіў яго на службу сваім нізкім жаданням і свайму ўладалюбству. Я шаптаў яго ў ложку на вушка заснулай сяброўцы, і менавіта яно дапамагала мне пакінуць яе назаў-

жды. Я прамаўляў яго нібы незнарок... Але я ўжо пачынаю запалаяцца і страчваць пачуццё меры. Зрэшты, мне выпадала карыстацца свабодай і з больш бескарыснымі мэтамі, і нават — уявіце сабе такую найўнасць! — я двойчы ці тройчы кідаўся яе абараняць. Праўда, я ніколі не думаў паміраць за яе, але часам усё-такі рызыкаваў. Што ж, трэба дараваць мне такую неасцярожнасць: я сам не ведаў, што рабіў. Мне было невядома, што свабода — не ўзнагарода і не адзнака, якую святкуюць шампанскім. І не падарунак ці прыгожая скрынка з ласункамі на ўцеху тваёй вантробе. Зусім наадварот — гэта цяжкая праца, доўгі бег на бясконцую дыстанцыю, у адзіноце і на змор. Ні шампанскага, ні сяброў, якія б узялі келіх і зірнулі на цябе з пяшчотнай любоўю. Адзін, заўсёды адзін: у змрочнай зале, у непрытульнай камеры, на лаве падсудных — адзін перад судом усіх і судом над самім сабой. І ў канцы ўсякай свабоды кожнага чакае прысуд. Вось чаму свабода — непасільная ноша, асабліва калі ты пакутуеш, ці калі ты трасешся ў гарачцы, ці калі ва ўсім свеце няма чалавека, якога б ты мог палюбіць.

Ах, шаноўны, таму, хто адзін, хто не мае ні бога, ні пана, цяжар дзён заўсёды здаецца пачварным. І таму кожны вымушаны выбіраць сабе пана. Не бога, не — бог даўно ўжо не ў модзе. Нават слова, і тое ўжо страціла сэнс, цяпер ім можна хіба што шакіраваць акружаючых. А вы зірніце на нашых маралістаў: якія яны сур'ёзныя, як горача яны любяць сваіх блізкіх і гэтак далей! Але, па сутнасці, чым яны адрозніваюцца ад хрысціян? Ды нічым! Хіба што чытаюць свае казані не з амбона. Дык што, па-вашаму, замінае ім вярнуцца ва ўлонне рэлігіі? Павага? Правільна — павага, якую яны карыстаюцца ў людзей. Яны вельмі не хочуць аскандаліцца і таму вымушаны таіць свае сапраўдныя думкі. Я ведаў аднаго пісьменніка-атэіста, які кожны вечар маліўся ў сваім пакоі. Але вы б толь-

кі пачулі, як ён бэсціў беднага бога ў сваіх раманах! Вось ужо даваў дыхту, як казаў пра гэта, я ўжо не памятаю, хто! А калі я раскажаў пра яго аднаму ваяўнічаму вальнадумцу, той адно ўзняў рукі да неба і з уздыхам, бяззлосна прамовіў: «Вы не паведамлілі мне нічога новага. Я ведаю — усе яны такія». На яго думку, восемдзсят працэнтаў нашых пісьменнікаў з задавальненнем бы ўславілі імя боскае, каб толькі маглі не падпісваць сваіх кніг. Але яны не могуць іх не падпісваць таму, што вельмі любяць сябе, і нікога не славяць, бо страшэнна адзін аднаго ненавідзяць. І толькі таму, што яны ўсё-такі не могуць адолець сваёй прагі ўсіх ушчуваць, яны стараюцца выгадаць на маралі. Словам, усе яны хворыя на своеасаблівы дабрачынны сатанізм. Далібог, мы жывём у забаўны час! І чаго тут дзівіцца, калі ва ўсіх тлумяцца мазгі, як у таго майго сябра, які лічыў сябе за атэіста, пакуль быў бездакорным мужам, і як толькі кінуўся ў юр, адразу ж узяў прычасць!

Ах, маленькія хітруны, камедыянты, крывадушнікі! Якія яны ўсё ж замілавальныя! І паверце, я не хлушу, усе яны такія, нават калі стараюцца спапяліць само неба разам з святымі. Хто б яны ні былі — бязбожнікі ці багамольцы, бастонцы ці масквічы — усе яны хрысціяне, усе, ад бацькі да сына. Толькі цяпер больш няма ні бацькоў, ні айцоў, ні заветаў! Вызваліліся! Ну што ж, выкручвайцеся самі. Але больш за ўсё яны баяцца менавіта свабоды і яе прыгавору, і моляць, каб хоць нехта ляпнуў ім па руках, і выдумляюць самі сабе нейкія жудасныя парадкі, і спяшаюцца хутчэй замяніць усе цэрквы на вогнішчы. Саванаролы, я вам кажу, сапраўдныя Саванаролы! Але вераць яны толькі ў грэх і ніколі — у боскую ласку. Вядома, яны пра яе думаюць. Ласкі, боскае ласкі — вось што ім трэба, і згоды, і забыцця, і шчасця быць, шчасця жыць, існаваць, а можа (хто ж яго ведае, бо ўсе яны, апроч

таго, сентыментальныя), можа, яны мрояць і пра заручыны, пра маладую цнатлівую дзяўчыну, пра вернага сябра жыцця, пра ўрачыстую музыку? Вось я, здаецца, не быў сентыментальны, а ведаеце, пра што я марыў: каханне да скону, усім сэрцам і целам, дзень і ноч, у вечных абдымках, у полымі страсці і асалоды, і гэтак пяць год, а потым — смерць. Мары! Мары!

Ну што ж, калі няма ўжо заручын, ні вечнай любові, дык няхай будзе хоць шлюб — зверскі, з прыгнётам і пугай. Галоўнае — каб усё было проста, як у дзяцей, каб кожным нашым учынкам кіравалі, каб ліха і дабро былі вызначаныя раз і назаўжды, няхай адвольна, затое бяспрэчна. І я пагаджуся з усім гэтым, які б я ні быў сіцыліец-яванец і як бы далёка я ні стаяў ад хрысціян, што, зрэшты, не замінае мне адчуваць пэўную спагаду да першага сярод іх. Усё ў тым, што на парыжскіх мастах я зразумеў, што таксама баюся свабоды. І таму — няхай жыве пан, хто б ён ні быў, абы толькі здолеў змяніць волю нябёсаў! «О, айцец наш, які часова сышоў на зямлю!.. О, нашы правадыры і начальнікі, так салодка суровыя!.. О, нашы бязлітасныя і гарача любімыя кіраўнікі!..» Словам, галоўнае, як вы бачыце, — адмовіцца ад свабоды і, пакаяўшыся, падпарадкавацца яшчэ большаму мярзотніку, чым ты сам. Калі ж усе мы зробімся вінаватыя, гэта і будзе сапраўдная дэмакратыя. Застанецца, мілы дружа, адпомсціць толькі за тое, што паміраць даводзіцца самому. Бо смерць — асабістая справа кожнага, а рабства — супольная справа ўсіх. Усе дастаюць па заслугах разам з намі і, што асабліва важна, — у той жа час, што і мы. Настае нарэшце ўсеагульная еднасць і роўнасць, няхай і на каленях, і са схіленай галавой.

Хіба ж не прыемна жыць вось так — у падабенстве з грамадствам, і хіба ж не прыпадабняецца тым самым грамадства да нас? Пагрозы, гвалт, паліцыя — вось святыя таінствы, якія асвячаюць гэтае прыпадабненне.

Пагарджаны, цкаваны і гнаны, я магу нарэшце ўздыхнуць на поўныя грудзі, адчуць асалоду быць такім, які ёсць, і зажыць натуральна. Вось чаму, мілы дружа, урачыста адсалютаваўшы свабодзе, я вырашыў цішком падсунуць яе каму-небудзь іншаму. І цяпер заўсёды, як выпадае магчымасць, я прапаведую ў сваёй парафіі «Мехіка-Сіці», я заклікаю мілую паству скарыцца і ціхмяна чакаць шчодрасцей памыснага рабства, няхай дзеля гэтага мне і даводзіцца выдаваць яго за сапраўдную свабоду.

Але я не вар'ят, я выдатна разумею, што рабства настане не заўтра. Яно будзе вялікім дарам будучыні, і толькі. А пакуль я вымушаны прытасоўвацца да сучаснага і шукаць, прынамсі, якогась часовага выйсця. Я павінен знайсці нейкі іншы сродак, які дазволіць пашырыць прысуд на ўсіх і паменшыць яго ўціск на мае кволяы плечы. І я знайшоў гэты сродак. Адчыніце, калі ласка, акно, тут проста шалёная спёка. Але не надта шырока, мяне ўсё-такі трасе. Дык вось, думка самая простая і самая эфектыўная. Якім чынам прымусіць усіх сядзець у вадзе, а самому тым часам грэцца на сонейку? Можна быць, узлезці на кафедру, як гэта робіць большасць маіх славурых сучаснікаў, і няславіць адтуль чалавецтва? Небяспечна, мой дружа, вельмі небяспечна! У адзін вясёлы дзень ці, можа быць, ноч у зале пачуецца смех. І вы нават не паспееце апамятацца, як прыгавор, які вы выносілі іншым, нечакана зрыкашэціць вам у твар і прычыніць яму даволі адчувальную шкоду. Дык што рабіць, скажаце вы? Ёсць адно геніяльнае выйсце! Я зразумеў, што пакуль не прыйшлі нашы настаўнікі і не прынеслі сваіх мілых розгаў, мы павінны, як і Капернік, разважаць у адваротным парадку. Толькі так можна дабіцца канчатковай перамогі. Калі ўжо няможна ўшчуваць другіх, каб адначасова не асудзіць сябе, трэба спачатку абвінаваціць сябе і гэтым зарабіць права дакараць іншых. І ка-

лі ўсё роўна любы суддзя нарэшце робіцца пакаяльнікам, дык лепей пачынаць з другога канца і спачатку выконваць ролю пакаяльніка, а ўжо потым зрабіцца суддзёй. Вы сочыце за хадой маёй думкі? Выдатна. Але каб вам было болей наглядна, я раскажу, як усё гэта робіцца на практыцы.

Перш за ўсё я зачыніў сваю адвакацкую кантору ў Парыжы і пачаў вандраваць; я шукаў такога месца, дзе б можна было спыніцца пад чужым імем і не мець нястачы ў рабоце. Вядома, такіх месцаў у свеце няма, але выпадак, зручнасць і іронія лёсу, а таксама патрэба ў пэўным самабічаванні прымусілі мяне спыніць выбар на гэтай сталіцы вод і туманаў, аплеценай шчытнаю сеткай каналаў і надзвычай напакаванай людзьмі, якія прыязджаюць сюды з усіх куткоў свету. Я асталяваў сваю кантору ў партовым марацкім бары. Кліентура тут самая разнамасная, бо, як вам добра вядома, бядняк ніколі не ходзіць у раскошныя рэстараны, а вось чалавек з пэўным становішчам абавязкова, хоць раз у жыцці, ды трапляе ў пагарджаныя месцы. Тут я яго і чакаю. Мяне цікавяць менавіта заблудныя буржуа, якім я і выкладваю ўсю паднаготную. З віртуознасцю штукара я ўмею выцягнуць з іх самыя тонкія і чароўныя гукі.

І гэтай карыснай прафесіяй я займаюся ў «Мехіка-Сіці» ўжо некалькі гадоў. Як вы маглі пераканацца, збольшага яна заключаецца ў тым, каб як мага часцей ужываць публічную споведзь. Я бэшчу сябе на чым свет стаіць. І гэта зусім не цяжка, бо цяпер у мяне ёсць памяць. Але, заўважце, я вінавачу сябе не груба, не ў лоб, я не б'ю сябе кулаком у грудзі. Што вы! Я спрытна лавірую, рассыпаюся ў нюансах і лірычных адступленнях, я будую сваю прамову згодна з кожнай асобнай катэгорыяй слухачоў — так, што нарэшце яны самі пачынаюць паддаваць пары. Я пераблытваю тое, што датычыць мяне, з тым, што датычыцца іншых.

Я бяру самыя агульныя рысы, уласцівыя ўсім, нягоды, якія мы ўсе разам перажылі, слабасці, якія мы падзяляем, правілы добрага тону і паводзіны сучаснага чалавека — такога, якім ён лютуе ўва мне і ў другіх. З усяго гэтага я складаю адзін суцэльны партрэт — партрэт усіх і нікога асобна. Словам, я раблю своеасаблівую маску, нечым падобную да карнавальных, гледзячы на якую кожны можа сказаць: «Чакай-чакай, ды я ж яго недзе бачыў!» Калі ж партрэт, як цяпер, завершаны, я паказваю яго слухачу і прамаўляю з вялікаю скрухай: «Вось, зірніце, вось я які!» На гэтым абвінаваўчая частка закончана. І тут, нечакана, партрэт, які я паказваю свайму сучасніку, ператвараецца ў люстра.

З галавою, пасыпанай попелам, са спісяжаным ногцямі тварам і паволі выдзіраючы на сабе валасы, я стаю перад усім чалавецтвам і з пранізлівым позіркам пералічваю свае ганебныя ўчынкi. Я ні на хвіліну не выпускаю з-пад увагі эфект, які выклікаю пакутлівым крыкам: «О, я самы мярзотны з усіх мярзотнікаў!» А пасля, неўпрыкмет, пераменьваю «я» на «мы». І калі даходжу да формулы: «Вось мы якія!» — гульня зроблена. Цяпер я магу казаць праўду. Я, вядома, такі самы, як і яны, — усе мы варымся ў адным катле. Але ў мяне ёсць перавага, бо я гэта ведаю, а яны — не, і таму першае слова за мной. Я ўпэўнены, што вы разумееце, якая гэта выгода. Чым больш я вінавачу сябе, тым больш маю права асудзіць вас. І яшчэ лепш, я падахвочваю вас, каб вы самі асудзілі сябе, што дае мне вялікую палёжку. Ах, шаноўны, забаўныя мы ўсётакі і няшчасныя людзі! Варта нам азірнуцца на сваё жыццё, як у памяці ўсплываюць адразу такія выпадкі, што мы гатовыя скрозь зямлю праваліцца ад сораму і здзіўлення. Вы паспрабуйце. Не сумнявайцеся, я паслухаю вашу споведзь з вялікай сяброўскай спагадай.

Ды вы не смейцеся! Ох, ну сапраўды, вы цяжкі кліент, я гэта заўважыў адразу. Але нікуды вы не дзецеся, гэта непазбежна. Тыя, хто трапляе да мяне, больш сентыментальныя, чым разумныя: збіць іх з тропу — раз плюнуць. З разумнымі трэшкі цяжэй, тут трэба папацець. Затое ім досыць як след растлумачыць сам метада. Яны добра запамінаюць яго і пачынаюць думаць. Днём раней ці пазней, дзеля забавы або праз душэўную скруху яны таксама ўсё выкладваюць на стол. Але вы, здаецца, не толькі разумны, вы яшчэ і спрактыкаваны. І ўсё-такі прызнайцеся, цяпер вы адчуваеце сябе не такім задаволеным сабою, як пяць дзён назад? Што ж, буду чакаць, калі вы напішаце ці прыедзеце зноў. А вы прыедзеце, я ўпэўнены! І не заўважайце ўва мне ніякіх змен. Дый навошта мне мяняцца, калі я знайшоў тое шчасце, якое мне падыходзіць? Я проста пагадзіўся са сваёй двухаблічнасцю і перастаў кідацца ад яе ў роспач. Наадварот, я вельмі выгодна ў ёй асталываўся і знайшоў той камфорт, якога шукаў усё жыццё. Увогуле, я не меў рацыі, калі казаў, што галоўнае — пазбегнуць прысуду. Галоўнае — мець права ўсё сабе дазваляць, няхай дзеля гэтага і трэба час ад часу публічна і на ўвесь голас абвясчаць пра сваю нікчэмнасць. Дык вось — цяпер я зноў дазваляю сабе ўсё, і смех гэтым разам мяне не трывожыць. Я не змяніў свайго жыцця, я па-ранейшаму люблю сябе і карыстаюся другімі. Але пакаянне ў грахах дазваляе мне лёгка пра іх забываць і ўсё пачынаць спачатку. І цяпер я цешуся ўдвая — па-першае, сваёю натурай, а па-другое, сваім чароўным раскаяннем.

З той пары, як я знайшоў выйсце, я самазабыўна аддаюся ўсяму — і жанчынам, і пыхлівасці, і нудзе, і злапомнасці, і нават ліхаманцы, якая цяпер мяне так соладка трасе. Я паную нарэшце, і гэты раз — назаўжды. Я знайшоў тую вышыню, на якую ўдалося ўскараскацца мне аднаму і адкуль я магу судзіць увесь

свет. Зрэдку, калі настае асабліва прыгожая ноч, да мяне яшчэ часам даносіцца нейкі вельмі далёкі смех, і я зноў пачынаю вагацца. Але я адразу абрушваю на сусвет і людзей увесь цяжар свайго ўбоства і адраджаюся зноў.

Значыць, дамовіліся, я буду цярпліва чакаць вашага прыезду ў «Мехіка-Сіці». Калі надумаецца засведчыць сваё шанаванне, прыходзьце ў любы час, я заўжды буду там. Але, будзьце ласкавы, здыміце гэтую коўдру, нешта яна мяне душыць. Дык вы прыедзеце, праўда? Я нават гатовы паказаць вам некалькі патаемных прыёмаў у маёй тэхніцы — вы выклікаеце ў мяне сімпатыю. Вы самі пабачыце, як усяго за адну ноч мне ўдаецца пераканаць іх, што яны — самыя гнюсныя мярзотнікі. Дарэчы, сёння я зноў пайду туды. Я ўжо няздольны без гэтага абысціся, я не магу пазбавіць сябе тых прыемных хвілін, калі яшчэ адзін падае ў п'яным раскаянні і пачынае біць сябе ў грудзі. Як я расту тады, шаноўны, о, як я расту! Маё дыханне робіцца лёгкім і роўным, я стаю на вяршыні і сузіраю бязмежную роўнядзь пад маімі нагамі. Якое п'янлівае шчасце адчуваць сябе богам-айцом і раздаваць сваім блізкім неабменныя пасведчанні ў іх агідным жыцці і разбэшчанасці. Я ўзвышаюся на троне сярод маіх мярзотных анёлаў у вышыні галандскага неба і гляджу, як з туманаў і вод да мяне ўздымаюцца незлічоныя цені, што ідуць на Апошні Суд. Яны набліжаюцца, і вось я ўжо бачу першага сярод іх. На яго збянтэжаным твары, напалову схаваным рукой, я чытаю журбу па агульнай долі, што напаткала яго, і распач ад разумення, што яна немінучая. А я — я шкадую іх, але не адпускаю грахоў, я разумею, але не дарую, і што галоўнае — ах, як гэта прыемна! — я адчуваю, што мне пакланяюцца, што мяне абагаўляюць!

Ваша праўда, я надта хвалюся; дык як тут спакойна ляжаць? Я павінен падняцца вышэй — над ва-

мі, мае думкі ўздываюць мяне. Такімі начама ці, праўдзівей, такімі світанкамі — бо падзенне заўжды адбываецца на світанні — я выходжу з кватэры і імклівай хадой іду ўздоўж каналаў. Покрыва з пер'я ў матавым небе танчэе, галубы паволі ўздываюцца ў вышыню, і ружовыя водбліскі сонца на дахах абвешчаюць новы дзень майго стварэння сусвету. Першы трамвай на Дамраку дзінькае ў свой званочак у вільготным паветры і абуджае жыццё на самым ускрайку Еўропы — той Еўропы, дзе сотні мільёнаў маіх падданных — людзей — устаюць адначасна з пасцеляў і з горыччу ў роце шывуюць на працу, якая нікому не ў радасць. А я ў гэты міг лунаю над усім кантынентам, які, сам не ведаючы таго, падпарадкоўваецца мне, я п'ю гаркавы абсент ранішняга сонца, п'янею ад сваіх злосных прамоў і адчуваю сябе шчаслівым. Я шчаслівы! Шчаслівы, кажу я вам! І я забараняю вам не верыць, што я шчаслівы, я шчаслівы страшэнна! О сонца, пляжы і астравы, авеяныя гліцай! О маладосць, успамін пра якую кідае ў роспач!..

Прабачце, я ўсё-ткі прылягу. Здаецца, сапраўды занадта расчуліўся. Але ж не плачу? Не плачу! Ну, бывае, што казаць, часам вось так разгубішся і пачынаеш сумнявацца нават у яўных рэчах — нават калі табе ўжо адкрыта таямніца шчаслівага жыцця. Вядома, маё рашэнне не самае ідэальнае. Аднак, калі табе ўжо абрыдла тваё жыццё і ты ведаеш, што яго трэба неяк змяніць, выбіраць не прыходзіцца. Што ж рабіць, каб зрабіцца іншым? На жаль, гэта немагчыма! Каб дабіцца гэтага, трэба б было наогул зрабіцца нікім, забыць пра сябе хоць бы раз дзеля кагосьці другога. Але як? Не задавайце мне такіх цяжкіх пытанняў. Я — як той стары жабрак, які не хацеў выпускаць маёй рукі, калі я сядзеў на тэрасе адкрытай кавярні. «Ах, пане, — казаў ён, — мы зусім не такія кепскія. Мы проста страцілі тую зорку, якая асвятляла нам шлях». Сапраўды,

мы страцілі сваю зорку, мы страцілі свой заранак і святую бязвіннасць таго, хто даруе самому сабе.

Паглядзіце — падае снег! О, мне абавязкова трэба будзе пайсці прагуляцца. Уявіце сабе — светлая ноч, Амстэрдам заснуў, пад заснежанымі мастамі ў каналах цьмяна бліскаюць хвалі, і я, адзін, іду па пустэльных вуліцах, снег прыглушае хаду, а вакол — чысціня, мімалётная, перад заўтрашнім брудам. Зірніце на вялікія снежныя кудзеры, якія ліпнуць да шыбы. Гэта галубы, паверце, гэта галубы. Мілыя, мілыя, яны нарэшце адважыліся спусціцца, і цяпер захутваюць воды і дахі шчыльным покрывам свайго пер'я, і мігцяць за кожным акном. Якое нашэсце! Давайце ж паспадыёмся, што яны нясуць нам добрую навіну. Што ўсе будуць уратаваныя — як вам такое, га? — менавіта ўсе, а не толькі выбраннікі, і што скарбы і цяжар жыцця ўсім падзеляць пароўну, а вы, напрыклад, пачынаючы з гэтага дня, будзеце класціся спаць на падлозе — дзеля мяне. І будзем жыць усім кагалам, а чаго там! Паслухайце, ну скажыце сумленна, вы б, напэўна, аслупянелі, каб з неба зараз па мяне спусцілася калясніца ці ўзяў бы раптам ды загарэўся снег. Вы ў гэта не верыце? Я таксама. І ўсё-такі мне абавязкова трэба будзе прагуляцца.

Ну, добра, добра, супакойцеся, буду ляжаць. І дрэчы, не вельмі давярайце майму замілавальнаму трызненню. Яно таксама мае сваю задачу. Вось так. А цяпер раскажыце мне пра сябе, я хачу паглядзець, ці дасягнула мая палымяная споведзь хоць адной сваёй мэты. Я, ведаеце, увесь час грэю надзею, што мой слухач акажацца паліцэйскім і арыштуе мяне за крадзеж «Непадкупных суддзяў». Бо за астатняе мяне нельга арыштаваць, праўда? А вось крадзеж карціны падпадае пад закон, і таму я зрабіў усё, каб выглядаць як хаўруснік: я хаваю карціну ў сябе і паказваю яе першаму-лепшаму, хто захоча яе пабачыць. Калі ж

вы мяне арыштуеце, для пачатку і гэта ўжо будзе ня-блага. Спадзяюся, што пасля зоймуцца і астатнім, а можа, нарэшце і адсякуць мне галаву? А што — выдатна, болей не трэба будзе баяцца смерці, і я буду ўратаваны! А вы падымеце над натоўпам маю яшчэ свежанькую галаву, каб людзі пазналі ў ёй сябе, і я зноў запаную над імі, як павучальны прыклад. На гэтым усё прыйшло б да свайго лагічнага завяршэння, і я непрыкметна б скончыў сваю кар'еру лжэпрарока, які крычыць у пустыні і не хоча адтуль выходзіць.

Але вы, вядома ж, не паліцэйскі, бо іначай усё было б занадта проста. Што? Ха! А я, ведаеце, падазраваў. Усё-такі мая дзіўная сімпатыя да вас была небеспадстаўная. Дык значыць, вы займаецеся ў Парыжы чароўнай прафесіяй адваката! Што ж, я адразу адчуў, што мы з вамі адной пароды. Мы ж усе падобныя: увесь час балбочам, хоць ні да каго не звяртаемся, і ўвесь час задаём сабе адны і тыя ж пытанні, хоць ужо загадзя ведаем адказы на іх. Дык раскажыце, калі ласка, што з вамі здарылася аднойчы на набярэжных Сены і як вам удалося ніколі не рызыкаваць жыццём? Прамоўце нарэшце тыя словы, якія ўжо доўгія гады безупынна гучаць у маёй галаве. Ну, добра, я сам скажу іх вашымі вуснамі: «О мілая дзяўчына! Кінься ў ваду яшчэ адзін раз, дай мне яшчэ адзін шанц уратаваць нас абодвух!» Яшчэ адзін шанц, га? Якая неразважнасць! Уявіце, дарагі калега, што нас спаймаюць на слове? Давядзецца ж скакаць! Бр-р-р... А вада такая халодная! Але не хвалюйцеся. Цяпер ужо надта позна. І заўжды будзе надта позна. На шчасце!

АПАВЯДАННІ

АДСТУПНІК, або ЗАТЛУМЛЁНЫ ДУХ

«О, каша! Каша! Трэба навесці парадак у галаве. З той пары, як яны адрэзалі мне язык, не ведаю, напэўна, нейкі іншы язык ажыў у маім чэрапе, нешта гаворыць ува мне ці нехта, то знянацку змаўкае, то пачынае зноў, о, я чую, я шмат чаго чую з таго, што ён кажа, але ўвесь час маўчу, каша, і варта разявіць рот — нібыта грукоча каменне. Парадак, патрэбен парадак, кажа язык, але адначасна ён кажа пра іншае, праўда, мне заўжды хацелася парадку. Прынамсі, пэўна адно: я чакаю місіянера, што павінен мяне замяніць. І вось я тут, на сцяжыне, за гадзіну ад Тагазы, схаваўся ў патрушчаных скалах, сяджу на старой стрэльбе. Над пустэльніяю днее, яшчэ вельмі халодна, але зараз пачнецца сквар, гэтая зямля даводзіць да вар'яцтва, і я, за столькі гадоў, якія няможна злічыць... Не! Яшчэ адно намаганне. Гэтым ранкам ці вечарам павінен прыйсці місіянер. Я чуў, яны казалі, што ён будзе з павадыром, можа быць, у іх будзе ўсяго адзін вярблюд на дваіх. Я буду чакаць, я чакаю, холад, холад — толькі ён прымушае мяне дрыжаць. Трывавай яшчэ крыху, брудны раб!

О, як я ўжо доўга чакаю. Калі я быў там, у сваіх, на гэтым высокім узгор'і ў Цэнтральным Масіве, дзе былі гэтае быдла-бацькі, і віно, і штодня суп на сале, асабліва — віно, кіслае і халоднае, і гэтая доўгая зіма, і ледзяны сівер, сумёты, агідная папараць, о! як я хацеў з'ехаць, кінуць усё адразу і пачаць нарэшце жыць — па-сапраўднаму, сярод сонца і светлай вады. Я паверыў кюрэ, ён гаманіў са мной у семінарыі, ён цэлыя дні праводзіў са мной, яму не было куды спяшацца ў тым пратэстанцкім краі, дзе ён заўсёды ішоў уздоўж сцен, калі праходзіў па вёсцы. Ён гаманіў са мной пра нейкую будучыню і пра сонца, каталіцызм — гэта сонца, — казаў ён, і прымушаў мяне чытаць, ён увапхнуў лаціну ў маю таўсталобую мазгаўню: «Разумнік, гэты малы, але тугадум», — такую таўсталобую, што за ўсё жыццё, нягледзячы на ўсе падзенні, я ні разу не ўцяў яе так, каб пайшла кроў: «Тупагаловы крэцін», — казаў мой бацька, гэты парсюк. У семінарыі яны былі такія ганарлівыя, навічок з пратэстанцкага краю — гэта была перамога, калі я прыйшоў, яны глядзелі на мяне, як на сонца над Аўстэрліцам. Бледнаватае сонейка, трэба прызнаць, і ўсё праз гарэлку, яны пілі гаркавае віно, і цяпер у іх дзяцей гнілыя зубы, хр-хр, забіць свайго бацьку, вось што трэба было, але можна не апасацца, што ён выправіцца сюды з місіяй — ён даўно ўжо здох, кіслае віно нарэшце прадзіравіла яму чэрава, значыць, застаецца адно — забіць місіянера.

Я маю за што паквітацца з ім і з яго настаўнікамі, з маімі настаўнікамі, якія ашукалі мяне, з усёй гэтай гідкай Еўропай, мяне ўсе ашукалі. Місія! Ва ўсіх у іх было адно гэтае слова на вуснах, пайсці да дзікуноў і сказаць: «Вось мой бог, глядзіце на яго, ён ніколі не б'е і не забівае, ён загадвае мяккім голасам, ён падстаўляе другую шчаку, гэта самы вялікі з усіх багоў, абярыце яго, зірніце, якім добрым, якім лепшым за

іншых зрабіў ён мяне, зняважце мяне, і ў вас будзе гэтаму доказ». Але, я даў веры, хр-хр, я адчуваў сябе лепшым, я памажнеў, быў амаль што прыгожы і прагнуў знявагі. Калі мы шчыльнымі і чорнымі шэрагамі ішлі пад летнім грэнобльскім сонцам і насустрач нам трапляліся дзяўчаты ў лёгкіх сукенках, я не адводзіў вачэй, я пагарджаў імі, я чакаў, каб яны мяне зняважылі, і часам яны смяяліся. Я думаў тады: «Няхай яны мяне ўдараць, няхай плюнуць у твар», — і іх смех, далібог, гэта было тое самае, ашчацінены зубамі і клінамі, ён працінаў наскрозь, знявага і боль былі такія ласкавыя! Мой духоўнік не разумеў, калі я журыўся: «Ды што вы, у вас шмат дабрыні!» Дабрыні! Кіслага віна — вось чаго ўва мне было шмат, але тым было лепш, бо як зробішся лепшым, калі ты не благі, з усяго, чаму мяне навучалі, гэта я зразумеў выдатна. Я наогул зразумеў толькі гэта, адзіную думку, і вось, разуменькі тугадум, я вырашыў дайсці да канца, я ішоў насустрач пакаранню, я ўрэзваў сабе ў ежы, нарэшце, я таксама — я хацеў быць узорам, хацеў, каб мяне бачылі і каб, убачыўшы мяне, ушанавалі таго, хто зрабіў мяне лепшым, каб праз мяне ўславілі майго бога.

Дзікае сонца! Яно падымаецца і мяняе пустэльнію, тут няма болей колеру горнага цыкламену, о мае горы, і снег, гэты мяккі, ласкавы снег, але не, тут усё бруднажоўтае, няўдзячны час перад вялікім асляпленнем. Нічога, нічога на ўсім даляглядзе перада мной, там, дзе пляскае ўзгор'е губляецца ў карагодзе пакуль яшчэ мяккіх фарбаў. А ззаду, за мной, сцяжына паўзе да дзюны, за якой хаваецца Тагаза, яе сталёвае імя б'ецца звонам у маёй галаве ўжо столькі гадоў. Першы, хто сказаў мне пра гэты горад, быў стары, падслепаваты свяшчэннік, які дажываў свой век у нашай плябаніі, але чаму першы, ён быў адзіны, а мяне, у яго агавяданні мяне здзівілі не гэты горад, вычасаны з

солі, і не яго белыя сцены пад задушлівым сонцам, не, мяне здзівіла жорсткасць яго жыхароў, дзікуноў, што жылі ў гэтым горадзе, закрытым усякаму прышламу, толькі адзін, адзіны з усіх, хто спрабаваў трапіць сюды, адзін здолеў расказаць, што ён убачыў. Яны спісяжылі яго пугай і выгналі ў пустэльнію, насыпаўшы солі на раны і ў рот, ён сустрэўся з качэўнікамі, якія, нечакана, паставіліся да яго спагадна, і гэта была ўдача, а я, з той пары, я мроіў яго расказам, я марыў пра гэта спякотнае неба і пякучую соль, я хацеў убачыць гэты дом фетыша і яго рабоў; што можна было знайсці болей варварскага, што магло яшчэ больш спакушаць? Але! Вось у чым была мая місія, вось да каго я мусіў пайсці, каб паказаць свайго бога.

Яны ўгаворвалі мяне ў семінары, яны хацелі мяне адахвоціць ад гэтай думкі — трэба пачакаць, гэта не тая краіна, куды трэба ісці з місіяй, я яшчэ не выспеў для гэтага, мне трэба прайсці адмысловую падрыхтоўку, звездаць, хто я ёсць сам, і апроч таго — мяне трэба спачатку выпрабаваць, ужо потым яны пабачаць. Але галоўнае, пакуль што — чакаць! О не! Калі ім так ужо рупіла, я быў гатовы прайсці адмысловую падрыхтоўку і іспыты, бо яны адбываліся ў Алжыры і адно набліжалі мяне да месца, але што да астатняга, я ўпарта круціў сваёй тупой галавой і паўтараў заўсёды адно — пайсці да самых бязлітасных дзікуноў, жыць іх жыццём, і там, у іх, у самым доме іх фетыша, паказаць ім на сваім прыкладзе, што праўда майго бога — наймагутнейшая. Вядома, яны будуць мяне зневажаць, але знявагі мяне не палохалі, яны былі неабходныя, каб паказаць ім, дзе праўда, і тым, як я іх знясу, я падпарадкую гэтых дзікуноў, я скару іх, як магутнае сонца. Магутнасць — вось было тое слова, што я безупынна круціў на сваім языку, я марыў пра абсалютную ўладу, тую ўладу, што прымушае ўкленчыць, упасці на зямлю, якая загадвае саперніку здацца і нарэшце пры-

няць тваю веру, і чым болей сапернік сляпы, бязлітасны, упэўнены ў сабе і непакісны ў сваім перакананні, тым болей яго прызнанне сведчыць пра магутнасць таго, хто змусіў яго скарыцца. Пераварнуць у сваю веру слаўных, але крыху заблудных людзей — вось што было мізэрным ідэалам нашых свяшчэннікаў, і я пагарджаў імі — за тое, што ў іх ёсць такая ўлада, і яны адважваюцца на такія драбніцы, у іх не было веры, а ў мяне — была, я хацеў быць прызнаны, нават самімі катамі, я хацеў кінучь іх на калені, прымусіць закрычаць: «Божа, вось твая перамога», — я хацеў адным сваім словам панаваць над цэлым войскам драпежных злыдняў. О, я быў упэўнены, што, думаючы так, маю рацыю, я ніколі ні ў чым не быў так упэўнены, але калі ў мяне ёсць думка, калі я маю ідэю, я не выпускаю яе, і гэта мая сіла, але, мая сіла, за якую яны ўсе мяне шкадавалі!

Сонца паднялося вышэй і пачынае пячы мне лоб. Каменне вакол глуха патрэскае, адно руля ў стрэльбы паранейшаму свежая — свежая, як трава на лугах, як некалі вячэрні дождж, калі ціха варыўся суп, і яны чакалі мяне, мае бацька і маці, яны часам усміхаліся мне, і я іх любіў, напэўна. Але з гэтым кончана, спякотнае мроіва падымаецца над сцяжынай, хадзі ж, місіянер, хадзі, я чакаю цябе, я ведаю, чым адказаць на тваё пасланне, мае новыя настаўнікі навучылі мяне, і я знаю, яны маюць рацыю, трэба звесці рахункі з любоўю. Калі я ўцёк з семінарыі, у Алжыры, я ўяўляў іх іначай, гэтых варвараў, адно толькі было праўдаю ў маіх марах, яны злыя. Я ўкраў грошы ў манастырскага скарбніка, скінуў расу, перасек Атлас, высокія пляскатыя ўзгор'і і пустэльнію, шафёр транссахарскага аўтобуса смяяўся з мяне: «Не хадзі туды», — ён таксама, ды што на ўсіх іх найшло, а потым былі пясчаныя хвалі, сотні кіламетраў, уздыбленыя, яны насоўваліся і адступалі пад подыхам ветру, і потым — зноў гара,

уся ў чорных спічастых піках з заостраным, нібыта сталёвым грэбенем, а далей спатрэбіўся павадыр, трэба было прабіцца скрозь гэты бясконцы акіян з бурага камення, які выў ад спёкі, апалаяў тысячамі вогненных люстраных асколкаў, трэба было выйсці да гэтага месца, гэтай мяжы паміж землямі чорных і белай краінай, дзе высіцца салявы горад. А грошы, тыя грошы ў мяне ўкраў павадыр, наіўны, як заўсёды наіўны, я яму іх тады паказаў, і ён збіў мяне і пакінуў на гэтай сцяжыне, вось тут, якраз непадалёк ад гэтага месца: «Псюк, вось тая дарога, у мяне ўсё-такі ёсць нейкі гонар, ідзі ж, ідзі туды, яны навучаць цябе», — і яны мяне навучылі, о, праўда, яны, як гэтае сонца, што паліць бясконца і не згасае ніколі, хіба што ўначы, яно паліць заўсёды, люта і пыхліва, яго пякучыя дзіды ляцяць адусюль, вылятаюць раптам з зямлі, о, схавацца, схавацца, хутчэй схавацца, пад гэтай высокай скалой, пакуль яшчэ ўсё не паплыло ў спякотным мроіве.

Тут хораша, засень. Як можна жыць у гэтым салявым горадзе, на дне гэтай лагчыны, поўнай белага сквару? На ўсіх яго роўных сценах, груба высечаных і абчасаных вострым кайлом, кожная выбоінка, пакінутая ўдарамі кіркі, тапырыцца сляпучай лускай, густы бялявы пясок забіваецца ў іх бяклаю жоўтаю фарбай, але варта дзьмухнуць добраму ветру, як ён вымятае роўныя сцены і пляскатыя дахі, і ўсё зноў запаляецца вогненнай белатой, пад задушлівым небам, таксама надраеным аж да блакітнай сваёй шкарлупіны. Я слепнуў такімі днямі, калі нерухомае вогнішча нястомна шугала і трашчала над белымі дахамі, якія, здавалася, лезлі адзін на адзін, злітоўваліся, нібыта ў той дзень, калі, ужо вельмі даўно, яны ўсёй талакой накінуліся на салявую гару, спачатку зраўнялі яе, а потым, у суцэльным каменні, прарэзалі вуліцы, нутро дамоў і вокны ці нібыта — але, так будзе нават слух-

ней,— нібыта яны выразалі сваё белае пякучае пекла струменем кіпеню, толькі каб паказаць, што здольныя жыць там, дзе ніхто ніколі не здолее, за трыццаць дзён да ўсяго жывога, у гэтай лагчыне сярод пяскоў, дзе паўдзённая спёка не дазваляе ніякага кантакту паміж людзьмі, будзе між імі краты з нябачнага по-лымя і вадкіх дымлівых крышталёў, а начны холад настае так знянацку, што адразу выстуджвае іх камен-на-саявья ракавіны і прымушае раптам застыць ад-наго за адным гэтых чорных эскімосаў, начных жыха-роў перасохлага лядовага берага, што трасуцца ў сваіх настылых скрынях-іглу. Яны чорныя, так, яны чор-ныя, бо заўсёды носяць доўгую чорную вопратку, і соль, якая праела іх да самых пазногцяў, якую яны горка комчаць доўгімі начамі падчас свайго палярнага сну, соль, якую яны п'юць разам з вадою з адзінай крынічкі, выскрабенай у бліскучай каменнай зямлі, пакідае на іх змрочных сутанах рагі, падобныя да слімаковых дарожак пасля дажджу.

Дождж, о ўсявышні, адзіны сапраўдны, доўгі і ўпарты дождж з твайго неба! І тады, нарэшце, гэты пачварны горад, неўпрыкмет падмыты вадой, паціху асядзе і, немінуца, растане ўвесь, цалкам, сплыве сту-дзяністым патокам, знясе ў пясок сваіх бязлітасных жыхароў. Адзіны сапраўдны дождж, о ўсявышні! Ды дзе, які ўсявышні, усявышнія тут — яны! Яны пану-юць над усім, над сваімі бязплоднымі хатамі, над чор-нымі рабамі, якіх прымушаюць паміраць у сваіх шах-тах, кожная саявая пласціна каштуе жыцця чалавеку ў гэтых паўдзённых краях, яны праходзяць, маўклі-выя, завінутыя ў свае жалобныя тогі, у мінеральнай белі вуліц, і калі апускаецца ноч і ўвесь горад здаецца малочнаю зданню, з пахілаю галавой, яны ўвахо-дзяць у сутонне сваіх дамоў, дзе соль квола зіхціць на сценах. Яны спяць, спяць бязважкім сном, а калі пачынае днець, яны прачынаюцца і адразу выносяць

свой вырак, і б'юць, і кажуць, што толькі яны — той адзіны народ, што толькі іх бог — сапраўдны і падпарадкоўвацца трэба яму. Яны ўсявышнія нада мной, ім невядомая літасць, і як усякі ўсявышні, яны хочуць быць адзінымі — адзінымі, хто рушыць наперад, адзінымі, хто пануе, бо яны — адзіныя, у каго хапіла адвагі збудаваць у пяску і солі гэты спякотна-марозны горад. А я...

О, каша, якая каша, калі падымаецца сквар, я спываю потам, яны — ніколі, цяпер ужо ўгрэўся і цень, я адчуваю сонца на камені, што навіс нада мной, яно б'е, малоціць бы молатам па ўсім каменні навокал, і гэта — музыка, неабсяжная музыка поўдня, на сотні кіламетраў вакол, вібуюць паветра і камень, хр-р-р, а я, як некалі вельмі даўно, я слухаю гэтую цішу. Але, гэта тая самая ціша, што сустрэла мяне колькі гадоў назад, калі іхняя варта прыцягнула мяне да іх, на самае сонца, на сярэдзіну пляца, з якога пляскатыя дахі ўздымаліся вірам угору, пад самую накрыўку блакітнага неба, што важка ляжала на беразе гэтай лагчыны. Мяне кінулі на калені, на дно гэтай белай патэльні, вочы мне выядалі балючыя соль і агонь, што джгалі адусюль, з усіх сцен, збялелы ад стомы, з вухам, акрываўленым пасля ўдару павадыра, я ляжаў перад імі, а яны, вялікія, чорныя, глядзелі на мяне і маўчалі. Дзень запёкся ў зеніце. Пад жалезнымі ўдарамі сонца неба, да белі распаленая бляха, доўга звінела ў паветры, і гэта была тая самая ціша, яны глядзелі на мяне, ішоў час, а яны ўсё глядзелі, глядзелі, і я ўжо не мог вытрымліваць іхніх позіркаў, і ўсё больш задыхаўся, і нарэшце заплакаў, і тады, раптам, яны павярнуліся да мяне спінамі і ўсе разам рушылі ў адным напрамку. А я ўсё стаяў, на каленях, і бачыў адно іх бліскучыя ад солі ногі ў чырвоных і чорных вятроўках, што вынырвалі з-пад доўгіх і змрочных халатаў, крыху задзіраючы падол, падымаючы насок,

лёгка стукаючы абцасам аб глебу, і калі пляц апусцеў, мяне пацягнулі ў дом фетыша.

Як сёння пад гэтай скалой, калі сонца свідруе каменную глыбу над маёй галавой, я доўгімі днямі сядзеў на кукішках у доме фетыша, крыху вышэйшым за іншыя, абгароджаным плотам з солі, без вокнаў, ахінутым у іскрысты змрок. Доўгімі днямі мне прыносілі піць толькі місу гаркава-салёнай вады і кідалі, нібыта курыцы, жменю зерня, якое я збіраў па драбочку. Удзень дзверы былі заўсёды зачыненыя, але цемра ўсё роўна крыху святлела, нібы неадольнаму сонцу ўдавалася прасачыцца праз тоўстыя салявыя муры. Не было ніякай лямпы, ні каганца, але сунучыся навобмацак уздоўж сцен, я адчуваў пад пальцамі нізкі сухога пальмавага лісця, якое ўпрыгожвала пакой, і ўглыбіні — маленькія, груба абчасаныя дзверы з ледзь прыкметнаю ручкай. Доўгімі днямі пазней, калі я ўжо не мог злічыць ні начэй, ні гадзін, але зерне мне кідалі ўжо не менш за дзесяць разоў, і я ўжо паспеў сабе выскрабці яміну пад нечыстоты, якія марна прысыпаў, бо вакол усё роўна тхнула бярожным смуродам, але многа пазней дзверы раптам шырока расчыніліся, і яны ўвайшлі.

Адзін рушыў да мяне. Я сядзеў на кукішках у куце, адчуваючы, як шчокі мне паліць соль, і, дыхаючы пыльным пахам пальмавых лісцяў, глядзеў на яго. Ён спыніўся за метр ад мяне і доўга моўчкі ўзіраўся мне ў твар, знак — і я ўстаў, ён зноў глядзеў на мяне сваімі бліскуча-абыякавымі металічнымі вачыма на конскім смуглявым твары, потым падняў руку. Гэтаксама бясстрасна ён ухапіў мяне за ніжнюю губу, пацягнуў да сябе, пакуль не разадраў яе да самага мяса, і, не расціскаючы пальцаў, прымусіў перакруціцца вакол і адступіць на сярэдзіну пакоя, а потым пацягнуў за губу яшчэ, каб я ўпаў на калені, і, кінуўшы там, атупелага ад болю, з акрываўленым ротам, адышоў да дру-

гіх, што стаялі ўздоўж сцен. Яны глядзелі, як я курчуса ў нясцерпнай спякоце дня, што ўліваўся праз шырока расчыненыя дзверы, не пакідаючы ніякага ценю, і раптам у гэтым сляпучым святле ўзнік шаман — з пальмавым пакуллем замест валасоў, перлавым панцырам, што пакрываў усё цела, у кароткай саламянай спадніцы, з-пад якой тырчалі голыя ногі, і ў масцы, сплеченай з кугі і жалезнага дроту, з дзвюма краткамі дзірак на вочы. За ім ішлі музыкі і жанчыны ў цяжкіх пярэстых халатах, пад якімі нават не ўгадваліся іх целы. Яны скупіліся ля дзвярэй углыбіні пакоя і пачалі скакаць у нейкім дзікім, ледзь зрытмаваным танцы, яны варушыліся, вось і ўсё, і нарэшце шаман адчыніў маленькія дзверы ў мяне за спінай, настаўнікі не варухнуліся, яны глядзелі на мяне, а я павярнуўся і ўбачыў фетыш, яго двухтварую галаву, як у двухвострай сякеры, яго доўгі жалезны нос, закручаны, як змяя.

Мяне падцягнулі і кінулі перад ім, ля самага подыя, і прымусілі піць чорную і горкую ваду, і адразу ў галаве ў мяне запякло, і я засмяяўся, вось яна, абраз, мяне абразілі. Мяне раздзелі, пагалілі галаву і цела, абмылі алеем і пачалі сцябаць па твары вяроўкамі, умочанымі ў соль і ваду, а я смяяўся і адварочваў галаву, але кожны раз дзве жанчыны бралі мяне за вушы і падстаўлялі мой твар пад удары шамана, у якога я бачыў адно квадратныя вочы і ўвесь час смяяўся, захлынаючыся крывёй. Потым яны раптам спыніліся, ніхто не гаварыў, апроч мяне, у маёй галаве пачыналася каша, а яны паднялі мяне і прымусілі ўзняць вочы на фетыш, я больш не смяяўся. Я ведаў, што цяпер я адданы яму — каб яму слугаваць і каб ім захапляцца, я больш не смяяўся, о не, я задыхаўся ад страху і болю. І вось тады, там, у гэтай белай хаціне, за гэтымі сценамі, якія звонку старанна паліла сонца, са скажоным абліччам і знямоглаю памяццю, я па-

спрабаваў, але, паспрабаваў памаліцца фетышу, ва ўсім свеце быў толькі ён, і нават ягоны жахлівы твар быў меней жахлівы за ўсё астатняе ў свеце. І тады яны звязалі мне ногі па шчыкалатках вяроўкай, даўжынёй на звычайны крок, і зноў пачалі скакаць, але цяпер ужо перад фетышам, а настаўнікі выйшлі адзін за адным.

Калі ж дзверы за імі зачыніліся, музыка зайграла зноў, а шаман запаліў з кары вогнішча і пачаў скакаць і тупаць вакол, высока задзіраючы ногі, доўгі абрыс ягонага цела ламаўся ў кутах белых сцен, дрыжаў на іх роўных паверхнях, напаўняў увесь пакой трапяткімі ценямі. У адным куце ён накрэмзаў чатырохкутнік, і жанчыны зацягнулі мяне туды, і я адчуваў на сябе іх сухія і мяккія рукі, і яны паставілі перада мной місу з вадой і насыпалі кучку зерня, а потым паказалі на фетыш, і я зразумеў, што мушу ўвесь час глядзець на яго і не зводзіць вачэй. Тады шаман пачаў адну за адной выклікаць іх да вогнішча і некаторых біў, і яны енчылі, а потым ішлі і падалі ніцма перад фетышам, маім богам, шаман жа тым часам зноў пачынаў скакаць і пасля загадваў кожнай пакінуць пакой, пакуль не засталася ўсяго адна, зусім маладая дзяўчына, што сядзела побач з музыкамі і якую ён яшчэ не пабіў. Ён узяў яе за касу і пачаў цягнуць, мацней і мацней, накручваючы касу на кулак, дзяўчына закінулася назад, вырачыла вочы і выгіналася ўсё больш, пакуль нарэшце не ўпала на спіну. Тады шаман выпусціў яе і зароў, музыкі адварнуліся да сцяны, а крык за маскай з квадратнымі адтулінамі для вачэй мацней і рос, здавалася, да немагчымага, і дзяўчына пачала курчыцца на зямлі нібыта ў прыпадку і нарэшце, стаўшы на карачкі, абхапіла і сціснула голаў рукамі і таксама закрычала, але ціха і глуха, і тады шаман, ні на хвіліну не прыпыняючы свайго крыку і ўвесь час пазіраючы на фетыш, узяў

яе, порстка і люта, але твару ў дзяўчыны было не відаць, бо цяпер ён увесь быў схаваны пад цяжкімі складкамі задзертага на голаў халата. А я — праз самоту і праз разгубленасць — я, напэўна, таксама крычаў, але, я роў ад жаху, крычаў нешта фетышу, пакуль ударам нагі мяне не адкінулі да сцяны і я не ўпіўся зубамі ў соль, як цяпер грызу гэту скалу сваім без'языкім ротам, чакаючы таго, каго мушу забіць.

Сонца ўжо крыху зрушыла з сярэдзіны неба. Скрозь расшчыліны ў камені я бачу дзірку, якую яно прапякае ў распаленай блясе неба, — бы рот, балбатлівы, як мой, які ванітуе нястомна патокамі полымя над палінялай пустэльніай. На сцяжыне перада мной — нічога, ніякай былінкі да самага небакраю, а ззаду, там — яны ўжо, напэўна, шукаюць мяне, не, яшчэ не, адно адвячоркам яны адчынялі дзверы, каб я мог прагуляцца, пасля таго як увесь дзень працаваў у доме фетыша, прыбіраў і абнаўляў ахвяраванні, а ўвечары пачыналася цырымонія, і часам мяне білі, іншы раз не, але ўвесь час я слугаваў фетышу, фетышу, чыя выява адбілася ўжо жалезнай пячаткаю ў маёй памяці, а цяпер — і ў надзеі. Ніколі яшчэ, ніякі бог не апаноўваў мною настолькі і ніколі мяне так не парабашчаў, усё маё жыццё, дзень і ноч, было прысвечана толькі яму, і боль, і адсутнасць болю, ці ж гэта не радасць, — усё залежала ад яго, і нават жаданне, так, нават жаданне — пасля таго, як амаль кожны дзень я быў сведка гэтаму бясплоцеваму і лютаму акту, які ўжо цяпер толькі чуў, але болей не бачыў, бо як і музыкі, павінен быў глядзець на сцяну пад пагрозай быць пакараным. Але калі я, уткнуўшыся тварам у соль, распластаны звярынымі ценямі, што мітусіліся на сцяне, слухаў гэты доўгі, працяглы крык, глотка сохла ў мяне, і джгучае, бясполае жаданне сціскала мне скроні і працінала живот. Так ішлі дні і дні, і я ўжо амаль не адрозніваў іх адзін ад аднаго, нібыта яны расплаўляліся ў сляпу-

чай спякоце і ўяўным дрыжанні салёных сцен, цячэнне часу злілося ў адзін невыразны плёхкат, з якога выляталі, праз аднолькавыя інтэрвалы, крык авалодання і стогны ад болю, адзін доўгі бячасы дзень, над якім панаваў уладарны фетыш, як дзікае сонца над маім домам, збудаваным са скал, і цяпер, як тады, я плачу ў няшчасці і ад жадання, мяне спапяляюць надзея і злосць, і я прагну здрадзіць, і ліжу рулю ў стрэльбы, і лашчу яе душу, недзе там, усярэдзіне, яе душу, толькі ў стрэльбаў ёсць душы, о, сапраўды, у той дзень, як яны адрэзалі мне язык, я навучыўся любіць неўміручую душу нянавісці!

Якая каша, шаленства, хр-р-р, сп'янелы ад спёкі і гневу, я ляжу, распластаны, на стрэльбе. Хто яшчэ дыхае тут? Я не магу больш трываць гэтай спёкі, якая, здаецца, ніколі не скончыцца, о, гэтае чаканне, я мушу яго забіць. Ні птушкі, ні каліва кволай травінкі, камень і пустое высушлівае жаданне, цішыня, і іх крыкі, і гэты язык, што гаворыць ува мне, і з той пары, як яны мяне знявечылі, доўгая, панурая і спустошаная пакута, пазбаўленая нават росных ночаў, тых ночаў, пра якія я марыў, зачынены разам з фетышам у сваім саявым бярлогу. Толькі ноч, з яе свежымі зорамі і змрочнымі вадазграямі, магла ўратаваць мяне, выдраць нарэшце ў злых чалавечых багоў, але я быў заўсёды зачынены і не мог на яе паглядзець. Калі той яшчэ будзе пазніцца, я тады ўбачу яго сам, ён уздымецца над пустэльнай і захіне сабой небакрай, звясне з прадоння азмрочанага zenіту залатою халоднаю гронкай, з якой я ўдосталь змагу папіць, арашу сваю чорную, ссохлую пашчу, якую даўно ўжо не асвятляе жывая і мяккая плоць, я змагу нарэшце забыць пра той дзень, калі дурасць пацягнула мяне за язык.

О, як было горача, горача, раставала соль ці, прынамсі, мне так здавалася, паветра рэзала вочы, і тады ўвайшоў шаман, без маскі. За ім, амаль зусім голая,

у адной шаравай анучы, ішла жанчына, яе твар, пакрыты татуіроўкай, ад якой ён рабіўся падобны да маскі фетыша, не выяўляў нічога, апроч нейкага злога, ідальскага здранцвення. Жыло толькі тонкае і пляскатае цела, якое абрушылася да падножка бога, як толькі шаман адчыніў маленькія дзверы ў фетышаў катушок. Потым ён выйшаў, не глядзячы на мяне, спякота мацнела, я не кратаўся з месца, фетыш пазіраў на мяне па-над целам нерухомай жанчыны, адно яе цягліцы неўпрыкмет варушыліся, і ідальскі твар амаль не змяніўся, калі я падышоў бліжэй. Толькі вочы выраслі раптам і ўтаропіліся на мяне, а мае ногі дакрануліся да яе ног, і спёка разам завыла, і ідалжанчына без адзінага слова, па-ранейшаму глядзячы на мяне сваімі вырачанымі вачыма, пачала хіліцца назад, упала на спіну, падабрала пад сябе свае ногі, потым падняла і паволі, мякка рассунула калені ўбок. Але адразу ж, хр-р, шаман пільнаваў мяне, яны ўсе ўварваліся, адкінулі мяне ад жанчыны і пачалі біць, жудасна біць у месца граху, граху! які грэх, я смяюся, дзе ён, дзе дабрачыннасць, яны прыгваздалі мяне да сцяны, сталёвыя пальцы сціснулі сківіцы, другія прымусілі разявіцца рот і выцягнулі мне язык, пакуль ён не заліўся крывёю, і нехта выў — ці не я? — крычаў дзікім, жывёльным крыкам, і тады па маім языку прайшла вострая і ласкавая свежасць, сапраўды, то была, нарэшце ўжо, свежасць. Калі я апрытомнеў, я быў адзін, уначы, прытулены да сцяны, заліты загуслай крывёй, а ў роце была напханая жменя сухой травы, у якой быў нязвыклы і дзіўны водар, кроў больш не цякла, але ў роце нішто не жыло, і ў гэтай пустэчы торкаўся толькі пакутлівы боль. Я хацеў быў падняцца і ўпаў, шчаслівы, безнадзейна шчаслівы памерці нарэшце, смерць таксама прыносіць свежасць, і ў смяротным сутонні няма ўжо ніякіх багоў.

Але я не памёр. Маладая нянавісьць аднойчы паднялася разам са мной, падышла да дзвярэй углыбіні, адчыніла іх і зачыніла ў мяне за спінай, я ненавідзеў сваіх, у глыбіні гэтай нары, дзе я апынуўся, перада мной стаяў фетыш, і цяпер я не толькі памаліўся яму, я паверыў у яго і адкінуў усё, у што верыў дагэтуль. Збавіцель, ён быў моц і магутнасць, яго можна было зруйнаваць, але абярнуць у сваю веру — ніколі, ён глядзеў паўз мяне, над маёй галавой, пустымі, праржаўленымі вачыма. Збавіцель, ён быў уладар, настаўнік, адзіны ўсявышні пан, неаспрэчным адметным знакам якога заўсёды была злосць, а добрых настаўнікаў, добрых уладароў — наогул няма. Першы раз, пасля столькіх зняваг, калі ўсё маё цела крычала ў адзінай пакуце, я аддаў сябе цалкам яму і ўхваліў яго люты парадак, у ягонай выяве я ўславіў злосць, на якой непахісна грунтуецца светабудова. Палонны ў ягоным царстве, у гэтым бесплодным горадзе, выразаным у салёнай гары, адзеленым ад прыроды, пазбаўленым мімалётных і рэдкіх цвіценняў пустыні, адлучаным ад усякіх выпадкаў і ласкі, неспадзяванага воблака, кароткага і раз'юшанага дажджу, які ведаюць нават пяскі, нават сонца, у гэтым салёным горадзе, спарадкаваным уладарным загадам, з прамымі кутамі, квадратнымі пакоямі і нязломнымі жыхарамі, я сам па сваёй волі зрабіўся яго поўным нянавісці і пакутніцкім грамадзянінам, і закрэсліў стагоддзі гісторыі, якой мяне навучалі. Мяне заўсёды ашуквалі, адно панаванне злосці не мае заган, мяне ашуквалі, праўда заўсёды калючая, важкая, цвёрдая, яна не трывае нюансаў, а дабро, дабро — гэта летуценне, памысная мара, спраўдзіць якую заўжды адкладаюць, да якой увесь час імкнуцца да зняможання сілы, гэта ўяўная рыса, якой ніколі не дасягнуць, дабро панаваць не здольна. Толькі ліха можа дайсці да сваёй мяжы і запанаваць непадзельна, адно ліху трэба служыць дзеля ўсталяван-

ня яго бачнага царства, далоў Еўропу, рацыю і гонар, і крыж. Але, я мусіў прыняць рэлігію сваіх уладароў, але, але, я быў раб, аднак калі я таксама бязлітасны — я ўжо не раб, нягледзячы на звязаныя ногі, на нямы без'языкі рот. О, які сквар, ён даводзіць мяне да вар'яцтва, уся пустэльна крычыць пад невыносным святлом, а таго, Пана лагоды, адно імя якога прымушае мяне здрыгануцца,— я адмаўляю яго, бо цяпер ён мне добра вядомы. Ён летуценіў, ён мроіў, ён хацеў схлусіць, а яны выразалі яму язык, каб ягонае слова больш не ашуквала свет, прыбілі яго цвікамі, яго бедную галаву, як цяпер у мяне, о, каша, як я стаміўся і зямля не скаланулася, я ўпэўнены ў гэтым, бо забілі не праведніка, я адмаўляюся гэтаму верыць, праведнікаў няма, ёсць бязлітасныя настаўнікі, уладары, што нясуць з сабой панаванне няўмольнае праўды. Так, толькі ў фетыша ёсць моц і сіла, ён адзіны — бог у гэтым свеце, і яго заповіт — нянавіць, што крыніца ўсяго жыцця, што выток свежай вады, свежай, як мята, што апякае рот і ледзяніць вантробу.

Я змяніўся тады, і яны зразумелі гэта, пры сустрэчы я цалаваў ім руку, я быў свой сярод іх і ўвесь час захапляўся імі, я ім давяраў і спадзяваўся, што яны скалечаць маіх, выдзеруць ім языкі, як некалі выдзерлі мне. І калі я даведаўся, што хутка прыйдзе місіянер, я зразумеў, што павінен рабіць. У той дзень, падобны да іншых, такі самы сляпучы дзень, які доўжыўся цэлую вечнасць, адвячоркам на грэбені лагчыны раптам узнік вартавы, ён бег, і колькі хвілін пазней мяне зацягнулі ў дом фетыша, зачынілі за мною дзверы. Са мною застаўся адзін, ён прымусіў мяне ляжаць, на зямлі, у сутонні, пагражаючы востраю шабляй, падобнай на крыж, доўга была цішыня, і потым, нарэшце, нейкі нязвыклы шум напоўніў заўсёды маўклівы горад, то былі галасы, якія я доўга не мог распознаць, бо яны гаварылі маёю мовай, і як толькі яны прагу-

чалі, лязо апусцілася мне да вачэй, і мой вартавы пільна зірнуў на мяне ў цішыні. Два галасы наблізіліся да нас, я іх чую дагэтуль, адзін запытаўся, чаму гэты дом вартуюць і ці не трэба выламаць дзверы, мой лейтэнант, другі адказаў: «Не»,— адрывістым голасам, і праз хвіліну дадаў, што заключаны дагавор, горад згаджаецца прыняць гарнізон з дваццаці салдат — з умовай, што тыя паставяць свой лагер за гарадскімі мурамі і абавязуцца паважаць мясцовыя звычаі. Салдат засмяяўся, яны падаюцца, але афіцэр не разумеў, ва ўсякім выпадку, яны ўпершыню пагадзіліся кагосьці прыняць, каб дагледзець дзяцей, і гэтым чалавекам мусіў стаць гарнізонны свяшчэннік. Голас зноў засмяяўся, каб не салдаты, яны б адрэзалі таму свяшчэнніку, ён сам разумее — што. «О! — адказаў афіцэр.— Што вы, не. І дарэчы, айцец Бэфор прыйдзе раней ад гарнізона, ён будзе тут праз два дні». Я болей нічога не чуў, я ляжаў на зямлі, нерухомы, прыціснуты вострым лязом, боль працінаў маё цела, нібыта ўва мне вар'явалася кола нажоў і шыпоў. Яны звар'яцелі, вар'яты, яны дазваляюць даткнуцца да гэтага горада, да іх непераможнай магутнасці, да сапраўднага бога, а той, ён хутка мусіць прыйсці, і яму не адрэжуць язык, ён нагла распушыць свой хвост, выставіць сваю добрасць, і нічога не сплаціць за гэта, не ўбачыць нават знявагі. Панаванне ліха зноў будзе аддалена, і зноў пачнуцца сумненні, зноў будзе страчаны час на пустыя мары аб немагчымым дабры, на бясплённыя намаганні, што нясуць з сабой толькі знямогу, замест таго каб паскорыць прыход адзіна-магчымага царства, я глядзеў на грозны клінок, што навіс нада мной, о магутнасць, ты адна лануеш над светам! О магутнасць... а горад патроху пусцеў, аціхаў ад нязвыклага шуму, і вось нарэшце адчыніліся дзверы, і я застаўся адзін, спапялёны, спалены горыччу, толькі фетыш быў побач са мной, і я прысягнуў яму ўра-

таваць маю новую веру, маіх ісцінных уладароў, майго дэспатычнага бога, здрадзіць, здрадзіць, што б там ні стала!

Хр-р, спёка крыху адпусаке, каменне больш не дрыжыць, я магу цяпер выйсці з нары і зірнуць на пустэльнію, на тое, як, адна за адной, яе пакрываюць жоўтая, вохравая, а потым, хутка ўжо, шызая фарбы. Гэтай ноччу я пачакаў, пакуль яны ўсе заснуць, яшчэ загадзя я ўшчаміў у дзвярах замочную засаўку і потым выйшаў, сваёю звычайнай хадой, вымеранай вяроўкай, я ведаў усе вуліцы, знаў, дзе тая старая стрэльба, якую мне трэба ўзяць, і дзе такі выхад, які не вартуюць, і вось я прыйшоў сюды, я прыйшоў сюды ў той час, калі ноч выцвітае над жменькаю зорак, а колер пустэльні трэшкі гусцей. І цяпер мне здаецца, што я доўгія дні сяджу тут, зашыўшыся ў скалы. Хутчэй, хутчэй, о, хутчэй бы ўжо ён прыйшоў! Праз хвіліну яны спахопяцца і кінуцца мяне шукаць, яны палляцяць па сцяжынах ва ўсе бакі, ім невядома, што я пайшоў дзеля іх, каб лепей ім слугаваць, о, гэтая млявасць у нагах, я п'янею ад голаду і нянавісці. О-о-о! Вунь! Там, хр-р, хр-р, у самым канцы сцяжыны, два вярблуды, растуць, бягуць інаходдзю, падвоеныя кароткімі ценямі, нясуцца сваёю звычайнай, шпаркаю і летуценнай хадой. Нарэшце, вось яны, вось!

Стрэльбу, хутчэй, зараджай. О фетыш, мой божа, ты тут, няхай жа ўмацуецца твая магутнасць, няхай расплодзіцца крыўда і над светам праклятых запануе нарэшце бязлітасная нянавісць, няхай назаўжды ўладаром і настаўнікам стане злыдзень і кат, няхай жа нарэшце ўсталюецца царства, дзе ў адзіным салёнажалезным горадзе чорныя тыраны будуць акрутна ўладарыць і панаваць! А цяпер, хр-р, хр-р, агонь па лагоднасці, агонь па бяссільнасці і яе дабрадзеіству, агонь па тых, хто замінае прыходу ліха, агонь, агонь, і вось, яны куляюцца, падаюць, а вярблуды бягуць да

небакраю, узганяючы чорныя гейзеры птахаў у непарушнае неба. Я смяюся, смяюся, а той, вось ён — курчыцца ў сваёй пагарджанай сутане, ён крыху падняў галаву, ён глядзіць на мяне, на мяне, яго ўсемагутнага ўладара з перавязанымі нагамі, чаму ён яшчэ ўсміхаецца, я раструшчваю гэтую ўсмешку! О, як прыемна гучыць удар прыкладам у твар дабрыні, сёння, сёння нарэшце ўсё даведзена да завяршэння, і ў пустэльні, паўсюль, на гадзіны вакол, шакалы прынюхваюцца да нячутнага ветру, і бягуць цярплівым трушком, да банкету над падлай, які іх чакае. Перамога! Я працягваю рукі да неба, якое мякчэе, па дальнім краі разліваецца ледзь прыкметны фіялетавае цень, о ночы Еўропы, радзіма, дзяцінства, навошта ж я плачу ў такі трыумфальны час?

Ён варухнуўся, не-не, гэты гук прыйшоў не адсюль, ён ляціць зусім з іншага боку, вунь — то яны набягаюць, ляцяць, нібы змрочныя птахі, мае ўладары, яны мкнуць да мяне, і хапаюць, ах, ох, правільна, біце, яны баяцца свайго згвалтаванага, расшкуматанага горада, баяцца мсціўцаў-салдат, якіх я наклікаў на святую святых, вось што трэба было! Бараніцеся ж, біце, біце, спачатку мяне, бо праўда — за вамі! О мае ўладары, яны перамогуць салдат, перамогуць любоў і слова, і знікнуць у пустэлях, а потым прайдуць моры, захінуць сваім чорным крыллем святло над Еўропай, — біце ў вочы, правільна, біце ў живот, — пасеюць соль над усім кантынетам, і ўсё, што расце, пачэзне, уся маладосць — пагасне, і нямыя натоўпы з вяроўкамі на нагах пацягнуцца побач са мной па сусветнай пустэльні пад бязлітасным сонцам правільнай веры, і я буду ўжо не адзін. Ах, які боль, як балюча яны мяне б'юць, іх раз'юшанасць вельмі прыемная, вось і воінскае сядло, на якім мяне распінаюць, літасці, я смяюся, як прыемна адчуць гэты ўдар, што мяне прыцінае да крыжа, як цвік.

. . . . .

О, як ціха, пустэльна маўчыць. Ужо ноч, я адзін, паміраю ад смагі. Зноў чакаць, але што там за гукі, здалёк, можа быць, пераможцы-салдаты, не, не трэба, і нават калі перамогуць салдаты, яны не настолькі бязлітасныя, і не здолеюць панаваць, і зноў скажуць, што трэба стаць лепшым, і зноў мільёны людзей па-ранейшаму будуць вагацца, раздзірацца між злом і дабром, о мой фетыш, нашто ты пакінуў мяне? Усё кончана, хочацца піць, цела згарае ад смагі, і самая цёмная ноч пакрывае мне вочы.

Гэты доўгі, бясконцы сон, прачынаюся, не, я ўжо хутка мушу памерці, пачынае займацца на дзень, гэты першы прамень, гэты золак — дзеля іншых, для тых, каму жыць, для мяне ж — няўмольнае сонца і мухі. Хто тут гаворыць, нікога, неба не расчыняецца, не, і бог не гаворыць у пустэльні, адкуль жа гучыць гэты голас, што кажа: «Калі ты згодзішся памерці за моц і нянавіць, хто зможа прабачыць нам?» А можа, гэта гаворыць другі мой язык, ува мне, або той, што ніяк не хоча памерці, каля маіх ног, і ўвесь час паўтарае: «Мацуйся, мацуйся, мацуйся»? О! Раптам я зноў памыліўся! Былыя браты мае, людзі, адзіны ратунак, якая самота, не пакідайце мяне! Вось, вось я, тут, ты хто, увесь разадраны, з акрываўленым ротам, гэта ты, мой шамане, салдаты ўзялі верх над табой, і агонь пажырае ўжо соль, гэта ты, уладар мой, мой мілы. Скінь жа гэта аблічча нянавісці, будзь жа добры нарэшце, мы з табой памыліліся, і мы ўсё пачнём зноў, мы зноў адбудуем горад спагады і літасці, я хачу вярнуцца дамоў. Ага, дапамажы мне, вось так, працягни сваю руку, дай...»

Жменя солі забіла рот балбатліваму рабу.

НЯМКІ

Была сярэдзіна зімы, але над горадам, які ўжо прагнуўся і рупіўся тысячай спраў, падымалася цёплае прамяністае сонца. За дамбай просінь мора гублялася ў бліскучым блакіце неба. Але Івар не бачыў гэтага. Ён цяжка каціў па бульвары, які ішоў над портам. Яго пакалечаная нага нерухома ляжала на адмысловай педалі, якую ён прырабіў да веласіпеда, а другая працавала за дваіх, перамагаючы каменны брук, вільготны яшчэ ад начной расы. Ён ехаў не падымаючы галавы, увесь скурчыўшыся на сядле, і стараўся трымацца далей ад рэек, па якіх некалі хадзіў трамвай. Часам ён рэзка паварочваў руль, збочваў, каб прапусціць машыны, што абганялі яго, і разпораз локцем адкідаў за спіну торбу, у якую Фернанда паклала яму сняданак. У гэты момант ён з горыччу думаў пра тое, што ляжала ў гэтай торбе. Замест яго любімага амлета па-іспанску ці смажанага на алеі біфштэкса, між дзвюх скібак хлеба там быў усяго толькі скрылік сыру.

Дарога да майстэрні яшчэ ніколі не здавалася яму такой доўгай. Ну але, ён таксама старэў. Хоць у свае сорак год ён па-ранейшаму быў сухарлявы і гнуткі, бы вінаградная лаза, але мускулы саграваліся ўжо не так хутка. Часам, чытаючы спартыўныя навіны, дзе трыццацігадовага спартсмена называлі ветэранам, ён паціскаў плячыма. «Калі гэта ветэран,— казаў ён Фернандзе,— дык мне ўжо, відаць, пара ў шпіталь на лажак». Але ён ведаў, што журналіст у пэўным сэнсе мае рацыю. У трыццаць год сіла пачынае ўжо непрыкметна слабець. А ў сорак, хоць на спачынак яшчэ не пара, не, але спакваля, загадзя да яго пачынаеш рыхтавацца. Ці не таму ён даўно перастаў глядзець на мора, калі ехаў праз увесь горад у бандарню? Калі яму было дваццаць, ён не мог на яго наглядзецца, мора прадказ-

вала яму прыемны адпачынак на пляжы ў канцы працоўнага тыдня. Нягледзячы на кульгавасць, а можа, менавіта праз яе ён заўсёды любіў плаваць. Потым прайшлі гады, ён ажаніўся з Фернандай, нарадзіўся сын; каб зарабіць на хлеб, яму давалося па суботах дадаткова працаваць у бандарні, а ў нядзелю браць заказы ў прыватнікаў. Патроху ён адвыкся ад гэтых бурных дзён, што напаўнялі яго маладое цела жыватворным сокам. Глыбокая, чыстая плынь, спякотнае сонца, дзяўчаты, вольнае цела — у гэтым краі не было іншага шчасця. І яно адыходзіла разам з маладосцю. Івар па-ранейшаму любіў мора, але цяпер мог глядзець на яго толькі ўвечары, калі блакіт бухты ўжо крыху згасаў. Гэта быў прыемны час, калі ён пасля працы сядзеў на тэрасе свайго дома, трымаючы ў руцэ запацелую шклянку ганушоўкі. Хораша было адчуваць на сабе чыстую кашулю, так умела адпрасаваную Фернандай. Апускаўся вечар, неба ахіналася ў мяккую вынегу, і суседзі, якія вялі з Іварам нейкую гамонку, раптам паніжалі голас. Ён не ведаў тады — ці ён шчаслівы, ці — наадварот — яму хочацца плакаць. Прынамсі, у такія хвіліны ён заміраў у нейкім супакаенні, і яму заставалася толькі адно — чакаць, хоць ён і сам не ведаў чаго.

Але раніцай, калі ён ехаў на працу, глядзець на мора ён цяпер не любіў. Яно, як і раней, заўжды выбягала яму насустрач, але іх спатканне пераносілася толькі на самы вечар. Гэтым ранкам ён ехаў, панурыўшы галаву, і кожны метр дарогі даваўся яму цяжэй, чым звычайна, бо на душы ў яго таксама ляжаў цяжар. Калі ўчора ён вярнуўся ўвечары са сходу і сказаў, што заўтра яны зноў выходзяць на працу, Фернанда ўзрадавалася. «Што, — сказала яна, — значыць, гаспадар дае вам прыбаўку?» Але ніякай прыбаўкі гаспадар не даваў, забастоўка правалілася. Яны дзейнічалі дрэнна, гэта трэба было прызнаць. Прычынай за-

бастоўкі была злосць, і тое, што прафсаюз паставіўся да яе без асаблівага энтузіязму, было слушна. Дый нарэшце, паўтара дзесятка рабочых — не бог ведае што, прафсаюз прымаў ва ўлік іншыя бандарні, а тыя не падтрымалі. І крыўдаваць на іх за гэта не даводзілася. Бандарная справа, якой пагражала будаванне наліўных суднаў і аўтацыстэран, была зусім не на ўздыме. Барылаў і бочак рабілі ўсё менш і менш, і ў асноўным займаліся рэпарацыяй старых вінных чапаў. Вядома, уладальнікі бандарань бачылі, што справы ў іх ідуць на глум, але прыбытак свой усё ж імкнуліся захаваць, і самым простым для гэтага ім здавалася замарозіць заробак рабочых, не гледзячы на рост цэн. А што рабіць бандару, калі бандарства знікае? Рамяство не памяняеш, калі палажыў столькі працы, каб яму навучыцца. А бандарства было рамяство цяжкае і патрабавала доўгай вывучкі. Рэдка знойдзеца такі бандар, які здолее прыгнаць пукатыя клёпкі, амаль гермеычна змацаваўшы іх на агні і сціснуўшы абручом, без дапамогі пакулля ці іншай ушчыльнёўкі. Івар гэта ўмеў і ганарыўся гэтым. Памяняць рамяство — яшчэ нічога, але адмовіцца ад таго, што ведаеш, ад свайго ўласнага майстэрства — нялёгка. Прафесія добрая, а працы няма, нідзе не дзенешся — трэба прымірыцца. Але і прымірыцца таксама нялёгка. Няпроста трымаць язык за зубамі, не мець магчымасці шчыра выказаць свае думкі і вось так, кожную раніцу ездзіць на працу, згінаючыся ад стомы, якая павялічваецца кожны раз усё больш і больш, каб у канцы тыдня атрымаць тое, што табе зробіць ласку падаць — нейкія мізэрныя грашы, жыць на якія ўсё цяжэй і цяжэй.

І тады іх апанавала злосць. Двое ці трое спачатку яшчэ вагаліся, але пасля першых размоў з уладальнікам бандарні раззлаваліся і яны. Уладальнік заявіў, што таргавацца з імі не збіраецца — хто працаваць не хоча, можа ісці. З людзьмі так не размаўляюць.

«Ён што думае,— сказаў тады Эспазіта,— што мы спусцім перад ім штаны?» Зрэшты, уладальнік быў не-благі хлопец. Майстэрня перайшла яму ў спадчыну ад бацькі, ён у ёй вырас і з маленства ведаў амаль усіх рабочых. Часам ён запрашаў іх закусіць — проста тут, у бандарні; яны смажылі сардзіны ці крывяную каўбасу, падкідаючы ў агонь габлюшкі, і пагутарыць з ім вось так, за кілішкам віна, было сапраўды прыемна. На Новы год ён заўсёды даваў кожнаму па пяць бутэлек добрага сухога віна, а калі нехта хварэў ці проста выпадала нейкая прычына — вяселле або хрэсьбіны,— рабіў і грашовыя падарункі. Калі ў яго нарадзілася дачка, усім былі паднесены цукеркі. Двойчы ці тройчы ён запрашаў Івара на паляванне ў свой маёнтак на ўзбярэжжы. Ён любіў сваіх рабочых і часта прыгадваў, што ягоны бацька таксама пачынаў як звычайны чаладнік. Але ён ніколі не заходзіў да іх дамоў, ён не ўяўляў сабе, што гэта такое. Ён думаў толькі пра сябе, бо ведаў толькі тое, што робіцца ў яго доме. І вось цяпер заявіў, што таргавацца з імі не збіраецца. Іначай кажучы, ён таксама занаравіўся. Але ж ён мог сабе гэта дазволіць.

Яны дамагліся згоды прафсаюза, і майстэрня спыніла працу. «Можаце не клапаціцца, каб выстаўляць свае пікеты,— сказаў уладальнік.— Калі майстэрня не працуе, я толькі выйграю». Гэта была няпраўда. Але і яна не ўладкавала справы, бо гэтым ён казаў ім у твар, нібы дае працу дзеля міласці. Эспазіта ашалеў ад гневу і сказаў гаспадару, што ён не чалавек. Тады той таксама закіпеў, наліўся крывёй, і іх давялося разнімаць. Але рашучаць гаспадара ўсё ж уразіла рабочых. І вось дваццаць дзён забастоўкі, дома — сумныя твары жанок, двое ці трое хлопцаў ужо пачалі траціць надзею, і нарэшце прафсаюз параіў саступіць, паабяцаўшы быць пасрэднікам і дамовіцца аб аплаце дзён забастоўкі за кошт дадатковых гадзін. Яны вырашылі

аднавіць працу. Вядома, зроблена гэта было не без пыхлівасці — маўляў, нічога яшчэ не скончана, яшчэ ўбачым, хто каго. Але гэтым ранкам стома нагадвала пра цяжар паражэння, а ў торбе замест мяса ляжаў сыр. Строіць нейкія ілюзіі ўжо было немагчыма. Івар круціў адзіны педаль веласіпеда, і яму здавалася, што з кожным паваротам кола ён старэе яшчэ больш. Калі ён думаў пра хуткую сустрэчу з таварышамі, майстэрняй, з яе ўладальнікам, на сэрцы ў яго цяжэла. І Фернанда непакоілася: «Што ж вы яму скажаце?» — «Нічога», — Івар перакінуў нагу цераз сядло, абжэргаў веласіпед, ківаючы галавой. Ён сціснуў зубы, і яго невялічкі загарэлы твар, пакрыты дробнымі зморшчынкімі, спахмурнеў. — «Будзем працаваць. Гэтага досыць». Цяпер ён ехаў, гэтак жа сцяўшы зубы, апанаваны глухой, высушальнаю злосцю, ад якой, здавалася, цямнела само неба.

Бульвар і мора ён пакінуў ззаду і пакаціў па сырых вуліцах старога іспанскага квартала. За імі пачынаўся абшар, забудаваны складамі нейкага жалеззя, вазоўнямі, гаражамі, сярод якіх месцілася і майстэрня — нешта накшталт вялікага хлява, да паловы мураванага, а вышэй — зашклёнага шыбамі пад самы дах з гафраванага жалеза. Побач з ім была старая бандарня — двор з паветкамі ўздоўж сцен, які быў пакінуты, калі прадпрыемства разраслося, і цяпер служыў звычайным складам для зношаных механізмаў і струхлелых вінных бочак. За дваром, адзелены ад яго нечым накшталт прахода, крытага старой гонтай, пачынаўся гаспадарскі сад, у глыбіні якога ўзвышаўся будынак. Вялікі і нязграбны, ён меў, аднак, прываблівы выгляд дзякуючы дзікаму вінаграду і тонкаму бружмелю, што абвівалі пярэдні ганак з лесвіцай на другі паверх.

Івар адразу ўбачыў, што дзверы ў майстэрню зачыненыя. Побач моўчкі стаяла кучка рабочых. Упершыню за ўвесь час, як ён працаваў тут, прыехаўшы на

працу, ён бачыў, што дзверы зачыненыя. Гаспадар, відаць, хацеў гэтым падкрэсліць сваю перамогу. Івар пад'ехаў да паветкі злева ад бандарні, паставіў веласіпед і рушыў да дзвярэй. Яшчэ здалёк ён пазнаў Эспазіта, рослага зухаватага хлонца, смуглявага ад загару і густых валасоў, якія пакрывалі ўсё яго цела; яны працавалі побач. Далей стаялі Марку, прадстаўнік прафсаюза з летуценным тварам тэнара, і Саід, адзіны араб у бандарні. Нарэшце Івар разгледзеў і іншых, усе яны моўчкі чакалі яго. Але перш чым ён паспеў падысці, усе раптам павярнуліся да дзвярэй, якія ціха зарыпелі. У праёме ўзнік Балестэр, майстар. Павярнуўшыся спінаю да рабочых, ён марудна штурхаў адну з цяжкіх дзвярных фортак, пасоўваючы яе па чыгуннай рэйцы.

Балестэр, старэйшы ў бандарні, выступаў супраць забастоўкі. Аднак, калі Эспазіта заявіў, што гэтым ён служыць на карысць гаспадару, ён змоўк. Цяпер майстар стаяў каля адчыненых дзвярэй, каржакаваты і прысадзісты, апрануты ў свой вязаны нацельнік колеру марской хвалі і ўжо разуты (толькі ён ды Саід у майстэрні працавалі босыя), ён глядзеў на іх сваімі светлымі вачыма, светлымі да таго, што яны здаваліся бясколернымі на яго старым абсівераным твары з маркотным ротам пад густымі абвіслымі вусамі. Уваходзячы, рабочыя маўчалі, прыніжаныя сваёй капітуляцыяй і злыя на сваё маўчанне, але тым менш здольныя парушыць яго, чым болей яно цягнулася. Яны праходзілі, не гледзячы на Балестэра, бо ведалі, што ён толькі выконвае загад, прапускаючы іх вольна так, па адным, і яго сумны, пануры выгляд ясна паказваў, што ён сам пра гэта думае. Толькі Івар зірнуў на яго. Балестэр, які любіў Івара, моўчкі трасянуў галавой.

Цяпер усе яны стаялі ў раздзявальні, што была справа ад увахода. Нібы стайня, яна падзялялася светлымі дашчанымі перагародкамі на вузкія станкі без

дзвярэй, у кожным стаяла невялікая шафка. Апошняя ад увахода кабінка, у куце, была прыстасавана пад душавую, дзе проста ва ўтрамбаванай зямлі быў пракапаны рышток. Пасярод майстэрні, побач з кожным працоўным месцам валяліся сабраныя, з яшчэ не дапушчанымі абручамі бочкі, якія чакалі сваёй падгонкі на агні; стаялі масіўныя лавы з прарэзанай па цэнтры доўгай шчылінай, з якой часам тырчала недагабляванае фуганкам днішча; далей чарнелі закураныя горны. Злева ад увахода ўздоўж сцяны стаялі варштаты. Перад імі кучамі грувасціліся неабструганыя клёпкі. Каля правай сцяны, непадалёк ад раздзявальні, моўчкі блішчалі дзве вялікія, магутныя, шчодра падмазаныя механічныя пілы.

Хлеў ужо даўно стаў занадта вялікі для той жменькі людзей, якія яго займалі. У спёку гэта было выгодай, але ўзімку прыносіла вялікія пакуты. Сёння ж тут было асабліва няўтульна: рабочыя прылады былі параскіданы абы-дзе, па кутах валяліся бракаваныя бочкі, іх клёпкі, змацаваныя ўнізе адным абручом, распадаліся нібы пялёсткі груба вычасаных драўляных кветак, на лавах, скрынях з начыннем, варштатах ляжаў апіловачны пыл — усё гэта надавала майстэрні заняйдбаны выгляд. Ужо пераапанутыя ў старыя нацельнікі і палінялыя, залапленыя штаны, рабочыя нерашуча пазіралі вакол. Балестэр глядзеў на іх. «Ну што, — нарэшце сказаў ён, — пачнём?» Адзін за адным яны моўчкі разышліся на свае месцы. Пераходзячы ад аднаго да другога, Балестэр сцісла нагадваў кожнаму, што ён мусіць рабіць ці закончыць. Ніхто яму не адказваў. Неўзабаве грукнуў па зубіле першы малаток, насоўваючы абруч на пукаты бок бочкі; зарыпеў, наскокваючы на сучкі, фуганак; пакрыўджана загула, завішчала пушчаная Эспазітам электрапіла. Каму было трэба, Саід падносіў клёпкі ці запальваў вогнішча, над якім трымалі бочкі, пакуль яны не набухалі ў

сваім жалезным гарэце. А калі яго ніхто не клікаў, з усяго размаху кляпаў на варштаце вялізныя ржавыя абручы. Хлеў пачынаў поўніцца пахам палёных габлюшак. Івар, які габляваў і падганяў клёпкі, нарэзаныя Эспазітам, учуў гэты стары, знаёмы водар, і на душы ў яго крыху палегчала. Усе працавалі моўчкі, але паціху ў майстэрні пачынала цяплець, вярталася жыццё. Яркае святло, пранікаючы праз высокія шыбы пад столлю, залівала ўвесь хлеў. У залачоным паветры падымаліся сінія дымкі. Івар нават пачуў, як побач прагудзеў нейкі жук ці то муха.

У гэту хвіліну заднія дзверы ў старую бандарню адчыніліся, і на парозе ўзнік гаспадар, пан Ласаль. Гэта быў хударлявы брунет, якому ледзь перайшло за трыццаць. Ён быў у бежавым габардзінавым гарнітуры і белае кашулі і, мяркуючы па ўсім, адчуваў сябе ўпэўнена ў сваім целе. Нягледзячы на вузкі, кашчавы, з рэзкімі рысамі твар, ён звычайна выклікаў сімпатыю, як і большасць людзей, якія дзякуючы спорту трымаюцца вольна і натуральна. Праўда, гэты раз, адчыніўшы дзверы, ён выглядаў трошкі збянтэжана, і яго прывітанне прагучала не так зычна, як заўсёды. Ніхто ва ўсякім выпадку не адказаў. Адно дробат малаткоў збіўся, разладзіўся на нейкі момант, але адразу загрузкатаў зноў, з новай сілай. Ласаль нерашуча ступіў некалькі крокаў наперад, спыніўся і потым рушыў да Валеры, хлапчука, які працаваў з імі ўсяго толькі год. Стоячы за некалькі крокаў ад Івара, Валеры ўстаўляў у бочку днішча. Гаспадар спыніўся побач і пачаў назіраць. Хлопец моўчкі працаваў. «Ну што, сынку, — сказаў Ласаль, — усё ў парадку?» Рухі юнака раптам страцілі спрыт. Ён скоса зірнуў на Эспазіта, які непадалёк збіраў вялізнае бярэмя клёпак, каб занесці іх Івару. Не спыняючы работы, Эспазіта таксама глянуў на Валеры, і той зноў уткнуў нос у бочку, нічога не адказаўшы гаспадару. Крыху азадачаны, Ла-

саль яшчэ нейкі час стаяў каля юнака, потым паціснуў плячыма і павярнуўся да Марку, які, седзячы верхам на лаве, павольнымі і трапнымі рухамі вычосваў край днішча. «Дзень добры, Марку», — сказаў Ласаль ужо больш сухім тонам. Марку не адказаў, засяродзіўшы ўсю ўвагу на тым, каб здымаць як мага танчэйшыя стружкі. «Ды што гэта на вас найшло? — голасна сказаў Ласаль, звяртаючыся ўжо да ўсіх рабочых. — Ну, праўда, ну, не выйшла ў нас дамовіцца. Дык што, цяпер і працаваць разам немагчыма? Навошта ўсё гэта?» Марку ўстаў, выцягнуў днішча са шчыліны, правёў па беразе далонню і з задавальненнем прыжмурыву млявыя вочы. Потым маўкліва павярнуўся і пайшоў да другога рабочага, які збіраў бочку. Ва ўсёй майстэрні было чуваць адно грукат малаткоў ды віск механічнай пілы. «Добра, — сказаў Ласаль. — Калі ў вас гэта пройдзе, скажаце мне. Хай Балестэр прыйдзе». І ён спакойна выйшаў з майстэрні.

Амаль адразу пасля гэтага гармідар бандарні прарэзалі два званкі. Балестэр, які прысеў быў скруціць цыгарку, цяжка падняўся і рушыў да задніх дзвярэй. Калі ён выйшаў, грукат малаткоў пацішэў, а нейкі адзін рабочы нават спыніўся. Але Балестэр хутка вярнуўся назад. Проста ад дзвярэй ён сказаў: «Марку, Івар, вас кліча гаспадар». Першым рухам у Івара было пайсці памыць рукі, але па дарозе да мыйніцы Марку схапіў яго за рукаў, і ён, кульгаючы, падыбаў за ім.

Знадворку сонца было такое зыркае і густое, што Івар адчуваў, як яго промні ліюцца па ягоным твары і голых руках. Яны падняліся па лесвіцы, абвітай бружмелем, на якім дзе-нідзе ўжо распусціліся кветкі. Калі яны ўвайшлі ў абвешаны дыпламамі калідор, да іх данесліся дзіцячы плач і голас Ласаля, які казаў жонцы: «Пасля сьнедання пакладзеш яе ў ложкак. Калі нічога не зменіцца, паклічам доктара». Потым гаспадар выйшаў у калідор і запрасіў іх у невялічкі,

ужо знаёмы ім кабінет, абстаўлены пад просты вясковы пакой, сцены якога былі ўпрыгожаны спартыўнымі трафеямі. «Сядайце»,— сказаў Ласаль, займаючы месца за пісьмовым сталом. Яны засталіся стаяць. «Я вас паклікаў таму, што вы, Марку,— прадстаўнік прафсаюза, а ты, Івар, мой самы стары рабочы пасля Балестэра. Я не хачу зноў пачынаць спрэчку, якая ўжо скончана. Я не магу, проста не магу даць вам тое, чаго вы просіце. Справа вырашана, мы прыйшлі да высновы, што трэба зноў брацца за работу. Я бачу, што вы на мяне крыўдзіцеся, і скажу па ўсёй шчырасці, мне цяжка адчуваць гэта. Я толькі вась што хачу яшчэ сказаць: тое, чаго я не магу зрабіць сёння, мабыць, стане магчыма тады, калі справы пойдучь лепей. І калі такая магчымасць будзе, я зраблю гэта раней, чым вы ў мяне папросіце. А пакуль што, давайце паспрабуем працаваць у згодзе». Ён змоўк і, здавалася, задумаўся, потым зноў падняў на іх вочы і спытаў: «Ну што?» Марку глядзеў праз акно. Івар стаяў, сціснуўшы зубы. Ён хацеў нешта сказаць, але не мог. «Слухайце,— сказаў Ласаль,— вы ўсе проста ўпяліся рогам, і ўсё. Але ў вас гэта пройдзе. Дык вась, калі вы зноў будзеце здольныя разважаць цвяроза, не забудзьцеся на тое, што я вам цяпер сказаў». Ён устаў, падышоў да Марку і, працягнуўшы яму руку, кінуў: «Чао!» Марку раптам увесь збялеў, і ў адно імгненне яго летуценны твар зрабіўся чэрствы і злы. Ён рэзка крутануўся на абцасах і пайшоў. Ласаль, таксама збялелы, глянуў на Івара і, не працягваючы яму рукі, крыкнуў: «Ну дык і ідзіце вы на...!»

Калі яны вярнуліся ў майстэрню, рабочыя снедалі. Балестэр некуды выйшаў. Марку выціснуў адно: «Лухта»,— і пайшоў да свайго працоўнага месца. Эспазіта перастаў жаваць хлеб і запытаўся, што яны адказалі. Івар сказаў, што яны не адказалі нічога. Потым пайшоў па торбу, вярнуўся і сеў на лаву, побач з якой

працаваў. Ён пачаў быў есці, калі раптам заўважыў, што Саід ляжыць на спіне на кучы габлёвак, утаропіўшы позірк на вялізныя шыбы, за якімі сінела цяпер ужо не такое прамяністае неба. Івар запытаўся ў яго, ці ён снедаў? Саід сказаў, што ўжо з'еў свае смоквы. Івар перастаў есці. Пакутлівае пачуццё, якое безупынна кроіла яму душу пасля гутаркі з Ласалем, раптам знікла і саступіла месца цёплае спагадзе. Ён устаў, разламаў хлеб на два кавалкі і падаў адзін Саіду. Той хацеў адмовіцца, але Івар запэўніў яго, што праз тыдзень усё будзе лепей, і сказаў: «Тады і ты мяне пачастуеш». Саід усміхнуўся. Потым узяў кавалак Іваравага бутэрброда і пачаў есці — павольна, не спяшаючыся, нібыта быў зусім не галодны.

Эспазіта ўзяў стары рондаль, згроб трэскі, габлюшкі, запаліў вогнішча і паставіў на ім грэцца каву, якую прынёс з сабой у бутэльцы. Ён паведаміў, што гэта падарунак крамніка з суседняй бакалейні, які даў яму кавы на ўсю майстэрню, калі даведаўся, што іх забастоўка правалілася. Пілі са слоічка з-пад гарчыцы, чаргою перадаючы яго адзін аднаму. Эспазіта падліваў кожнаму гарачую, ужо падсалоджаную каву. Саід выпіў яе з куды большай ахвотай, чым еў. Рэшту Эспазіта, прыцмокваючы, выпіў проста з распаленага рондаля і ўвесь час лаяўся, апякаючы сабе вусны. У гэты час вярнуўся Балестэр і сказаў, што пара зноў брацца за работу.

Усе падняліся і пачалі збіраць у торбы паперу і посуд. Балестэр стаў пасярод майстэрні і раптам сказаў, што хоць гэта і цяжкі ўдар для іх, і для яго таксама, але ніякай рацыі паводзіць сябе гэтак, па-дзіцячы, няма — тапырся тут ці не, справе гэтым усё роўна не дапаможаш. Эспазіта з рондалем у руцэ павярнуўся да Балестэра, і яго доўгі, мясісты твар разам пачырванеў. Івар ведаў, што ён зараз скажа, усе яны думалі тое самае: яны не тапырыліся, ім проста заткнулі рот —

маўляў, каму не падабаецца, можа ісці, — а гнеў і бяс-сілле выклікаюць часам такі боль, што немагчыма нават крычаць. Яны былі людзі, вось і ўсё. І яны не маглі раптам пачаць усміхацца і выціскаць з сябе прыязныя міны. Але Эспазіта нічога гэтага не сказаў, яго твар урэшце праяснеў, і ён толькі мякка палопаў Балестэра па плячы. Усе тым часам ужо прымаліся за працу. Зноў загрузкаталі малаткі, хлеў напоўніўся знаёмым гармідарам, запахла габлёўкамі і старым прапацелым адзеннем. Вішчала вялізная піла, грызучы свежую дошку, якую Эспазіта паволі пасоўваў наперад. Вільготнае пілавінне, якое вылятала з-пад яе зубцоў, нібы хлебным крошывам пакрывала дужыя валасатыя рукі, што моцна сціскалі дошку аб апал порсткага ляза. Калі адлятала новая адпілаваная клёпка, віск сціхаў, і было чуваць адно бурчанне матора.

Івар габляваў не разгінаючыся і ўжо пачынаў адчуваць ламоту ў спіне. Звычайна стома прыходзіла пазней. Гэта натуральна — за тыя тры тыдні, што яны баставалі, ён страціў звычку. Але прычынай, відаць, быў і ўзрост — з цягам часу ручная праца, што патрабуе не толькі дакладнасці, робіцца ўсё цяжэй. Навярэджаная спіна нагадвала яму пра старасць. Там, дзе галоўнае — мышцы, праца ўрэшце ператвараецца ў пекла, а за ёй стаіць смерць; нездарма пасля цяжкага працоўнага дня падаеш і спіш, нібы мёртвы. Яго сын хацеў быць настаўнікам, і ён меў рацыю: тыя, хто шмат агітуе за фізічную працу, не ведаюць, пра што кажуць.

Калі Івар выпрастаўся, каб перавесці дых і заадно скінуць дурныя думкі, зноў пачуўся званок. Ён гучаў настойліва, уладна, нервова зрываючыся — і гэта было да таго дзіўна, што рабочыя нават спыніліся. Балестэр спачатку таксама застыў і здзіўлена слухаў, але потым схамянуўся і не спяшаючыся рушыў да дзвярэй. Праз некалькі секунд пасля таго, як ён выйшаў, званок на-

рэшце змоўк. Усе ўзяліся за працу. Але дзверы зноў рэзка адчыніліся, і да раздзявальні хутка прабег Балестэр. Амаль адразу ён адтуль выйшаў ужо абуты і, на хаду нацягваючы куртку, кінуў Івару: «У малой прыступ. Я пабег па Жэрмэна». І ён знік за дзвярыма. Жэрмэн быў доктар, які абслугоўваў майстэрню; ён жыў у гэтым самым прадмесці. Івар перадаў навіну без усялякіх каментарыяў. Рабочыя скупіліся вакол і збянтэжана глядзелі адзін на аднаго. Было чуваць, як ціха буркоча матор механічнай пілы. «А можа, усё гэта — так, нічога сур'эзнага», — сказаў нехта з іх. Усе разышліся, і майстэрню зноў напоўніў грук малаткоў. Але працавалі цяпер не спяшаючыся, нібы нечага чакалі.

Праз чвэртку гадзіны Балестэр вярнуўся, зняў куртку і моўчкі выйшаў праз заднія дзверы. Святло за шыбамі пачынала згасаць. Трошкі пазней, калі піла дагрызала чарговую клёпку, пачулася сірэна «хуткай дапамогі», спачатку здалёк, потым бліжэй, і вось — падкошаная. «Вось табе маеш!» — прамовіў Марку. Балестэр увайшоў у майстэрню, усе рушылі да яго. Эспазіта выключыў матор. Балестэр паведаміў, што распранаючыся ў спальні, дзяўчынка раптам упала, нібы падкошаная. «Вось табе маеш!» — прамовіў Марку. Балестэр паківаў галавой і зрабіў нейкі невыразны рух, відаць, запрашаючы ўсіх працаваць, але выгляд у яго быў узрушаны. Зноў загула сірэна санітарнай машыны. Зацярушаныя пілавіннем, у старых, зашмальцаваных штанах, яны стаялі з бяздзейна апушчанымі загрубелымі рукамі пасярод аціхлай майстэрні пад пlynню жоўтага святла, што лілося праз вялікія шыбы вокнаў.

Рэшта дня цягнулася марудна. Івар ужо адчуваў толькі стому і цяжар, які па-ранейшаму сціскаў яму сэрца. Ён бы вельмі хацеў пагутарыць. Але яму не было чаго сказаць, і іншым таксама. На іх змрочных тва-

рах чыталіся толькі скруха і нейкая ўпартасць. Часам недзе ў ім пачуццё пачынала складацца ў слова «няшчасце», але, ледзь народжанае, распадалася зноў, як бурбалка, што лопаецца, не паспеўшы ўзнікнуць. Яму хацелася вярнуцца дадому, да Фернанды, да хлопчыка, на сваю ціхую тэрасу. І вось Балестэр абвясціў канец работы. Мехаізмы спыніліся. Не спяшаючыся рабочыя пачалі прыбіраць працоўныя месцы, гасілі горны, потым адзін за адным пацягнуліся да раздзявальні. Апошні застаўся Саід, ён мусіў усё падмесці і спырснуць пыльную земляную падлогу вадой. Калі Івар зайшоў у раздзявальню, Эспазіта, вялізны і валасаты, ужо стаяў пад душам і, павярнуўшыся да ўсіх спінаю, шумна намываўся. Звычайна рабочыя кпілі з яго сарамлівасці, бо гэты мядзведзь заўсёды ўпарта хаваў свае вартасці. Але сёння ніхто, здаецца, не звярнуў на гэта ўвагі. Эспазіта задам выйшаў з душа і аперазавіўся ручніком накішталт набедранай павязкі. За ім па чарзе пачалі мыцца іншыя. Калі Марку з асалодай пляскаў сябе па голых баках, вялікія дзверы зарыпелі і паволі адкаціліся на чыгунным колцы. Увайшоў Ласаль.

Ён быў апрануты, як і першы раз, адно валасы былі трохкі раскудлачаныя. Ён спыніўся на парозе, азірнуў прасторную, апусцелую майстэрню, ступіў некалькі крокаў, зноў спыніўся і глянуў у бок раздзявальні. Эспазіта, па-ранейшаму аперазаны сваёй набедранай павязкай, стаяў, пераступаючы з нагі на нагу, і збянтэжана глядзеў на гаспадара. Івар падумаў, што Марку, напэўна, павінен нешта сказаць. Але Марку адхінуўся заслонай дажджу і яго не было відаць. Эспазіта схмянуўся, схапіў кашулю і спрытна яе нацягнуў. Тады, крыху прыглушаным голасам, Ласаль сказаў: «Усяго добрага», — і пайшоў да задніх дзвярэй. Калі Івар падумаў, што яго трэба паклікаць, дзверы ўжо зачыніліся.

Не чакаючы сваёй чаргі, каб памыцца, Івар апра-
нуўся і ад шчырага сэрца развітаўся таксама. Усе ад-
казалі яму з аднолькавай цеплынёй. Ён хутка вый-
шаў, сеў на веласіпед і зноў адчуў ламоту ў спіне. На-
бліжаўся вечар, горад быў поўны людзьмі і машынамі.
Івар ехаў шпарка, бо хацеў хутчэй апынуцца дома, на
тэрасе. Спачатку ён памыецца ў пральні, а пасля сядзе
і будзе глядзець на мора, якое — вунь ужо выбегла
па-за парапетаў бульвара, хай цяпер і не такое блакіт-
нае, як уранку. Але думка пра дзяўчо ніяк не пакіда-
ла яго, і ён не мог, як ні стараўся, пазбавіцца ад яе.

Дома хлопчык ужо вярнуўся са школы і цяпер чы-
таў часопісы з малюнкамі. Фернанда запыталася, як
усё прайшло. Але Івар не адказаў і пайшоў мыцца ў
пральню. Потым вярнуўся, выйшаў на тэрасу і сеў на
лаву, абапершыся спінаю аб сцяну. Над галавой у яго
сушыліся гірлянды цыраванай і пазалапленай бялізны.
Неба пачынала яснець, а мора цяпер, увечары, рабіла-
ся мяккім і ціхім. Фернанда прынесла ганушоўку, дзве
шклянкі, глячок з халоднай вадой. Потым села побач
з мужам, і ён, трымаючы яе за руку, як было некалі,
першы час пасля выселля, раскажаў ёй усё. Ён скончыў
і гэтак жа нерухома глядзеў на мора, з-за якога хутка
набягаў змрок, з краю ў край захінаючы далягляд.
Івар уздыхнуў: «Ён сам вінаваты». Як бы ён хацеў
зноў стаць маладым, і каб Фернанда таксама была ма-
ладая, і яны паплылі б туды, далёка, за мора — да ін-
шых берагоў.

ЁНА,
або

МАСТАК ЗА ПРАЦАЙ

Кіньце мяне ў мора... бо я ведаю, што праз мяне спасцігла вас гэта вялікая ветраніца.

Ёна, 1, 12.

Мастак Жыльбэр Ёна верыў у сваю зорку. Зрэшты, апроч яе, ён больш не верыў ні ў што, хоць і ставіўся з павагай і нават некаторым пакланеннем да вераванняў іншых. Аднак і яго вера была не без добрага зерня, бо дапускала невыразную здагадку, што ўсё, чым надзяляе яго лёс, даецца яму без ніякай заслугі. І таму, калі ва ўзросце амаль трыццаці пяці гадоў ён заўважыў, што за гонар быць першым, хто выявіў яго талент, раптам пачаў спрачацца добры дзесятак крытыкаў, гэта яго зусім не здзівіла. Такі спакой некаторыя прыпісвалі яго самадзейнасці, а ён — наадварот, тлумачыўся даверлівай сціпласцю і прастатой. Ёна шанавалі сваю зорку больш, як свае заслугі.

Крыху большым было яго здзіўленне, калі нейкі гандляр карцінамі прапанаваў яму сталы месячны заробак, які вызваляў бы мастака ад усіх клопатаў. Дарма архітэктар Рато, які яшчэ з ліцэйскіх гадоў быў прыхільнікам Ёнавай зоркі, даводзіў, што гэты заробак наўрад ці дазволіць яму жыць па-людску — гандляр тут нічога не траціць... «І ўсё ж», — адказваў Ёна. Рато, які дабіваўся ўсяго, чаго хацеў, толькі сваім мазалём, ушчуваў сябра: «Што — і ўсё ж? Трэба ж спрачацца!» Але нічога не выйшла. У думках Ёна дзякаваў свайму лёсу. «Хай будзе па-вашаму», — сказаў ён гандляру. І пакінуў працу ў бацькавай друкарні, каб цалкам аддацца жывапісу. «Мне проста шанце», — казаў ён.

І ён сапраўды думаў: «Мне шанцуе ва ўсім». Скрозь усё жыццё, якое толькі ён мог узнавіць у памяці, ён паўсюль заўважаў, як спрыяў яму лёс. Ён адчуваў цёплую ўдзячнасць сваім бацькам — перш за ўсё таму, што яны не вельмі зважалі на яго выхаванне і гэта пакідала яму шмат вольнага часу на летуценні; і па-другое — таму, што яны разышліся з прычыны здрады. Прынамсі, такую падставу ў гэтым бачыў Ёнаў бацька. Ён, праўда, забыўся ўдакладніць, што здрада гэтая была даволі незвычайная: ён проста не пераносіў дабрачыннасці сваёй жонкі, якая, як сапраўдная святая ва плоці, прыносіла сваё цела ў дар пакутнаму чалавецтву і не бачыла ў гэтым загану. Але муж лічыў сябе адзіным гаспадаром жончыных вартасцей. «Мне ўжо абрыдла бачыць, як жабракі настаўляюць мне рогі!» — крычаў гэты сучасны Атэла.

Такое непаразуменне паміж бацькамі аказалася выгадным Ёну. Яго маці і бацька, відаць, недзе прачытаўшы ці проста пачуўшы, што існуе мноства прыкладаў, калі ў разведзеных сем'ях вырастаюць забойцы або садысты, пачалі наўзахапкі песціць сваё дзіця, каб у зародку вынішчыць усялякую магчымасць такога жаклівага выніку. Чым менш выяўляліся skutкі ўзрушэння, якое, на іх думку, мусіла адчуць пасля разводу дзіця, тым больш яны пачыналі хвалявацца: нябачныя раны — асабліва глыбокія! І кожны раз, калі Ёна быў задаволены сабою ці добра праведзеным днём, звычайнае хваляванне бацькоў даходзіла да шалёнай разгубленасці. Знакі ўвагі падвойваліся, і ўсе дзіцячыя жаданні выконваліся раней, чым хлопчык паспяваў іх выказаць.

Нарэшце, гэтая ўяўная бяда падаравала Ёну і аднаго брата ў асобе яго сябра Рато. Ратовы бацькі часта запрашалі ў госці маленькага ліцэйскага прыяцеля свайго сына, бо спачувалі хлопчыку ў няшчасці. Іх

жаласлівыя прамовы абудзілі ў сыне, здаравяку атлетчнага складу, жаданне ўзяць пад апеку гэтага хлопчука, лёгкія поспехі якога ўжо тады захаплялі Рато. Захапленне і паблаглівасць вельмі добра спалучаліся ў іх сяброўстве, якое Ёна, як і ўсё астатняе, прымаў з падбадзёрліваю прастатой.

Калі Ёна без асаблівых намаганняў скончыў вучобу, яму зноў пашанцавала. Ён паступіў на працу ў бацькаву друкарню, дзе заняў неблагое становішча, а ўскосна — здабыў і прызванне мастака. Ёнаў бацька, найбуйнейшы выдавец у Францыі, меркаваў, што менавіта цяпер, падчас культурнага крызісу, будучыня больш як ніколі належыць кнізе. «Гісторыя паказвае, — казаў ён, — што чым менш люд чытае, тым больш ён купляе кніг». Зыходзячы з гэтага, рукапісы, якія яму прыносілі, ён чытаў рэдка, а друкаваць іх ці не вырашаў, кіруючыся асобаю аўтара ці надзённасцю тэмы (і таму, што з гэтага пункту погляду адзінай заўсёды надзённай тэмай быў секс, выдавец нарэшце спецыялізаваўся). Клапаціўся ж ён толькі пра тое, каб аздабленне кнігі было больш арыгінальнае, а рэклама — больш танная. Такім чынам, адначасова з працай у аддзеле, які займаўся чытаннем і рэцэнзаваннем рукапісаў, Ёна атрымаў шмат вольнага часу, якому трэба было знайсці нейкі ўжытак. Так ён і сустрэўся з жывапісам.

Упершыню Ёна заўважыў у сабе такі нечаканы, але і неаслабны запал і неўзабаве ўжо цэлымі днямі аддаваўся маляванню. Хутка ён дасягнуў у сваім новым занятку вялікіх поспехаў, якія даліся яму па-ранейшаму без намаганняў. Здавалася, нішто іншае не цікавіла яго, і Ёна ледзьве паспеў ажаніцца ў належным узросце: маляванне захапляла яго цалкам. Да людзей і абставін, з якімі яму даводзілася сутыкацца ў будзённым жыцці, ён ставіўся заўсёды з зычлівай усмешкай, і гэта вызваляла яго ад непатрэбнага клопату. Спатрэ-

біўся няшчасны выпадак, калі матацыкл, якім занадта хвацка кіраваў Рато, везучы на заднім сядзенні свайго сябра, перакуліўся, і рука ў Ёны аказалася ў гіпсе, каб паранены небарака ад нуды і бяздзеінасці зацікавіўся нарэшце каханнем. І ў гэтым здарэнні Ёну бачыўся дабратворны ўплыў яго зоркі. Каб не аварыя, ён не выбраў бы часу разгледзець Луізу Пулен так, як яна таго заслугоўвала.

Зрэшты, па думцы Рато, Луіза ўвогуле не была вартая ўвагі. Сам кароткі і каржакаваты, ён любіў жанчын высокіх і дзябёлых. «Не ведаю, што ты знайшоў у гэтай казурцы»,— казаў ён. Луіза сапраўды была маленькая, смуглявая, чарнавокая і чорнавалосая, але затое ў яе былі вельмі зграбная постаць і прыгожы твар. Рослага, мажнога Ёну замілоўваў выгляд гэтай малышкі, тым больш што яна была дзяўчына ўвішная. Дзейнасць — вось што было прызваннем Луізы. І гэта прызвание вельмі ўдала стасавалася з густам Ёны да інертнасці і ўсіх выгод, якія з яе вынікаюць. Спачатку — прынамсі, пакуль яна лічыла, што Ёну цікавіць выдавецкая справа,— Луіза занурылася ў літаратуру. Яна чытала ўсё запар, без разбору і ўжо праз некалькі тыдняў магла на ўсё выказаць сваё меркаванне. Ёна быў у захапленні, цяпер, на яго думку, ён мог зусім нічога не чытаць — Луіза і так давала яму дастатковыя звесткі і паведамляла пра ўсе найбольш важныя падзеі ў літаратуры. «Цяпер,— запэўнівала Луіза,— не варта казаць, што той або той паганы ці брыдкі, але — што ён сам хоча быць паганым і брыдкім». Адценне гэта было немалаважнае, бо пагражала, як значыў Рато, прывесці да асуджэння ўсяго чалавечага роду. Але Луіза аўтарытэтна заявіла, што гэтую ісціну падтрымліваюць адначасова і бульварная прэса і часопісы філасофскага кірунку, і таму яна ёсць усеагульная і бясспрэчная. «Хай будзе па-вашаму»,— сказаў

Ёна і адразу забыўся на гэта бязлітаснае адкрыццё, каб зноў паглыбіцца ў мары пра сваю зорку.

Калі ж Луіза зразумела, што Ёна цікавіцца толькі жывапісам, яна адразу пакінула літаратуру і захапілася выяўленчым мастацтвам. Яна пачала бегаць па музеях і выставах і паўсюль цягала за сабой Ёну, які кепска разумеў тое, што малявалі яго сучаснікі, і адчуваў некаторую сарамлівасць за прастату сваіх мастацкіх прыёмаў. Аднак яму падабалася атрымліваць такую багатую інфармацыю пра ўсё, што тычылася яго рамяства. Праўда, ужо назаўтра ён забываў нават імя мастака, творы якога бачыў напярэдадні. Але Луіза мела рацыю, калі безапеляцыйна нагадвала яму адну з тых ісцін, якія засвоіла падчас свайго захаплення літаратурай: у сапраўднасці мы ніколі ні пра што не забываемся. Зорка яўна спрыяла Ёну, які мог такім чынам спалучаць у сабе без ліхога намеру вартасці добрай памяці з выгодамі няпамятлівасці.

Але найбольш яркім агнём перлы Лузінай адданасці зіхацелі ў будзённым жыцці Ёны. Гэты добры анёл пазбаўляў яго ад неабходнасці самому купляць сабе абутак, вопратку, бялізну — ад усяго таго, што кожнаму нармальнаму чалавеку пакарочвае дні і без таго нядоўгага жыцця. Яна самаахвярна прымала на сябе цяжар тысячы ўсялякіх хітрасцяў, якія ўтварае машына для марнавання часу — пачынаючы з незразумелых квіткуў службы сацыяльнага страхавання і канчаючы вечна новымі пастановамі падатковай сістэмы. «Безумоўна, — казаў Рато, — усё гэта добра. Але ж не можа яна пайсці замест цябе да дантыста». Яна і не хадзіла, але тэлефанавала і дамаўлялася аб прыёме ў найбольш зручны час; яна займалася запраўкай Ёнавай малалітражкі, здымала месцы ў гатэлях падчас адпачынку, дамаўлялася наконт вугалю, каб Ёну было чым паліць у сваім хатнім камінку, сама купляла падарункі, якія ён хацеў паднесці, выбірала і пасыла-

ла замест яго кветкі, а часам, калі яго не было дома, паспявала забегчы да яго на кватэру і заслаць ложкак, каб перад сном Ёну не было пра што клапаціцца.

З такім жа імпэтам яна заняла ў гэтым ложку сваё месца, потым уладкавала ўсе фармальнасці з мэрыяй, завяла туды Ёну (гэта здарылася за два гады да таго, як быў прызнаны яго талент) і наладзіла вясельнае падарожжа такім чынам, каб можна было наведаць усе вартыя таго музеі. Між іншым яна загадзя паклапацілася знайсці — у самы разгар жыллёвага крызісу — трохпакаёвую кватэру, у якой па прыездзе яны і асталіся. Потым, амаль адно за адным, яна нарадзіла двое дзяцей, хлопчыка і дзяўчынку, што было згодна з яе планам, які прадугледжваў і трэцяе і быў неўзабаве выкананы — пасля таго, як Ёна пакінуў выдавецтва, каб цалкам прысвяціць сябе жывапісу.

Зрэшты, абрадзіўшыся, Луіза ўвесь свой клопат аддавала ўжо толькі свайму, а пасля — сваім дзецям. Яна часам яшчэ старалася дапамагаць і мужу, але часу ёй бракавала ўсё больш. І хоць яна шкадавала, што не можа дагледзець Ёну, як раней, рашучы характар не дазваляў ёй занадта зважаць на гэту прыкрою акалічнасць. «Тым горай, — казалі яна, — кожнаму свой варштат». Гэты выраз зачароўваў Ёну, бо, як і ўсе сучасныя яму мастакі, ён таксама хацеў лічыцца за рамесніка. Дык вось, рамеснік аказаўся крыху заняўданы і вымушаны быў сам купляць сабе чаравікі. Рэч гэта звычайная, але і ў ёй Ёна імкнуўся бачыць толькі прыемны бок. Вядома, каб хадзіць па магазінах, яму трэба было рабіць пэўнае намаганне, але аддзякай гэтаму была адна з тых гадзін адзіноты, якая дазваляе па-сапраўднаму ацаніць сямейнае шчасце.

Аднак найбольш вострай з усіх праблем маладой пары была праблема жыццёвай прасторы, бо прастора, як і час, звужаліся вакол іх з аднолькавай хуткасцю. Нараджэнне дзяцей, новы занятак Ёны, цеснае

памяшканне і сціплы заробак, які не дазваляў наняць большай кватэры, пакідалі вельмі абмежаваную плошчу пад дзейнасць Луізы і Ёны. Іх кватэра была на другім паверсе колішняга асабняка XVIII стагоддзя, у старым квартале сталіцы. У гэтым раёне жыло шмат мастакоў, верных таму прынцыпу, што ў мастацтве пошук новага павінен праходзіць у межах старажытных традыцый. Ёну, які падзяляў гэтае перакананне, жыць у такім квартале вельмі падабалася.

Да старажытнасці ва ўсякім выпадку яго кватэра мела самае непасрэднае дачыненне. Праўда, некаторыя занадта сучасныя перабудовы надалі ёй даволі арыгінальны выгляд, які заключаўся ў тым, што кватэра давала сваім гаспадарам вялікі аб'ём паветра, займаючы адначасова маленькую плошчу. Пакоі з надзвычай высокімі століямі і раскошнымі рамамі вокнаў, несумненна, некалі прызначаліся, мяркуючы па іх велічных памерах, пад урачыстыя прыёмы і святочныя балі. Але гарадская цесната і прыбытковасць нерухомай маёмасці прымусілі новых домаўладальнікаў падзяліць гэтыя занадта шырокія пакоі перагародкамі і такім чынам павялічыць колькасць стайняў, якія яны за вельмі кругленькую цану аддавалі ў наймы статку сваіх кватэранаймальнікаў. І тут яны не забываліся падкрэсліць тое, што па-іхняму называлася «значная кубатура паветра». Гэтую перавагу адмаўляць было нельга. Проста яе трэба было тлумачыць тым, што домаўладальнікі сутыкнуліся з немагчымасцю перагародзіць пакоі яшчэ і ўвышыню. Каб такое было магчыма, яны б без ваганняў пайшлі на ўсе неабходныя ахвяры, каб даць некалькі дадатковых прытулкаў вельмі ахвочаму на шлюб і плоднаму ў той час маладому пакаленню. Кубатура паветра давала, зрэшты, не толькі перавагі. Яна мела ў сабе і тую загану, што ўзімку нагрэць пакоі было цяжка, а гэта, на няшчасце, вымагала ад уладальнікаў павелічэння платы за апал. Улетку ж,

праз вялізныя памеры вокнаў, кватэра літаральна нясі-
лела ад спякотнага сонца: жалюзі не было. Уладальні-
кі не парупіліся іх усталяваць, збянтэжаныя, відаць,
вышынёй вокнаў і коштам сталярных работ. Зрэшты,
тую ж ролю маглі выконваць і тоўстыя шторы, кошт
якіх ніякім чынам не ўплываў на прыбытковасць, бо
набываць і падвешваць іх мусілі самі кватаранты.
Трэба, аднак, зазначыць, што домаўладальнікі не ад-
маўляліся дапамагаць ім у гэтым і прадавалі па нечу-
ваных цэнах шторы з уласных крам. Чалавекалюб-
ства, якое яны выяўлялі праз такое сваё стаўленне да
нерухомай маёмасці, было іх сапраўднаю слабай струн-
кай. У будзённым жыцці гэтыя сучасныя князькі ганд-
лявалі паркалём і аксамітам.

Ёна быў зачараваны ўсімі выгодамі кватэры і без
нараканняў пагаджаўся з яе заганами. «Хай будзе па-
вашаму»,— адказаў ён домаўладальніку, калі той аб-
вясціў, якой будзе плата за апал. Што ж да штораў,
дык тут Ёна цалкам падтрымліваў Луізу, на думку
якой вокны даволі было завесіць толькі ў спальні, а ў
астатніх пакоях можна пакінуць і голыя. «Нам няма
чаго хаваць»,— казалася гэта бязвінная душа. Асабліва
вабіў Ёну самы вялікі пакой, столь у якім была такая
высокая, што не магло быць і гаворкі, каб прыстаса-
ваць да яго нейкую годную сістэму асвятлення. Дзве-
ры з лесвіцы вялі непасрэдна ў гэты пакой, а ўжо з
яго па вузенькім калідорчыку можна было трапіць у
астатнія два, значна меншыя і сумежныя. У глыбіні
кватэры побач з кухняй месціліся прыбіральныя і невя-
лічкая каморка, якая насіла гучнае імя душавой. Яна
і сапраўды магла б замяніць сабой душавую, каб толь-
кі паставіць у ёй душ, усталяваць яго вертыкальна і
згадзіцца прымаць дабратворны струмень без ніводна-
га руху.

Надзвычай высокія столі і цесныя пакоі надавалі
гэтай кватэры выгляд дзіўнага набору амаль цалкам

шкляных паралелепіпедаў, якія з усіх бакоў складаліся толькі з вокнаў і дзвярэй, так што мэблі не было куды прыткнуцца, а людзі, якія траплялі туды, адразу губляліся ў пранізлівым яркім святле і, нібыта ў доследным раствору, плавалі ў гэтым пастаўленым на бок акварыуме. Апроч таго, усе вокны выходзілі на двор, ці, дакладней, упіраліся на невялікай адлегласці ў вокны абсалютна такога ж суседняга будынка, за якімі амаль адразу бачыўся яшчэ адзін двор. «Гэта наш люстраны кабінет»,— узрадавана казаў Ёна. Паводле парады Рато спальню было вырашана размясціць у адным з маленькіх пакояў, а другі павінен быў прызначацца дзецям, якія неўзабаве ўжо меліся нарадзіцца. Вялікая зала ўдзень служыла Ёну майстэрняй, а ўвечары і калі сям'я ела — ператваралася ў агульны пакой. Зрэшты, есці можна было і ў кухні, адно каб нехта — Луіза ці Ёна — згадзіўся рабіць гэта стоячы. Каб дапамагчы сябрам, Рато панавыдумляў мноства розных мудрагелістых прыстасаванняў. Дзякуючы рассоўным дзвярам, адкідным столікам і раскладным крэслам яму ўдалося кампенсаваць нястачу мэблі і, адначасова, яшчэ больш павялічыць дзіўны выгляд гэтай і без таго арыгінальнай кватэры, ператварыўшы яе ў сапраўдны куфэрак сюрпрызаў.

Але хутка пакоі напоўніліся карцінамі і дзецьмі, і перад бацькамі паўстала пільная патрэба падумаць пра новую перастаноўку. Да нараджэння трэцяга дзіцяці Ёна працаваў у зале, Луіза вязала ў спальні, а двое малых займалі апошні, трэці пакой, пераварочвалі там усё дагары нагамі і потым, як апантаня, насіліся па ўсёй кватэры. Цяпер жа, калі нарадзіўся трэці, яму было вырашана аддаць адзін закутак у майстэрні, які Ёна адгарадзіў палотнамі, утварыўшы нешта накшталт шырмы. Гэта дазваляла своечасова пачуць, калі дзіця пачынае галасіць, і адразу адгукнуцца на яго покліч. Зрэшты, Ёну праз гэта турбавацца ніколі не прыходзі-

лася — першая каля калыскі заўсёды была Луіза. Яна не чакала, пакуль дзіця пачне крычаць, і заходзіла ў майстэрню загадзя, прычым рабіла гэта вельмі асцярожна і абавязкова на дыбачках. Ёну замілоўвала такая далікатнасць, але аднойчы ён паспрабаваў пераканаць жонку, што ён зусім не такі ўжо чуллiвы і выдатна можа працаваць, нават калі яна будзе хадзіць нармальна і трохкі шумець. Луіза на гэта адказала, што, апроч усяго іншага, яе хвалюе і сон малога. Ёна быў зачараваны дабринёю матчынага сэрца, што адкрылася яму так нечакана, і ад душы пасмяяўся са сваёй прамашкі. Ён не адважыўся прызнацца, што сваімі засцярогамі Луіза перашкаджае яму больш, як тады, калі заходзіць не хаваючыся. Па-першае, такія наведванні цягнуцца даўжэй, а па-другое — Луізіны рухі (а яна з'яўлялася шырока расставіўшы рукі, крыху адкінуўшы ўсё цела назад і высока паднімаючы перад сабою ногі) усё роўна не могуць быць непрыкметчанымі. Такія захады нават супярэчаць яе намерам, бо кожны момант яна рызыкуе зацапіцца за якое-небудзь палатно, якімі пазастаўляна майстэрня. Дарэчы, гэта здаралася. Тады грук будзіў дзіця, і яно, як магло, выказвала сваю незадаволенасць, што атрымлівалася ў яго, паміж іншым, даволі пераканаўча. Бацька, зачараваны магутнасцю лёгкіх свайго сына, бег яго цешыць, і неўзабаве эстафету за ім пераймала жонка. Тады Ёна ішоў падымаць палотны, а пасля, з пэндзлем у рудэ, з захапленнем слухаў уладны і настойлівы голас сына.

У той жа час, дзякуючы поспеху Ёны, у яго з'явілася процьма сяброў. Гэтыя сьбры нагадвалі пра сябе па тэлефоне ці неспадзявана завітваючы ў госці. Тэлефон, які, усё загадзя ўзважыўшы, паставілі ў майстэрні, званіў часта і зноў жа на шкоду дзіцю, крыкі якога мяшаліся з назойлівымі званкамі апарата. Калі ж Луіза ў такі момант выпадкова займалася іншымі дзець-

мі, яна разам з імі кідалася ў майстэрню, дзе найчасцей ужо знаходзіла Ёну за тым, што ён, трымаючы ў адной руцэ дзіця, а ў другой — пэндзлі і тэлефонную трубку, прымаў мілае запрашэнне на сьнеданне ў кампаніі новых сяброў. Ёна быў у захапленні ад таго, што з ім, чалавекам, які можа весці хіба што банальную гаворку, нехта хоча разам паснедаць; але выходзіць з дому ён лічыў за лепшае ўвечары, бо не хацеў разбіваць свайго працоўнага дня. Але найчасцей, на жаль, у сябра выдаваўся вольны толькі сьняданак, прычым менавіта гэты, і ён абавязкова хацеў правесці яго ў кампаніі дарагога Ёны. Дарагі Ёна згаджаўся: «Хай будзе па-вашаму!», вешаў трубку, прамаўляў: «Які ўсё ж прыязны чалавек!» — і аддаваў дзіця Луізе. Потым ён вяртаўся да працы, якая хутка перапынялася сьнеданнем ці абедам. Трэба было прыбіраць палотны, рассоўваць мудрагелісты стол і сядачь за яго разам з дзецьмі. За ежай Ёна ўвесь час паглядаў на распачатую карціну, і калі-нікалі яму пачынала здавацца, што дзеці жуюць і глытаюць крыху марудна і праз гэта працэдура кожны раз цягнецца занадта ўжо доўга. Але неяк ён прачытаў у газеце, што, каб добра засвойваць харч, есці трэба не спяшаючыся, і пасля гэтага заўсёды меў падставу парадавацца, калі доўга сядзеў за сталом.

Часам да Ёны сярод дня завіталі яго новыя сябры. Рато прыходзіў толькі ўвечары. Удзень ён быў на службе, дый, апроч таго, выдатна ведаў, што мастакі працуюць пры дзённым святле. Але новыя сябры ў Ёны амаль усе самі былі мастакі або крытыкі. Адны малявалі некалі раней, другія яшчэ толькі збіраліся маляваць, і, нарэшце, трэція пісалі пра тое, што намалёвана ўжо было ці яшчэ будзе. Усе яны, вядома, вельмі высока ставілі творчую працу і скардзіліся на сучасны грамадскі лад, які так замінае яе нармальнай плыні і не дае мастаку патрэбнага часу на роздум. Яны скар-

дзіліся на ўсё гэта, седзячы ў Ёны да позняга вечара, і малілі яго не спыняць працы, не звяртаць на іх ніякай увагі і асабліва не далікатнічаць — яны ж не мяшчане і ведаюць, які дарагі ў мастака час. Ёна радаваўся, што сябры дазваляюць яму працаваць пры іх, вяртаўся да карціны, але і тады мусіў без перапынку адказваць на бясконцыя пытанні ці смяяцца з пачутых жартаў.

Дзякуючы такой натуральнасці ў паводзінах Ёны, сябры з кожным разам адчувалі сябе ўсё вальней. І неўзабаве былі ўжо ў такім выдатным гуморы, што забываліся нават, што гаспадарам няблага б і паабядаць. У дзяцей, праўда, памяць была лепшая. Яны прыбягалі ў майстэрню, насіліся між гасцей, крычалі, скакалі на калені то да аднаго, то да другога. Нарэшце святло ў чатырохкутніку неба над дваром пачынала згасаць, і Ёна адкладаў пэндзлі. Заставалася адно: запрасіць сяброў пакаштаваць таго, што паслаў лёс, і зноў, да позняй ночы, гутарыць пра мастацтва і асабліва пра мастакоў без таленту, пра плагіятараў і карысліўцаў, якіх сярод прысутных, вядома ж, не было. Ёна любіў уставаць рана, каб не ўпусціць першых промняў ранішняга сонца. Ён ведаў, што зрабіць гэта будзе цяжка, што сняданак у час гатовы не будзе дый сам ён яшчэ не паспее адпачыць. Але яму падабалася і тое, што вось так, за адзін вечар, ён можа спазнаць столькі новага, якое, няхай нават і непрыкметна, але ўсё ж прыдасца яму ў яго рамястве. «У мастацтве, як і ў прыродзе, — казаў ён, — нішто не праходзіць дарма. Зноў мне спрыяе зорка».

Часам з сябрамі прыходзілі вучні: цяпер Ёна меў сваю школу. Спачатку гэта яго здзіўляла, ён не бачыў, чаму можна ад яго навучыцца, калі ён сам яшчэ павінен усё для сябе адкрыць. Як мастак, ён сам яшчэ рухаецца ў змроку — дык як жа ён можа паставіць вучня на правільны шлях? Але даволі хутка ён зразумеў,

што вучань — гэта не заўсёды той, хто імкнецца нечому навучыцца. Наадварот, вучнямі найчасцей рабіліся тыя, хто меў бескарыслівае жаданне навучаць свайго настаўніка. Цяпер Ёна мог пакорліва прымаць гэты вялікі гонар. Вучні доўга тлумачылі яму, што і чаму імі намалявана. Такім чынам і ў сваіх творах Ёна пачаў прыкмячаць мноства задум, якія яго крыху здзіўлялі, і бездань рэчаў, якія ўніклі ад яго пэндзля. Ён лічыў сваю творчасць беднай, але дзякуючы вучням яна аказалася раптам багатай. І часам ад такога, дагэтуль не вядомага яму багацця ў ім нараджалася нешта накшталт гордасці. «І праўда, — казаў ён сабе. — Вось гэты твар на заднім плане, усю ўвагу ён засяроджвае на сабе. Я не зусім разумею, што яны маюць на ўвазе, калі гавораць пра ўскосную гуманізацыю. Але ў гэтым напрамку я, сапраўды, няблага пасунуўся наперад». Аднак даволі хутка ён забываў гэту няёмкую думку і тлумачыў свой поспех спрыяннем шчаслівае зоркі. «Гэта мая зорка ляціць наперад, — казаў ён. — А я застаюся тут, побач з Луізаі і дзецьмі».

Зрэшты, у вучняў была і іншая станоўчая рыса: яны прымушалі Ёну быць болей патрабавальным да сябе. У сваіх прамовах яны так высока ўзносилі яго вартасці, асабліва дабрасумленнасць і працавітасць, што пасля гэтага ён не мог дазволіць сабе ніякай палёгкі. Менавіта таму ён і кінуў былую звычку згрызаць драбок цукру або шакаладу пасля заканчэння цяжкага месца ў карціне. На адзіноце ён бы ўсё роўна ўпотай паддаўся гэтай слабасці. Але ў яго духоўным дасягненні яму дапамагала амаль заўсёдная прысутнасць вучняў і сяброў, перад якімі было неяк няёмка грызці шакалад, ды і наогул — ён не мог дазволіць сабе дзеля такой нікчэмнай прыхамаці перапыняць цікавую размову.

Апроч таго, вучні патрабавалі, каб Ёна заставаўся верны сваім эстэтычным прынцыпам. Але Ёну да-

водзілася доўга працаваць, раней чым яго азарала хуткая і няўлоўная бліскавіца, у святле якой рэчаіснасць на імгненне паўставала перад яго вачыма ў сваім некранутым выглядзе, і таму ўяўленне пра свае эстэтычныя прынцыпы ён меў даволі цьмянае. Затое ў вучняў наконт гэтага была безліч самых супярэчлівых і катэгарычных думак, і жартаў тут яны не прызнавалі. Часам Ёну, можа, і хацелася б дазволіць сабе нейкі капрыз, які заўсёды быў сціплым сябрам мастака. Але насуплення бровы вучняў перад некаторымі палотнамі, якія разыходзіліся з іх уяўленнем пра прыгожае, прымушалі яго крыху больш разважаць над сваім мастацтвам, і гэта прыносіла толькі карысць.

Нарэшце, вучні дапамагалі Ёну і іншым чынам — яны прасілі яго даваць ацэнку іх творам. Сапраўды, не было дня, каб яму не прыносілі палатна з ледзь пачатым эскізам. Каб забяспечыць свайму эцюду найлепшае асвятленне, аўтар ставіў яго паміж Ёнам і мастаковай карцінай. Трэба было выказаць сваю думку. Яшчэ да нядаўняга часу Ёна адчуваў таемны сорам за сваю абсалютную няздольнасць даць ацэнку мастацкаму твору. За выключэннем некалькіх карцін, якія выклікалі ў яго поўнае захапленне, і яўна пустой мазаніны, усё астатняе здавалася яму аднолькава цікавым і не вартым увагі. Цяпер жа ён мусіў стварыць сабе цэлы набор разнастайных меркаванняў, тым больш што яго вучні, як і ўсе сталічныя мастакі, увогуле мелі пэўны талент, і таму, калі яны прыходзілі, Ёну трэба было ўмець вызначыць даволі размаітыя адценні, каб кожнага ўлагодзіць. Гэты прыемны абавязак прымусіў яго назапасіць даволі багаты арсенал слоў і выразаў і акрэсліць свае погляды на мастацтва. Зрэшты, такія клопаты не падрывалі яго прыроднай прыязнасці. Ёна хутка зразумеў, што вучні чакаюць ад яго не крытычных заўваг, з якімі яны не ведалі, што рабіць, а падтрымкі і, калі магчыма, ухвал. Праўда, ухваляць кож-

нага трэба было па-рознаму. І тут адной звычайнай зычлівасці Ёну магло не хапіць. Таму да зычлівасці ён пачаў далучаць і сваю вынаходлівасць.

Так праходзіў Ёнаў час. Ён маляваў сярод сваіх сяброў і вучняў, якія сядзелі вакол мальберта ўжо ў некалькі радоў. Часам да іх далучаліся і суседзі, якія выглядалі з сваіх вокнаў. Ёна размаўляў, абменьваўся думкамі, разглядаў прынесеныя яму палотны, мімаходзь усміхаўся Луізе, супакойваў дзяцей і з імпэтам адказваў на тэлефонныя званкі, ні на хвіліну не пакідаючы пэндзляў, якімі час ад часу наносіў чарговы мазок на распачатую карціну. З аднаго боку, жыццё ў яго было поўнае, кожная гадзіна занятая, і ён шанаваў свой лёс, які аберагаў яго ад самоты. Але з другога боку, каб скончыць карціну, мазкоў трэба было зрабіць шмат, і часам Ёну думалася, што і ў самоце таксама ёсць нешта добрае, бо ўрэшце яе можна перамагчы настойліваю і карпатліваю працай. Між тым, чым цікавей было Ёну з сябрамі, тым марудней яму працавалася. Нават у тыя рэдкія гадзіны, калі ён заставаўся зусім адзін, ён адчуваў сябе такім стомленым, што ўжо не мог працаваць з падвойнаю сілай. У такія гадзіны ён мог толькі аддавацца марам праны лад жыцця, які спалучаў бы ўцехі сяброўства з выгодамі самоты.

Ёна адкрыў свае думкі Луізе, але і ў яе былі свае клопаты — двое старэйшыя хутка раслі, і дзіцячы пакой ім рабіўся ўжо цесны. Яна прапанавала перавесці дзяцей у вялікую залу, а іх ложка адсланіць шырмай. Малодшага тады можна будзе размясціць у маленькім пакоі. Тэлефон там будзіць яго не будзе, ды і месца малы ніякага не зойме, так што Ёна можа зрабіць сабе ў гэтым пакоі майстэрню. А зала ўдзень будзе служыць пад прыёмы гасцей. Ёна зможа выходзіць да іх на час, а пасля вяртацца да працы. І нараканняў гэта сустрэць не павінна — сябры ж разумеюць, як патрэбна

яму адзінота. Апроч таго, неабходнасць трошкі раней класці старэйшых дзяцей спаць пакароціць вячэрнія візіты. «Выдатна», — пасля некаторага разважання ўхваліў Ёна. «І ўрэшце, — сказала Луіза, — калі твае сябры будуць адыходзіць раней, у нас будзе трошкі больш часу, каб пабыць сам-насам». Ёна раптам зірнуў на жонку. Цень смутку прамільгнуў па Лузіным твары. Усхваляваны, ён прыцягнуў яе да сябе, папалаваў і пяшчотна сціснуў у абдымках. Луіза прытулілася да мужа, і яны зноў адчулі сябе такімі ж шчаслівымі, якімі былі на пачатку свайго сямейнага жыцця. Але Луіза схамянулася: мабыць, гэты пакой будзе Ёну надта маленькі? Яна схапіла складаны метр, і неўзабаве яны выявілі, што з прычыны вечнага нагрывавання Ёнавых карцін і вучнёўскіх палотнаў (якіх, дарэчы, заўсёды было намнога больш) прастора, на якой яму звычайна даводзілася працаваць, не намнога перавышала тую, што адводзілася яму цяпер. Ёна без адкладу ўзяўся за перасяленне.

На шчасце, яго вядомасць узростала тым больш, чым менш ён працаваў. Кожнай яго выставы чакалі, і ўслаўлялі яе ўжо загадзя. Праўда, некаторыя нешматлікія крытыкі, сярод якіх былі і два частыя наведнікі Ёнавай майстэрні, прышпалі гарачую зачараванасць сваіх справаздач рэдкімі заўвагамі. Але абурэнне вучняў з лішкам кампенсоўвала гэту маленькую непрыемнасць. Вядома, безапеляцыйна сцвярджалі яны, гэтыя крытыкі вышэй за ўсё ставяць палотны вашага першага перыяду, але цяперашні пошук рыхтуе сапраўдную рэвалюцыю. Ёну было трошкі непрыемна, калі нехта пачынаў залішне хваліць яго раннія творы, але ён хутка адганяў гэтае прыкрае пачуццё і заўсёды захоўваў сардэчную ўдзячнасць. Рато ж толькі бурчаў: «Дзіўныя тыпы... Яны хочуць, каб ты быў нерухомы, як статуі. На іх думку жыць табе, значыцца, ужо нельга!» Але Ёна абараняў вучняў. «Ты не здоль-

ны гэтага зразумець, — казаў ён Рато. — Табе падабаецца ўсё, што я малюю». Рато жартаваў: «Вось д'ябал! Ды мне ж не карціны твае падабаюцца, а твой жывапіс».

Як бы там ні было, карціны па-ранейшаму падабаліся публіцы, і пасля чарговай паспяховай выставы гандляр сам прапанаваў Ёну павялічыць заробак. Ёна згадзіўся і шчыра яму падзякаваў. «Паслухаеш вас, — сказаў гандляр, — дык можна падумаць, што вы сапраўды яшчэ надаеце нейкае значэнне грошам». Такая прастадушнасць пакарыла Ёнава сэрца. Аднак калі ён папрасіў дазволу выставіць дзеля дабрачыннасці адно палатно на аўкцыёне, гандляр занепакоена запытаўся, ці не ідзе тут гаворка пра дабрачыннасць, «якая дае прыбытак». Гэтага Ёна не ведаў. Тады гандляр прапанаваў сумленна прытрымлівацца кантрактных умоў, якія пакідалі яму выключнае права на продаж. «Кантракт ёсць кантракт», — сказаў ён. У іх кантракце дабрачыннасці не прадугледжвалася. «Хай будзе павашаму», — згадзіўся мастак.

Перастаноўка ў кватэры прынесла Ёну толькі задавальненне. Цяпер ён сапраўды мог даволі часта адасабляцца, каб адказваць на тыя шматлікія лісты, што яму слалі. Праз сваю далікатнасць ён быў проста няздольны пакінуць іх без адказу. У адных лістах гаворка ішла пра Ёнаву творчасць, у другіх — і такіх было больш — пра асобу аўтара, які або хацеў, каб яго падтрымалі ў яго мастацкім пачынанні, або проста звяртаўся па параду ці фінансавую дапамогу. Ёнава імя пачало часта мільгаць на старонках газет, і з гэтай прычыны ён, як і ўсё ў падобных выпадках, адчуў, што павінен таксама выступаць у друку з абвяржэннямі некаторых абуральных выпадкаў. Ён адказваў на лісты, пісаў артыкулы пра мастацтва, дзякаваў, даваў парады, адмаўляў сабе ў новым гальштуку, каб паслаць камусьці невялікую грашовую дапамогу, на-

рэшце — падпісваў справядлівыя пратэсты грамадскасці, якія яму таксама прыносілі даволі часта. «Ты што ж,— казаў Рато,— ужо заняўся палітыкай? Па-кінь гэту справу пісьменнікам і брыдкім дзеўкам». Але не, не — Ёна падпісваў толькі тыя адозвы, у якіх не было ніякага духу партыйнасці. Праўда, усе яны з выгляду маглі б пахваліцца такой беззаганнаю неза-лежнасцю. Штодня кішэні ў Ёнавых штанах тапыры-ліся ад напханых у іх пісьмаў, якія заставаліся непра-чытанымі і хутка замяняліся новымі. Ёна адказваў толькі на самыя тэрміновыя — тыя, што прыходзілі ад незнаёмых; а лісты сяброў, якія патрабавалі больш грунтоўных разваг, адкладаліся да лепшага часу. Як бы там ні было, такая безліч абавязкаў не дазваляла яму жыць бесклапотна і аддавацца гультаяванню. І нават калі ён працаваў, што з ім яшчэ зрэдку здара-лася, яго пастаянна прыгнятала думка, што ён перад кімсьці вінаваты і некуды вечна спяшаецца.

У Луізы ўсё больш часу забіралі дзеці, яна збіва-лася з ног, але па-ранейшаму намагалася зрабіць у ха-це ўсё тое, што ў іншых абставінах мог бы зрабіць і сам Ёна. І гэта кроіла яму сэрца. Бо ўрэшце ён праца-ваў дзеля свайго задавальнення, а на долю жонкі вы-падала самае горшае. Ёна выдатна заўважаў гэта, ка-лі Луіза адлучалася ў краму. «Тэлефон!» — крычаў старэйшы. Ёна кідаў карціну і хутка вяртаўся, ашчас-ліўлены новым запрашэннем. «Я наконт газавай плі-ты!» — крычаў манцёр, якому адчыняў нехта з дзяцей. «Хвілінку, хвілінку!» Але толькі Ёна адыходзіў ад тэ-лефона ці ад дзвярэй, як сябар альбо вучань, ці абодва разам, ужо ішлі за ім да майстэрні, каб па дарозе скон-чыць пачатую гутарку. Паціху-патроху ўсе прызвычаі-ліся стаяць у калідоры, таўкліся там, гаманілі, заклі-калі ў сведкі Ёну, а часам і самі ненадоўга заходзілі да яго ў пакой. «Прынамсі, тут з вамі можна трошкі пабачыцца, каб ніхто не замінаў», — казалі тыя, хто

заходзіў. «Ваша праўда,— расчулена пагаджаўся Ёна,— апошнім часам мы з вамі амаль зусім не бачымся». Ён адчуваў, што такое становішча расчараўвае сяброў, і гэта яго засмучала. Бо нярэдка між імі былі і тыя, з кім сустракацца яму было б прыемна. Але яму бракавала часу, ён не мог дазволіць сабе ўсяго, чаго хацеў. І гэта адбівалася на яго рэпутацыі. Пра яго пачалі казаць: «Спазнаўшы поспех, ён заганарыўся. Ён ужо нікога не заўважае». Альбо: «Ён любіць толькі сябе». Не — ён любіў жывапіс, любіў Луізу, сваіх дзяцей, Рато, яшчэ некаторых сяброў, ён наогул да ўсіх ставіўся спагадна. Але жыццё такое кароткае, час бяжыць хутка, а сілы ў чалавека не бязмежныя. Маляваць гэты свет, маляваць людзей і жыць з імі — справа цяжкая. З іншага боку, ён не мог ні паскардзіцца, ні растлумачыць, што яму нешта замінае. Бо тады яго проста лопалі па плячы: «Жартуеш, шчаслівец! Гэта плата за славу!»

Лісты ўсё прыбывалі, вучні не давалі нікага прыходу, да Ёны пачынаў сцякацца свецкі люд, і мастак паважаў гэтых людзей за іх захапленне жывапісам, бо ўрэшце яны, як і ўсе, маглі б цікавіцца англійскай каралеўскай сям'ёй ці спаборніцтвамі ў абжорстве. У асноўным, праўда, прыходзілі толькі свецкія пані, але іх манеры вызначаліся надзвычайнаю прастатой. Самі карцін яны не куплялі — яны прыводзілі з сабой прыяцеляў, спадзеючыся, відаць, што тыя купяць нешта замест іх. На жаль, вельмі часта такія надзеі заставаліся марнымі. Затое пані дапамагалі Луізе, асабліва калі гасцям трэба было згатаваць гарбаты. Шклянкі перадаваліся з рук у рукі, плылі з кухні па калідоры ў вялікі пакой, пасля вярталіся і нарэшце траплялі ў майстэрню, дзе ў асяроддзі сяброў і наведнікаў, якія якраз запаўнялі сабой увесь пакойчык, маляваў Ёна; мастак мусіў адкладаць пэндзлі і прымаў шклянку, налітую спецыяльна яму чароўнай асобай.

Ёна піў гарбату, разглядаў эцюд, які ўжо паспяваў паставіць на яго мальберце руплівы вучань, жартаваў з сябрамі, раптам прыгадаўшы, ласкава прасіў аднаго занесці на пошту стос напісаных уночы лістоў, падымаў малога, які зачапіўся за яго нагу, пазіраваў для фотаздымка, потым, пачуўшы: «Ёна! На дрот!» — лавіраваў са шклянкай і з прабачэннямі праз натоўп, які загачваў увесь калідор, вяртаўся, падмалёўваў куток у карціны, спыняўся, каб адказаць чароўнай асобе, што ён, вядома ж, намалюе яе партрэт, і зноў паварочваўся да мальберта. Нейкі час ён працаваў. Але чулася зноў: «Ёна, тут па твой подпіс!» — «Што там? — пытаўся Ёна. — Пашталён?» — «Не, кашмірскія вязні». — «Хвілінку, хвілінку!» І Ёна бег да дзвярэй сустракаць маладога барацьбіта за людскія правы з яго пратэстам, заклапочана пытаўся, ці не тычыцца справа палітыкі, атрымаўшы запэўненне, што тут ён можа быць абсалютна спакойны, ставіў свой подпіс, але адначасова мусіў выслухаць папрокі, у якіх яму нагадвалася пра абавязкі, што вынікаюць з яго прывілеяванага становішча, як мастака, і нарэшце вяртаўся ў пакой, дзе яго ўжо знаёмлілі з новаспечаным чэмпіёнам па боксе і драматургам нейкай замежнай дзяржавы, хоць ён так і не мог уцяміць, каторага як завуць. Пяць хвілін драматург марна намагаўся ўсхваляванымі позіркамі выказаць тое, што больш выразна яму не дазваляла зрабіць няведанне французскай мовы, а Ёна толькі ківаў галавой у знак сардэчнай сімпатыі. На шчасце, гэта безвыходнае становішча прыходзіла да развязкі дзякуючы знакамітаму празарліўцу, які таксама хацеў пазнаёміцца з вялікім мастаком. Зачараваны, Ёна прызнаваўся яму ў сваіх шчырых пачуццях, мацаў пачак лістоў у кішэні, хапаўся за пэндзілі, наважваўся ўжо зноў узяцца за працу, але спачатку яшчэ мусіў падзякаваць за парачку толькі што падораных сетэраў, вёў іх у спальню, прымаў ад да-

рыльніцы запрашэнне на сняданак, але, пачуўшы Луізіны крыкі, зноў бег у спальню, каб на свае вочы пераканацца, што сетэры не былі навучаныя жыць у кватэры, і цягнуў іх у душавую, дзе яны вылі і не сунімаліся ні на хвіліну. Зрэдку, цераз галовы гасцей, Ёна лавіў Луізін позірк, і яму здавалася, што яе вочы поўныя смутку. Нарэшце дзень абарочваўся прыцемкам, некаторыя наведвальнікі развітваліся, іншыя яшчэ затрымліваліся ў вялікім пакоі і замілавана глядзелі, як Луіза кладзе дзяцей спаць, у чым ёй ласкава дапамагала элегантная паненка ў капялюшыку, якая вельмі журылася з тае прычыны, што цяпер ёй зноў трэба вяртацца ў свой двухпавярховы маёнтак, дзе жыццё здаецца зусім не такім утульным і цёплым, як тут.

Аднойчы ў суботу, у другой палове дня Рато прынёс Луізе мудрагелістую сушылку бялізны, якую можна было б усталяваць на кухні пад столлю. Кватэра была ўжо бітком напакавана гасцямі, у маленькім пакойчыку ў цесным гурце сапраўдных знаўцаў Ёна рабіў партрэт той, што падаравала яму сабак, а побач нейкі іншы мастак маляваў самога Ёну. Як сказала Луіза, гэта быў дзяржаўны заказ. «Карціна будзе называцца «Мастак за працай». Рато адышоўся ў кут і пачаў назіраць за сябрам, які, відаць, вельмі занурыўся ў работу. Адзін знаўца, які Рато раней ніколі не бачыў, нахіліўся да яго і шапнуў: «Гляньце, які ў яго выгляд, га!» Рато нічога не адказаў. Але той не сунімаўся: «Вы мастак, я таксама. Дык вось, верце мне, ён здае». — «Ужо?» — сказаў Рато. — «Але. Гэта ўсё поспех. Поспеху не вытрымлівае ніхто. Як мастак, ён ужо прапаў». — «Дык ён здае ці ўжо прапаў?» — «Калі мастак здае, ён прапаў. Гляньце — яму няма чаго маляваць. Цяпер малююць яго самога — а потым павясяць на цвік».

Многа пазней, калі было ўжо за поўнач, Луіза, Ра-

то і Ёна сабраліся ў спальні. Ёна стаяў, Луіза і Рато сядзелі на ложку, усе маўчалі. Дзеці спалі, сабакі былі ў вёсцы, куды іх удалося звезці за невялікую плату, толькі што Луіза перамыла гару пасуды, Ёна з Рато яе перацерлі, усе былі вельмі стомленыя. Калі яны былі ў кухні, Рато, гледзячы на стос талерак, прапанаваў: «Вазьміце сабе пакаёўку». Але Луіза маркотна адказала: «Ды дзе ж яна тут прыткнецца?» Цяпер яны маўчалі. «Ты задаволены?» — раптам запытаўся Рато. Ёна ўсміхнуўся, хоць выгляд у яго быў змораны. «Але. Усе са мною вельмі прыязныя». — «Не,— сказаў Рато.— Пасцеражыся. Не ўсе яны такія добрыя». — «Ты пра каго?» — «Пра тваіх сяброў-мастакоў, напрыклад». — «Я ведаю,— сказаў Ёна.— Але амаль усе мастакі такія. Ніхто з іх не ўпэўнены, што існуе, як мастак. Вось, каб знайсці такую ўпэўненасць, яны і пачынаюць шукаць розныя доказы, крытыкуюць, ганяць. Гэта дае ім сілу, гэта азначае ў іх пачатак існавання. Усе яны вельмі самотныя!» Рато адно ківаў галавой. «Дай мне веры,— сказаў Ёна,— я іх ведаю. Іх трэба любіць». — «Ну а ты,— сказаў Рато,— ты, значыцца, існуеш? Ты ж ніколі ні пра каго не кажаш, што ён дрэнны». Ёна засмяўся: «О, я часта думаю пра іх дрэнна. Але я не злапомны». Потым ён пасур'эзнеў: «Не, я не ўпэўнены, што існую. Але ў тым, што буду існаваць,— перакананы».

Рато спытаўся ў Луізы, што думае пра ўсё гэта яна. Луіза схамянулася, скінула з сябе стому — Ёна мае рацыю: тое, што думаюць госці, не так ужо важна. Важна толькі тое, што робіць Ёна. І яна добра бачыць, як замінае яму ў працы дзіця. А яно ж расце, і хутка трэба будзе купіць канапу, якая таксама зойме месца. Што зробіш, пакуль яны не знайшлі большай кватэры! Ёна азіраў спальню. Вядома, гэта не ідэал, ложка тут занадта шырокі. Затое ўвесь дзень гэты пакой пусты. Ёна параіўся з Луізай, тая задумалася. Прынамсі, тут

ужо Ёну турбаваць не будуць — не адважацца ж госці забірацца на іхні ложкак. «А што думаеце вы?» — у сваю чаргу запыталася Луіза ў Рато. Той зірнуў на Ёну. Ёна глядзеў на вокны суседняга дома. Потым падняў вочы да бяззорнага неба, падышоў да акна і завесіў шторы. Вярнуўшыся, ён усміхнуўся Рато і моўчкі сеў побач. Луіза, у якой быў зусім змардаваны выгляд, сказала, што ідзе ў душ. Сябры засталіся адны, і Ёна адчуў, як Рато падсунуўся бліжэй і ткнуўся яму ў бок плячом. Ёна не павярнуўся і толькі сказаў: «Я люблю маляваць. І хацеў бы маляваць усё жыццё, і ўночы, і ўдзень. Ці ж гэта не шчасце?» Рато пяшчотна глядзеў на сябра. «Але, — сказаў ён, — гэта шчасце».

Дзеці раслі, і Ёна радаваўся іх весялосці і здароўю. Яны хадзілі ў школу і а чацвёртай гадзіне вярталіся дамоў. Апроч таго, Ёна мог бачыцца з імі ў суботу, калі яны прыходзілі апоўдні, у чацвер і цэлымі днямі на працягу частых і доўгіх канікул. Дзеці былі яшчэ не настолькі дарослыя, каб гуляць ціха і спакойна, але досыць жвавая, каб у гульнях спрачацца, крычаць і смяяцца на ўсю хату. Іх даводзілася супакойваць, ушчуваць, а часам дзеля выгляду даваць і пару плескачоў. Апроч таго, трэба было мыць іх бялізну, ушываць гузікі, і Луізінага часу на гэта ўжо не ставала. Праз вялікую цеснату бацькі не маглі наняць пакаёўкі, нават такой, якая прыходзіла б толькі на дзень. І таму Ёна прапанаваў запрасіць на дапамогу Луізіну сястру Розу, якая засталася ўдавой і жыла цяпер адна з дарослаю дачкою. «І праўда, — сказала Луіза, — з Розай клопату ў нас не будзе. Калі захочам, мы заўсёды зможам яе турнуць». Ёна быў рады, што праблема нарэшце вырашылася, бо гэта абяцала палёгка не толькі Луізе, але і яго сумленню, якое не давала спакою мастаку, калі ён бачыў змэнчаную вечнымі клопатамі жонку. А палёгка сапраўды аказалася вялікая, бо часта Роза прыводзіла з сабой і дачку.

У абедзвюх было найдабрэйшае сэрца, ва ўсім свеце няможна было б знайсці людзей такіх бескарыслівых і зычлівых. Яны адразу кінуліся дапамагаць маладой сям'і і, не шкадуючы часу, рабілі, здаецца, нават немагчымае. На гэта жанчын натхняла нуда іх самотнага жыцця і тая прыемная натуральнасць, з якой іх сустрэлі ў Луізы. Сапраўды, як і прадугледжвалася, ніхто са сваячкамі асабліва не цырымоніўся, і з першага ж дня яны адчулі сябе тут як дома. Вялікая зала ператварылася ў гасціную і адначасова служыла сталовай, кладоўкаю пад бялізну і пакоем пад дзіцячыя гульні. У маленькім пакоі, дзе спаў малодшы, трымалі палотны і часам, калі Роза прыходзіла адна, ставілі ёй раскладны ложак.

Ёна займаў спальню і працаваў там на маленькім пятаку паміж ложкам і акном. Раніцай яму даводзілася трошкі пачакаць, пакуль следам за дзіцячым прыбяручь і гэты пакой. Затое пасля ўжо ніхто яго не турбаваў; хіба што заходзілі ўзяць што-небудзь з бялізны, але што зробіш — адзіная ў хаце шафа стаяла тут. Праўда, і госці, хай цяпер і не такія шматлікія, хутка прывычаліся да новага становішча. Насуперак спадзяваннем Луізы, яны без асаблівых ваганняў узягаліся на сямейным ложку, каб выгодней гаманіць з Ёнам. Часам даць тату буські забягалі і дзеці. «Дай зірнуць на малюнак». Ёна паказваў малюнак, над якім працаваў, пшчотна цалаваў малых і, адсылаючы іх, адчуваў, як непадзельна і поўна пануюць яны ў яго сэрцы. Каб іх не стала, вакол яго засталіся б толькі самота і пустата. Ёна любіў іх, любіў гэтак жа моцна, як і свой жывапіс, бо ва ўсім свеце толькі ў іх было столькі ж жыцця.

Аднак Ёна працаваў менш, хоць і сам не мог уцяміць — чаму. Ён па-ранейшаму быў старанны, але цяпер беручы ў рукі пэндзаль, адчуваў нейкі цяжар, нават калі заставаўся адзін. У такія хвіліны ён стаяў ля

акна і пазіраў на неба. Ён і раней быў няўважлівы, заўжды паглыблены ў свае думкі, цяпер ён стаў летуценны. Замест таго каб маляваць, ён думаў пра жывапіс, пра сваё прызначэнне. «Я люблю маляваць», — яшчэ казаў ён сабе, а пэндзаль звісаў у яго руцэ ўздоўж цела, і ён прыслухоўваўся да гукаў далёкага радыё.

У гэты час яго рэпутацыя пачала падаць. Водгукі на яго працу, што з'яўляліся ў друку, усё часцей рабіліся стрыманымі ці нават бліжэй, а некаторыя былі такія злыя, што ў Ёны сціскалася сэрца. Але ён казаў сабе, што і з гэтых нападак можна атрымаць карысць — яны прымусяць яго працаваць лепей. Тыя, хто яшчэ завітваў да Ёны, абыходзіліся з ім ужо без былой павагі, як са старым сябрам, з якім няма чаго цырымоніцца. Калі Ёна хацеў вярнуцца да карціны, яму казалі: «Ды ну! Паспееш яшчэ!» І Ёна адчуваў, што гэтыя няўдалыцы пачынаюць ужо лічыць яго за свайго сабрата па няшчасці. Але з другога боку, у новых адносінах было нешта прыемнае. Рато паціскаў плячыма: «Ты проста дурань. Яны зусім не любяць цябе». — «Цяпер трошкі любяць, — адказваў Ёна. — А трошкі любові — гэта ўжо вельмі многа. Ці ёсць розніца, чым ты яе заслужыў!» І ён па-ранейшаму гаманіў з гасцямі, адказваў на лісты і сяк-так, калі мог, маляваў. Зрэдку ён браўся за пэндзаль па-сапраўднаму, гэта здаралася асабліва ў нядзелю, калі дзеці з Луізай і Розай ішлі пасля абеду на шпацыр. І ён радаваўся, калі пад вечар праца над карцінай трошкі пасоўвалася наперад. У тыя дні ён маляваў неба.

Аднойчы гандляр паведаміў Ёну, што попыт на яго палотны значна панізіўся, і таму, на жаль, ён вымушаны паменшыць заробак; Ёна згадзіўся, але Луізу гэта занепакоіла. Быў верасень, дзецям да новага навучальнага года трэба было купляць адзенне. І Луіза са звычайнаю мужнасцю ўзялася за гэта сама. Праў-

да, надоўга сілы ў яе не хапіла. Роза магла нешта зацывраваць, ушыць гузік, але шыць яна не ўмела. Затое стрыечная сястра ў яе мужа была швачка; яна і падраділася дапамагчы Луізе. Час ад часу яна прыходзіла ў пакой, дзе працаваў Ёна, і сядала на крэсле ў самым куце. Зрэшты, гэта негаваркая асоба паводзіла сябе заўсёды вельмі спакойна. Настолькі спакойна, што Луіза параіла Ёну намаляваць «Краўчыху». «Добрая думка», — сказаў Ёна. Ён паспрабаваў, сапсаваў два палатны і зноў узяўся за сваё неба. На другі дзень, замест таго каб маляваць, ён доўга хадзіў па кватэры і разважаў. Раптам прыбег распалены вучань, сунуў яму нейкі доўгі артыкул, які б у іншым выпадку Ёна нават не прачытаў. У артыкуле пісалася, што яго жывапіс адначасова прэтэнцыёзны і старамодны. Тут якраз пазваніў гандляр і зноў выказаў занепакоенасць зніжэннем попыту на палотны. Але Ёна па-ранейшаму летуценіў і разважаў. Вучню ён сказаў, што ў артыкуле ёсць доля праўды, але наперадзе ў яго яшчэ шмат часу, і ён ускладае на яго пэўныя надзеі. А гандляру адказаў, што разумее яго заклапочанасць, але не падзяляе яе. У яго ёсць задума стварыць нешта вялікае і сапраўды новае; так што ўсё зноў пойдзе добра. Гаворачы гэта, Ёна адчуў, што кажа праўду, што зорка зноў спрыяе яму. Досыць толькі наладзіць усё як след.

Назаўтра ён паспрабаваў працаваць у калідоры, паслязаўтра — у душы, пад электрычным святлом, яшчэ праз дзень — на кухні. Але ўпершыню яму пачалі замінаць людзі, якіх ён сустракаў паўсюль; яму заміналі ўсе — і тыя, каго ён амаль не ведаў, і тыя, хто быў яму блізкі і каго ён любіў. На пэўны час ён спыніў працу і задумаўся. Каб дазваляла надвор'е, ён мог бы намаляваць што-небудзь на натуре. Але, на жаль, набліжалася зіма, і цяпер маляваць краявіды было немагчыма, трэба было чакаць вясны. Ён усё ж паспрабаваў, але хутка адмовіўся: холад прабіраў на-

скрозь. Некалькі дзён ён правёў побач з палотнамі, але часцей проста сядзеў каля іх ці стаяў ля акна; ён ужо нічога не маляваў. Тады ён зранку пачаў хадзіць у горад. Ён ставіў сабе мэту — накідаць нейкую дэталю, дрэва, скасабочаную хату, профіль выпадковага прахожага. Але пад канец дня ў яго так нічога і не было. Наадварот, кожная самая малая спакуса — газета, спатканне са знаёмым, вітрына ці цеплыня ў кавярні — усё затрымлівала яго. Кожны вечар ён знаходзіў апраўданне свайму нячыстаму сумленню, якое мучыла яго ўвесь час. Ён будзе маляваць, вядома, будзе, і нават лепш, як раней, вось толькі міне гэты час уяўнай, вонкавай спустошанасці. Цяпер ён працуе ўсярэдзіне, у думках, вось і ўсё, а потым — потым яго шчаслівая зорка ўзыходзіць зноў і зазіхаецца новым і чыстым бляскам. Тым часам ён ужо амаль не пакідаў кавярню. Ён заўважыў, што алкаголь выклікае ў яго такія самы душэўны ўздым, які ён адчуваў у дні сваёй плённай працы, у тыя дні, калі ён думаў над сваімі карцінамі з вялікаю цеплынёй і замілаваннем, параўнальным адно з яго любоўю да дзяцей. Пасля другой чаркі каньяку да яго вярталася гэтая праніклівае хваляванне, і ён адчуваў сябе адначасова гаспадаром сусвету і яго слугой. На жаль, ён цешыўся гэтым пачуццём, склаўшы рукі, яно праходзіла марна, не ўвасабляючыся ў мастацкі твор. Але менавіта яно больш за ўсё набліжалася да творчай радасці, якая складала ўвесь сэнс яго жыцця, і цяпер ён доўгімі гадзінамі сядзеў у пракуранных дымамі і шумных закутках і аддаваўся марам.

Але ён цураўся тых кварталаў і кавярню, дзе можна было напаткаць мастакоў. Калі ж ён сустракаў знаёмага, які пачынаў з ім гутарыць пра яго жыццё, яго брала паніка. Яму хацелася ўцячы, знаёмы заўважаў гэта, і тады Ёна ўцякаў. Ён ведаў, што за спінаю ў яго кажуць: «Ён лічыць сябе за Рэмбранта»,—

і гэта яшчэ больш прыгнятала яго. Так ці інакш, на яго твары ўжо не было ўсмешкі, і яго былыя сябры зрабілі з гэтага дзіўную, але непазбежную выснову: «Калі ён не ўсміхаецца, значыць, ён задаволены сабой». Ведаючы гэта, Ёна ўсё больш адасабляўся, пачаў скрытнічаць. Калі ён уваходзіў у кавярню, яму досыць было адчуць, што нехта з прысутных яго пазнаў, як усярэдзіне ў яго ўсё халадзела. Нейкую секунду ён стаяў у поўнай бяссільнасці, ахоплены нейкім незразумелым сумам, і намагаўся не выдаць свайго замяшання. Але раптам у ім абуджалася неадольная патрэба ў сяброўскай падтрымцы. Ён прыгадваў добрыя вочы Рато, рэзка паварочваўся і знікаў. Неяк, у адзін такі момант, ён пачуў, як нехта сказаў у яго за спінай: «Ты бачыў? Ну і пыса!»

Ён хадзіў ужо толькі ў кварталы на самай ускраіне, дзе яго ніхто не ведаў. Там ён мог гаманіць і ўсміхацца, да яго вярталася зычлівасць, ніхто яго не распытваў. Ён завёў некалькі малапатрабавальных прыцяцяляў. І асабліва любіў кампанію аднаго, што працаваў гарсонам у прывакзальным буфеце, дзе Ёна часта бываў. Адночы той запытаўся: «А чым вы наогул займаецеся?» — «Малюю». — «Што, маляр? Ці, можа, мастак?» — «Мастак». — «Вунь як! Няпростая справа», — адказаў гарсон. Болей яны не гаманілі пра гэта. Але, думаў Ёна, справа няпростая, ды ён выкруціцца, вось толькі знойдзе, як уладзіць жыццё.

Дзень за днём, чарка за чаркай, ён знаёміўся з новымі людзьмі, на дапамогу прыйшлі жанчыны. З імі ён умеў шчыра пагутарыць, перад ці пасля ложка, а галоўнае — крыху пахваліцца. Яны разумелі яго, нават калі і не надта давалі веры. Часам яму здавалася, што былая моц зноў вяртаецца да яго. І адночы, падбэдзёраны адной такою сяброўкай, ён вырашыў пачаць усё спачатку. Ён вярнуўся дадому і зноў паспрабаваў працаваць у спальні, балазе краўчыхі тады не

было. Але ўжо праз гадзіну адклаў палатно, усміхнуўся Луізе, глядзячы на яе пустымі вачыма, і выйшаў. Увесь дзень ён піў, а ноч правёў у сваёй сяброўкі, хоць быў, зрэшты, няздольны яе пажадаць. Раніцай Луіза сустрэла яго ў смутку, яе твар увасабляў сабой жывы боль. Яна хацела ведаць, ці спаў ён з гэтай жанчынай. Ёна адказаў, што з гэтай — не, бо быў п'яны, але раней спаў з іншымі. І ўпершыню, з адчаем у сэрцы, ён убачыў такі твар у Луізы, твар тапеліцы, на якім адбіліся здзіўленне і вялікая пакута. Тады ён раптам уразумеў, што за ўвесь гэты час нават не думаў пра яе, і яму зрабілася сорамна. Ён папрасіў прабачэння, цяпер з гэтым кончана, заўтра ўсё будзе зноў як раней. Луіза была няздольная штосьці сказаць і адварнула, каб схваць свае слёзы.

На другі дзень Ёна выйшаў з дому вельмі рана. Ішоў дождж. Ён вярнуўся прамоклы да касцей, цягнучы на сабе нейкія дошкі. У вялікім пакоі за кавай сядзелі два старыя сябры, якія прыйшлі яго наведаць. «Ёна мяняе дэкарацыі. Цяпер ён будзе маляваць на дрэве!» — казалі яны. Ёна ўсміхнуўся: «Зусім не. Але я сапраўды пачынаю нешта новае». Ён прайшоў у маленькі калідор, куды выходзілі душавы пакой, прыбіральня і кухня. Там, дзе калідор паварочваў, ён спыніўся і доўга разглядаў высокія сцены, што ўздымаліся пад змрочную столь. Спатрэбіліся лескі, і ён спусціўся па іх да кансьержа.

Калі ён вярнуўся, у кватэры было яшчэ некалькі знаёмых, і яму давялося адбівацца ад іх захопленых воклічаў і пытанняў дзяцей, каб нарэшце дабрацца да канца калідора. Жонка ў гэту хвіліну якраз выходзіла з кухні. Ёна паставіў лескі і моцна прыгарнуў яе да сябе. Луіза зірнула яму ў вочы. «Прашу цябе, — сказала яна, — не трэба пачынаць усё зноў». — «Не, не, — адказаў Ёна. — Я буду маляваць, я павінен маляваць». Але здавалася, ён казаў гэта самому сабе, яго позірк

быў недзе вельмі далёка. Ён пачаў працаваць. Пасярэдзіне вышыні сцен ён збудаваў памост, і ў яго атрымалася нешта накшталт вузкіх, але глыбокіх і высокіх антрэсоляў. Адвячоркам усё было скончана. Тады Ёна стаў на лескі, ухапіўся рукамі за край памоста і некалькі разоў падцягнуўся, каб выпрабаваць трываласць сваёй канструкцыі. Потым ён далучыўся да тых, хто чакаў яго ў зале, і ўсе былі радыя зноў бачыць яго такім сардэчным і ветлівым, які ён быў раней. Увечары, калі хата ўжо амаль апусцела, Ёна ўзяў газніцу, крэсла, зэдлік, падрамнік і пад цікаўнымі позіркамі дзяцей і трох жанчын падняў усё гэта на антрэсолі. «Ну вось,— прамовіў ён з вышыні свайго седала.— Цяпер я буду працаваць тут і нікому не перашкоджу». Луіза запыталася, ці ўпэўнены ён, што зможа там нешта зрабіць. «Вядома,— адказаў Ёна.— Многа месца не трэба. Мне тут будзе вальней. Сярод вялікіх мастакоў былі і такія, што малявалі са свечкай, але...» — «Дошкі хаця трывалыя?» Дошкі былі трывалыя. «Супакойся,— сказаў Ёна,— гэта ж выдатнае выйсце». І ён спусціўся ўніз.

Назаўтра, з самага ранку, ён узлез на антрэсолі, сеў, паставіў перад сабой на зэдліку падрамнік, абапершы яго аб сцяну, і, не запальваючы газніцы, пачаў чакаць. Выразна да яго даходзілі толькі гукі з кухні ды прыбіральні. Усё астатняе — галасы гасцей, дзвярныя і тэлефонныя званкі, шарканне ног, размовы — здавалася вельмі далёкім і глухім, нібы адбывалася недзе на вуліцы ці ў суседнім двары. І ў той час, калі ўся кватэра патанала ў бязлітасным яркім святле, тут панаваў заспакойвальны цень. Час ад часу пад антрэсолямі ўзнікаў які-небудзь Ёнаў сябар. «Ты што там, Ёна?» — пытаўся ён. «Працую». — «Без святла?» — «Так, пакуль што без». Ёна не маляваў, ён разважаў. Седзячы ў змроку і амаль што ў поўнай цішы, якая параўнанні з ранейшым вэрхалам здавалася спакоем

магілы ці пустэльні, ён прыслухоўваўся да свайго сэрца. Гукі, якія даходзілі да памоста, цяпер ужо быццам не тычыліся яго, нават калі да яго нехта звяртаўся. Так бывае, калі самотнік, заснуўшы ў сваім сіратлівым ложку, памірае сярод ночы, а ўранку ў пустым доме пачынае назойліва званіць тэлефон, дарэмна раздзіраючы паветра над глухім нерухомым целам. Але Ёна жыў, ён слухаў цішыню, што панавала ў ім, і чакаў. Ёна чакаў сваю шчаслівую зорку, якая, яшчэ недзе схаваная, была ўжо гатовая ўзысці зноў, узнікнуць раптам ва ўсім сваім непарушным характэ і зазіхаець над марнасцю пражытых дзён. «Свяці, свяці,— казаў ён,— не пазбаўляй мяне свайго святла». Яна зазьяе зноў, ён быў упэўнены ў гэтым. Але раней — трэба было яшчэ доўга і шмат разважаць: на шчасце, цяпер ён мог быць адзін, не адасабляючыся ад блізкіх. Яму трэба было нарэшце ўразумець тое, чаго ён ясна яшчэ не ўсведамляў, хоць заўжды адчуваў і заўжды маляваў так, нібы яно было яму добра вядома. Ён павінен быў нарэшце авалодаць гэтай таямніцай, бо яна, Ёна ведаў гэта, тычылася не толькі мастацтва. І таму ён не запальваў газніцы.

Цяпер кожны дзень Ёна залазіў на антрэсолі. Госці пачалі прыходзіць радзей, бо Луіза была заўсёды занятая і не магла шмат часу траціць на размовы. А Ёна спускаўся толькі паесці і потым зноў лез на сваё седала. Увесь дзень ён нерухома сядзеў у прыцемку. І толькі ўначы, калі жонка ўжо была ў ложку, таксама прыходзіў спаць. Праз некалькі дзён ён папрасіў Луізу падаць яму сняданак наверх, і яна зрабіла гэта так клапацліва, што Ёна нават расчуліўся. На ўсякі выпадак, каб болей не турбаваць жонкі, ён параіў ёй нарыхтаваць сёе-тое з ежы — няхай яно ляжыць тут, на антрэсолях. Паціху-патроху ён увогуле перастаў спускацца ўдзень, але і есці амаль што не еў. Неяк увечары ён паклікаў Луізу і папрасіў дзве коўдры: «Я пераначую

тут». Луіза зірнула на яго, адкінуўшы голаў назад, хачела была нешта сказаць, але змаўчала. Яна толькі ўважліва глядзела на яго заклапочанымі і сумнымі вачыма. І раптам Ёна заўважыў, як яна пастарэла, які глыбокі след у яе душы пакінула іх нялёгкае жыццё. Ён падумаў тады, што ніколі па-сапраўднаму не дапамагаў ёй. Але раней, чым паспеў нешта сказаць, Луіза ўсміхнулася — так пяшчотна, што ў Ёны зашчымела ў сэрцы. «Як хочаш, любы», — сказала яна.

З гэтага часу Ёна спаў на антрэсолях і амаль не спускаўся. Госці ў доме адразу зніклі, бо ўбачыцца з Ёнам было немагчыма ні ўдзень, ні ўвечары. Адным казалі, што ён з'ехаў у вёску, іншым — калі лгаць ужо надакучвала, — што знайшоў сабе недзе майстэрню. Адзін Рато быў верны сабе і прыходзіў штодня. Ён узбіраўся на лескі, і яго буйны голаў узнікаў над памостам. «Ну як ты там?» — казаў ён. «Лепш за ўсіх». — «Працуеш?» — «А як жа». — «Але ж у цябе няма палатна!» — «Ну дык што, усё роўна працую». Падтрымліваць такі дыялог паміж лескамі і памостам было цяжка. Рато ківаў галавой, спускаўся і ішоў дапамагаць Луізе адрамантаваць электрычныя пробкі або замок. Потым, не ўзлазячы на лескі, развітваўся з Ёнам, і той азваўся са змроку: «Бывай, стары браце». Аднойчы да свайго развітання Ёна дадаў яшчэ: «Дзякуй». — «За што дзякуй?» — «За тое, што любіш мяне». — «Вось дык навіна!» — сказаў Рато і пайшоў.

Іншы раз, таксама ўвечары, Ёна клікнуў Рато. Той падбег. Наверсе ўпершыню свяціла запаленая газніца. Ёна звесіўся з памоста. Твар у яго быў заклапочаны і ўсхваляваны. «Падай палатно», — сказаў ён. «Што гэта з табой? Схуднеў увесь, і выгляд у цябе, нібы ў нейкага прывіда». — «Я апошнімі днямі амаль што не еў. Але ўсё гэта лухта, трэба працаваць». — «Паеш спачатку». — «Не, не хачу». Рато прынёс палатно. Раней як знікнуць на антрэсолях, Ёна запытаўся: «Як яны

там?» — «Хто?» — «Ну, Луіза, дзеці». — «У парадку. Але каб ты быў побач, ім было б лепей». — «Я з імі. Ты абавязкова скажы ім, што я заўсёды з імі». І ён знік. Рато падзяліўся сваім клопатам з Луізай. Тая сказала, што і сама ўжо непакоіцца некалькі дзён. «Што ж рабіць?.. Ах, каб я магла працаваць замест яго!» Яна засмучана зірнула на Рато. «Я не магу жыць без яго», — сказала яна. У яе зноў быў твар той маладой дзяўчыны, якую Рато ведаў шмат гадоў назад. Ён здзівіўся такой перамене. І раптам заўважыў, што Луіза пачырванела.

Газніца гарэла ўсю ноч і назаўтра ўсю раніцу. Усім, хто б ні падыходзіў, Рато ці Луізе, Ёна адказваў адно: «Не чапай мяне, я працую». Апоўдні ён папрасіў газы. Газніца, якая ўжо пачынала курэць, ізноў загарэлася яркім полымем і свяціла да самага вечара. Рато застаўся абедаць з Луізай і дзецьмі. Была поўнач, калі ён пайшоў развітвацца з Ёнам. Ён падышоў да асветленых антрэсоляў, пастаяў нейкі час, але, так нічога і не сказаўшы, пайшоў. Раніцай наступнага дня, калі Луіза ўстала, газніца яшчэ гарэла.

Пачынаўся прыемны пагодны дзень, але Ёна не заўважаў гэтага. Знямоглы, абапёршыся рукамі на калені, ён сядзеў насупраць палатна, павернутага да сцяны, і чакаў. Ён казаў сабе, што цяпер ужо ніколі не будзе працаваць, ён быў шчаслівы. Ён чуў далёкае мармытанне дзяцей, шум вады, бразгат посуду. Нешта гаварыла Луіза. У вокнах брынькалі вялікія шыбы, калі па бульвары праязджаў грузавік. Жыццё паранейшаму цякло вакол, такое маладое і чароўнае: Ёна прыслухоўваўся да гэтай мілай людскай мітусні. Гэтак, здалёк, яна не перашкаджала той вялікай радасці, якая напаўняла яго, яна не замінала яго мастацтву, думкам, якія ён быў няздольны выказаць і якім, відаць, было наканавана назаўжды застацца нявыказанымі. Але яны, гэтыя думкі, падымалі яго на недася-

гальную вышыню, дзе дыхаецца так лёгка і так вольна. Дзеці бегалі па пакоях, смяялася дзяўчо, вось і Луіза — таксама. Ён так даўно не чуў яе смеху. Ён любіў іх! Як ён любіў іх! Ён пагасіў газніцу, і ў апалым змроку, там — ці гэта не зорка зноў ззяла яму? Гэта была яна, ён пазнаў яе, яго сэрца поўнілася ўдзячнасцю, ён глядзеў на яе, глядзеў і раптам, бяшумна, упаў.

«Нічога страшнага, — трохкі пазней тлумачыў доктар, якога выклікалі да Ёны. — Ён занадта многа працуе. Праз тыдзень ён ужо будзе на нагах». — «Ён ачуняе, доктар, вы ўпэўнены?» — запыталася збялелая Луіза. «Ачуняе». У суседнім пакоі Рато разглядаў палатно. Яно было ўсё белае, і толькі ў самым цэнтры Ёна вывеў нешта вельмі маленькімі літарамі, так што цяжка было разабраць — ці то АДЗІНСТВА, ці то АДЗІНОТА.

З М Е С Т

<i>З. Колас. Адзінства ці адзінота?</i>	3
ЧУЖАНИЦА. Раман	9
ПАДЗЕННЕ. Аповесць	108
АПАВЯДАННІ	
Адступнік, або Затлумёны дух	209
Нямкі	229
Ёна, або Мастак за працай	244

Камю А.

К 18 Чужаніца: Раман, аповесць, апавяданні/ Пер.
з фр. і прадм. З. Коласа.— Мн.: Маст. літ.,
1986.— 278 с.— (Б-ка замеж. прозы).

Галоўныя пытанні, на якія шукае адказу французскі
пісьменнік Альбэр Камю (1913—1960),— пра суадносіны асоб-
нага чалавека з жыццём грамадства, пра магчымасць быць
шчаслівым і свабодным у любых умовах.

К 470300000—064
М 302(05)—86 178—86

ББК 84.4ФР

БИБЛИОТЕКА ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЫ

Альбер Камю

ЧУЖОЙ

Роман, повесть, рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар *В. С. Сёмуха*. Мастак *М. А. Вецік*. Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Р. П. Тарасевіч*. Карэктар *А. Т. Глушчанка*.

ІВ № 2349

Здадзена ў набор 05.09.85. Падп. да друку 14.03.86. Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 11,29+0,08 укл. Ум. фарб. адб. 11,69. Ул.-выд. арк. 12,52. Тыраж 6000 экз. Зак. 1832. Цана 1 р. 20 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

1 р. 20 к.

Q
E
E
Q
V
E

Q

Q

Q

Q

Q